KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
38.
10. évfolyam • 2009. December

A Magyar Királyság európai szemmel

Csukovits Enikő, Körmendi Tamás, Radek Tünde, Reed Papp Zsuzsanna, Nagy Balázs, G. Etényi Nóra, Andrea Seidler tanulmányai

A KORALL

Társadalomtörténeti Folyóirat

előfizetői felhívása a 2010. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2010-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

39. Könnyűzene és társadalom
40. Lakásviszonyok és lakáspolitika a 20. században
41. Történelem és emlékezet
42. Hivatás, professzionalizáció

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom."

(Hajnal István)

„A Magyar Királyság európai szemmel" című blokkunkat Majorossy Judit szerkesztette.

A szám olvasószerkesztője Mantuano Orsolya volt.

Nemzeti Kulturális Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon I. Henrik és a honfoglaló magyarok küzdelmének ábrázolása az 1270 körül készült szász Világkrónikában *(Sächsischen Weltchronik)*. Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, Ms. Memb. I. 90, fol. 85v.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Csukovits Enikő

Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei*

A kulturális másság megismerésének, leírásának nehézségeit napjainkban több könyvtárra rúgó szakirodalom taglalja. A történész, ha alapvetően nem antropológus beállítottságú, általában nem a nehézségek értelmezését állítja munkája középpontjába. Tisztában van ugyan a megismerés korlátaival, annak figyelembevételével dolgozik, de célja nem e tény körüljárása. A források azonban gyakran felülírják a kutatói szándékot. A középkori Magyarország- illetve magyarság-képet kutatva, az e tárgyra vonatkozó forrásokat gyűjtve kerültem szembe a kérdéssel: a mai történész mennyiben használ más forrásokat, mint középkori kollégája? Milyen eséllyel ismerhetjük meg a kétezres évek elején, hogy mit tudtak, mit tudhattak a korabeli Nyugat-Európában Magyarországról és a magyarokról? A legfontosabb források vázlatos, korántsem teljes körű áttekintésére hívom az olvasót, egy olyan áttekintésre, ahol előbb a ma hozzáférhető, majd a középkor végén olvasott irodalmat veszem számba – a kettős áttekintés remélhetőleg közelebb visz a feltett kérdés megválaszolásához.

A középkori magyar történelem forrásanyaga – mind az okleveles anyag, mind a magyar vonatkozásokat tartalmazó elbeszélő forrásanyag – viszonylag jól feltárt, és viszonylag könnyen hozzáférhető. A magyar vonatkozásokat tartalmazó elbeszélő források többségéről bibliográfiák tájékoztatnak, a források egy része különböző hazai kiadásokban, esetenként fordításokban is a rendelkezésünkre áll. Mivel a témára vonatkozóan nagyon széles körben lehet forrásokra bukkanni, ésszerűnek tűnt szigorúan végiggondolni a lehetőségeket: melyek azok a források, illetve melyek azok az időszakok, amelyekben a legtöbb, engem érdeklő adatra bukkanhatok. Célom ezúttal nem valamely konkrét történelmi probléma megoldása volt: a szövegekben elsősorban nem eddig ismeretlen vagy pontosításra váró eseményeket, évszámokat, személyeket kerestem, hanem a kutatókat általában hidegen hagyó leírásokat, jellemzéseket, általánosításokat.

A MAI TÖRTÉNÉSZ FORRÁSAI

Az újkor kutatója hasonló téma esetén elsőként az utazási irodalom, a kifejezetten geográfiai témájú írások, könyvek feldolgozásával kezdi a kutatást.

* A tanulmány a B0/00627/06 számú Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

A középkorban ezek a művek sajnos csak nagyon kis szeletét képviselték a kor irodalmának, mellettük azonban gazdagon találunk földrajzi-népismereti adatokat a középkor írott termésének jelentős hányadát adó történeti munkákban, a bontakozó szépirodalom alkotásaiban, vagy akár az eredetileg nem a szélesebb közönség számára készült írásokban, különösen a követjelentésekben.

Útleírások

A középkori klasszikus útleírások nem csak ritkán írtak Magyarországról, de ha írtak, akkor sem Magyarország állt leírásuk előterében. Az útleírók többsége Jeruzsálemet, illetve a Szentföldet kereste fel, majd számolt be róla leírásában. Magyarország sem célállomásként, sem kiindulópontként nem tartozott Európa élvonalába, az utazók többsége csak átutazóként járt területén, a fennmaradt útleírások így viszonylag kevés érdemi információt tartalmaznak, ezek az információk viszont meglehetősen jól ismertek. Az ország először a 11. század elején tűnt fel szentföldi zarándokoknak készített útleírásban, a rövid, csak az útvonal állomásait felsoroló, 1031 és 1043 között keletkezett itineráriumban.[1] Az átutazó útleírók egészen a 14. századig zarándokok vagy keresztes vitézek voltak, akik az útjuk során érintett Magyarországnak csak néhány mondatot szenteltek.[2]

Érdemi információkra a 15. századtól kezdve számíthatunk: az egyre gyarapodó számú útleírások közt már több magyar vonatkozású szöveget találunk, s e szövegekben is egyre több a számunkra fontos adat. A források gyarapodása nem csak az írástudók körének kiszélesedésében keresendő, az útleírások változásaiban legalább olyan fontos szerepet játszottak a kelet-európai politikai változások, köztük is elsősorban a török terjeszkedés. Az egyre súlyosabb török helyzet nem csupán az érintett országok politikai elitjét foglalkoztatta, de időről időre felmerült egy törökellenes összeurópai fellépés gondolata is. A keresztes háború eszméje főként a burgundi udvarban tett szert nagy népszerűségre, ahonnan a tájékozódás érdekében több diplomatát is útnak indítottak.[3] Az 1420–1430-as években különösen megélénkültek a felderítő, kémkedési céllal indult utazások, amelyekről több részletes beszámoló is született.[4] Az egyik legismertebb burgundi utazó, Bertrandon de la Brocquière, aki Magyarországról is a legrészletesebb tudósítást írta, 1432–1433-ban tett nagyszabású körutazást. Előbb tengeri úton – mint egy zarándok – a Szentföldre ment, majd onnan szárazföldi úton, Kis-Ázsián,

1 CFH II. 844–845. Legújabb magyar fordítása: ÁÍF 160–162. Az itinerárium értékelése, a helynevek azonosítása: Györffy 1977: 300–302.

2 A negyedik hadjárat résztvevőjeként például Geoffroy de Villehardouin (Dufournet /éd./ 1969) és Robert de Clari (Lauer /éd./ 1924) meglehetősen röviden emlékezett meg a magyar koronához tartozó Záráról, amelyet pedig velencei kérésre megostromoltak és elfoglaltak. Az említett eseményre Geoffroi de Villenhardouin (1985): 28–33; Robert de Clari (1997): 738–739.

3 Paviot 2003.

4 Magyar vonatkozásaikról Csernus 1993.

a Balkán-félszigeten át, Magyarországot útba ejtve indult haza.[5] Honfitársa, Gilles le Bouvier jó egy évtizeddel később, 1445-ben írta ugyancsak személyes tapasztalatokon alapuló, *Az országok leírása* című művét.[6] A *Le livre de la description des pays* már valódi leíró földrajzi munka, s mint ilyen, tömören, elfogultságoktól mentesen igyekezett ismertetni a felsorolt országokat. Magyarországról az író könyvében csupán néhány mondatot olvashatunk: fekvéséről, gazdagságáról, a magyarok gyakori zarándoklatairól, fegyverzetükről, és a török ellen viselt gyakori háborúkról. Az 1440-es évek Hunyadi János nevével fémjelzett török elleni harcait a biztonságban élő ember lakonikus félmondatával intézte el: „országuk gyakran áll nagy háborúságban a szaracénokkal".[7]

A szemtanúktól származó források nem alkottak homogén csoportot: Bertrandon de la Brocquière-től és Gilles le Bouvier-től eltérően a „hivatásos" diplomaták általában csak megbízóikat tudósították, munkájukat nem olvashatta szélesebb közönség. Ugyanakkor a széles körben ismertté vált útleírások jelentős részét magánszemélyek készítették,[8] és a követek mellett alkalmi tudósítók is küldhettek a jelentésekkel egyenrangú leveleket. Ilyen alkalmi tudósítónak számított például a II. Ulászló jövendőbelijének, Candale-i Annának a kíséretébe tartozó Pierre Choque, aki a francia királynőhöz írt részletes, számos izgalmas információt tartalmazó levelet.[9] Pierre Choque nem volt diplomata, levele azonban felér egy hivatásos tudósító jelentésével: az utazás, majd a fehérvári esküvő leírása mellett királynőjének rövid, de informatív leírást készített Budáról, illetve az országról.

Követjelentések

A magyarokról a középkorban alkotott kép megismeréséhez a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló útleírásoknál jóval több segítséget nyújtanak az egykorú diplomáciai források. Klasszikus követjelentésekre a 14. század végétől, az 1390-es évektől kezdve találunk példákat.[10] Mantova ura, Francesco Gonzaga 1395 őszén

5 *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*: Schefer (publ.) 1892; magyar fordítása Szamota (szerk.) 1891: 500. Szamota munkája azonban sajnos nem a legmegbízhatóbb irodalom: fontos, érdemi információkat tartalmazó szövegrészeket nem fordított le, a kihagyott részeket pedig sehol sem jelölte.

6 Hamy (publ.) 1908.

7 Hamy (publ.) 1908: 48–49.

8 Ilyen Felix Faber több kiadásban is napvilágot látott szentföldi utazása, amely számos magyar vonatkozást tartalmaz az útitárs Lászai János kapcsán. A szöveg latin és német verzióban maradt fenn. A későbbi, rövidebb, német nyelvű változat hasonmás kiadása: *Faber* 1556 (1964). A latin szöveg kéziratát, amelyet az ulmi *Stadtarchiv* őriz, a múlt század közepén publikálták. Mindmáig ez a legismertebb változat, ez szolgált a 20. századi angol, francia nyelvű fordítások alapjául is: *Faber* (1843–1849).

9 Marczali 1877: 97–113. Magyar fordítás: Szamota (szerk.) 1891: 131–146.

10 Az Anjou-kor diplomáciai forrásanyagát már a 19. században összegyűjtötték (ADE), a három kötetben azonban alapvetően ügyintéző leveleket találunk: különböző szerződéseket, rendeleteket, engedélyeket, utasításokat, határozatokat – a magyarországi helyzetről, állapotokról

küldte el követét Zsigmond király budai udvarába. A követ, Paolo de Armanis értékes vadászkutyákat vitt a magyar királynak, akit azzal a megbízással keresett fel, hogy tájékozódjék távlati külpolitikai terveiről.[11] A mantovai levéltárban fennmaradt öt levele, amely a szöveget kiadó, elemző Thallóczy Lajos szerint „írójuk személyiségét s a tartalom minőségét nézve, nem elsőrendű fontosságú források", valójában izgalmas pillanatképet ad a magyar udvar életéről, belső viszonyairól, informális hierarchiájáról. Egy-egy mondattal tudósítanak az étkezési, a kutya- és lótartási, vagy épp a követfogadási szokásokról – azokról a mindennapi megnyilvánulásokról, amelyekről más források általában hallgatnak.

Mátyás király csak egy emberöltőnyivel később uralkodott, mint Zsigmond, uralkodási idejéből azonban már nagyságrendekkel több diplomáciai forrás áll rendelkezésünkre, s e források többsége összegyűjtve, nyomtatásban is hozzáférhető.[12] Magyarországról – a fennmaradt források szerint – ezekben az években rendszeresen küldött haza jelentéseket Velence követe; hol saját követtel, hol más forrásból, de tisztában volt a magyar hírekkel a milánói herceg; a Beatrix nápolyi hercegnővel kötött házasság kapcsán rendszeres volt Mátyás udvarában a nápolyi valamint a ferrarai diplomáciai jelenlét, és természetesen rendszeresen érkeztek Mátyás udvarába pápai követek is.[13] A legtöbb jelentést Velence magyarországi követei küldték (de legalábbis közülük maradt fenn a legtöbb), az is rendszeres gyakorlat volt, hogy a megszerzett információk alapján más országokat – például Franciaországot – is Velence tájékoztatott a magyarországi hírekről. Bizonyos jeles alkalmakra – mint például Mátyás 1464-es koronázása – Velence külön követeket küldött.[14]

A ferrarai követ, Cesare Valentini 1486-ban érkezett Magyarországra, hogy előkészítse a királyné unokaöccsének, Estei Hippolitnak (Ercole ferrarai fejedelem és Aragóniai Eleonóra fiának) esztergomi érsekségét. Cesare Valentini lelkiismeretesen írt mindenről: a legfontosabb politikai hírek mellett arról, hogy milyen ajándékot hozzon magával a gyermek érsek, hogy Beatrix királyné

tudósító, beszámoló írásokat csak alig-alig. 1349-ben például a velencei dózse tudósítja Perugiát, hogy a pestis Magyarországon is felütötte a fejét, és a járványnak a fiatal királyné, Margit is áldozatul esett. ADE II. 370 (299. sz.).

11 Thallóczy 1905.

12 A Mátyás-kor diplomáciai emlékeire: MDE; levelekre: Fraknói 1893–1895; a levelek egy részének magyar fordításaira: V. Kovács (vál.) – Bellér (ford.) 1986. További okmánykiadás a vatikáni levéltárból: MV I/V 1891; Beatrix királyné vonatkozásában: Berzevizy (s.a.r.) 1914. Egy-egy rövid forrásközlés is tartalmaz fontos információkat, így például az Esték fejedelmi udvara és Buda közt – Mátyás és Beatrix házassága, vagy Beatrix unokaöccse, a gyermek Hypolit esztergomi érsekké tétele miatt – létrejött kapcsolatok iratait (levelezéseket, olaszok magyarországi jelentéseit) tartalmazó modenai levéltár magyar vonatkozású anyagára: Nyáry 1868; Óváry 1889, ez utóbbiban Valentino Cesare ferrarai követ jelentése Mátyás és Ulászló iglaui találkozásáról. Fraknói Vilmos több követség anyagát is feldolgozta: Fraknói 1889; Fraknói 1898; Fraknói 1901.

13 A Mátyás udvarába érkező külföldi követeket, illetve a Mátyás által külföldre küldött követeket, a vonatkozó forráshellyel összegyűjtötte: Balogh 1966: 671–682.

14 MDE I. 266 skk. (162, 163. sz.).

Pécsre zarándokolt, hogy milyen volt a fogadtatása az érkezésekor Pozsonyban időző királyi udvarban, vagy, hogy miként zajlott Mátyás és Ulászló cseh király iglaui találkozója.[15] Iglauból 1486. szeptember 11-én küldött levele részletesen beszámolt a királytalálkozóról: tudósítása szerint a magyar király és kísérete olyan hatalmas pompát fejtett ki, hogy Ulászló és kísérete a nyomába sem ért.[16] A magyarok ruházatának, fegyvereinek, lószerszámainak, Mátyás Ulászlónak adott ajándékainak ismertetése a magyar művészet- és művelődéstörténet elsőrangú forrásává avatja Cesare Valentini iglaui jelentését, de többi jelentésében is számos értékes adatot találunk a magyar udvar mindennapi életére, és ezeknek a mindennapoknak a tárgyi környezetére.[17]

A magyar udvarba küldött pápai követek jelentéseiben ugyancsak gazdagon találunk értékes információkat. Feltehetőleg az 1460-as évek elején készült az a jelentés, Hieronymus Landus pápai nuncius írása, amely kulcsfontosságú a király bevételeinek megismerése szempontjából.[18] A nuncius tudósításában Magyarország határairól és méreteiről, népeiről, várairól és erődített városairól, valamint folyóiról tájékoztatta megbízóját – a török veszély vezérmotívumként szövi át a szöveget. A törökkérdés kiemelten jelentős szerepet kapott egy másik pápai legátus, Pecchinoli Angelo és Mátyás király tárgyalásaiban, noha a követ útjára elsősorban egy másik ügy, Mátyás király Anconába küldött katonai segítsége kapcsán került sor.[19] Mátyás négyszemközt is fogadta, és a megbeszéléseken számos olyan kérdést is érintettek, amelyekről érdemi információkat csak a legátus jelentéseiben olvashatunk: így például Váradi Péter kalocsai érsek fogságának okáról, Mátyás és a török szultáni család rokonságáról, az egyiptomi-magyar kapcsolatokról.[20]

Külföldi követek tollából a legtöbb életmód-leírás Mátyás király különböző alkalmakból rendezett ünnepségeiről maradt fenn. A különféle királytalálkozók – mint a ferrarai követ által ismertetett iglaui – jó alkalmat kínáltak a magyar uralkodó számára a vetélytársakat, ellenfeleket felülmúló pompa kifejtésére, gazdagsága, korszerű ízlése bemutatására. A külhoni követek a legnagyobb pompával, a legfényesebb ünnepségekkel azonban Mátyás és Beatrix 1476 decemberében

15 MDE III. 101 (80. sz.), 110 (83. sz.), 117 (89. sz.), 124 (91. sz.), 137 (100. sz.), stb.

16 „tamen non era da equipare ad quella de questo Serenissimo Re". Óváry 1889: 393–397.

17 Művészettörténeti adatait Balogh Jolán gyűjtötte össze. Valamennyi hivatkozását lásd az általa kiadott kötet név- és tárgymutatójában. (Balogh 1966: 783.)

18 Engel 1798: II. 6–17; *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 29–34. Szövege Johann Christian Engel 18. századi kiadásában 1480-as dátummal szerepel, mint a Mátyás királyhoz küldött pápai követ jelentése, egy másik, száz évvel későbbi – nem teljes, épp a bevételekre vonatkozó adatokat már nem tartalmazó – átírás címleírása szerint viszont Mátyás udvarának velencei követe készítette. A király pénzügyeire vonatkozó adatok felhasználásával készült: Fügedi 1990; illetve legújabban Csukovits (szerk.) 2008: 454–474.

19 A követutasítások közül egy maradt fenn a Vatikáni Levéltárban, kiadása: Theiner 1859–1860: II. 514. Pecchinoli Angelo jelentéseiből ugyancsak egy példányt őriznek, kiadása: Theiner 1859–1860: II. 521–530. A többi jelentés, szám szerint nyolc levél a velencei *Biblioteca Marcianá*ban – Classis XIV., Codex XCIX. – maradt fenn. A kiadatlan leveleket Fraknói Vilmos dolgozta fel. (Fraknói 1898.)

20 Fraknói 1898: 382, 395, 404.

tartott menyegzőjén találkozhattak – nem véletlen, hogy a két hétig zajló rendezvény-sorozatról több részletes leírás is készült.[21]

Budán 1498-tól kezdve már állandó velencei követ állomásozott, aki rendszeres beszámolókat küldött haza, s e beszámolók szerencsésen fenn is maradtak.[22] A velencei jelentések fennmaradása nem csupán a városállamban ekkorra már kialakult, szabályozott diplomáciai ügymenetnek, hanem legalább annyira egyetlen személy átlagon felüli érdeklődésének és kitartó szorgalmának köszönhető. A régi velencei patríciuscsaládból származó Marino Sanuto gyermekkorától kezdve érdeklődött az irodalom és a történelem iránt, s már tizenévesen elkezdte gyűjteni a különböző forrásokat majdani történetírói munkájához. Több kisebb-nagyobb történeti művet írt, a vágyott hírnevet azonban végül az eseményeket napról napra feljegyző, 1498-tól kezdve 37 éven át vezetett naplói, a *Diarii* hozták meg számára. Marino Sanuto nem volt első vonalbeli történetíró, éles, a legapróbb részletekre is kiterjedő megfigyelőképessége, politikusi képességei azonban 58 kötetnyire terjedő kéziratait kora legértékesebb forrásává avatták. Saját kezűleg jegyezte fel a Velencében történt eseményeket, a városa számára fontos eseményeket, híreket, a tanácsban lezajlott vitákat, az ott hozott határozatokat, minden olyan hivatalos iratot, kezébe jutott levelet, ami bármilyen információt tartalmazott. Művének egyik legértékesebb – számunkra mindenképpen a legfontosabb – része, hogy naplói tartalmazzák a beérkezett követjelentéseket is.[23] Marino Sanuto köteteiben megtalálhatók az 1499 és 1525 között Budán tartózkodó velencei követek rendszeresen, legalább kéthetente küldött sürgönyeinek kivonatai (*dispacci*), illetve fontos esetekben másolatai, a küldetésük végén készített beszámoló beszédek (*relazioné*k), valamint a dalmáciai velencei tisztviselők számos magyar tárgyú információt tartalmazó jelentései. Amíg a sürgönyök általában konkrét híradásokat tartalmaznak, addig a *relazioné*k általános képet igyekeznek adni az ország belső viszonyairól. A hazatérő követek olyan ismereteket tártak a város tanácsa elé, melyekhez csak a helyszínen lehetett hozzájutni: sokszor személyes tapasztalatok, vagy épp nehezen megszerzett bizalmas

21 Mátyás ünnepségeinek forrásairól Balogh 1966: 632. Ilyen alapos beszámolót készített például Hans Seybold, a pfalzi gróf követe. Seybold leírásának legújabb magyar nyelvű kiadása: Kulcsár (vál.) 2006: 123–132.

22 A diplomácia szokásainak középkori változásaira Ganshof 1953; Guenée 1971: 214–217. Rövid magyar áttekintés Kosáry 1978.

23 A hatalmas munka – sok szerencsével – máig fennmaradt. Marino Sanuto élete végén, 1531-től kezdve tevékenységéért évdíjat kapott városától, s 1536-ban bekövetkező halála után a tízek tanácsa gondoskodott a kéziratokról is. A „biztos" rejtekhelyre rakott kötetekről később megfeledkeztek, csak 1784-ben bukkant rájuk Francesco Donà, Velence utolsó hivatásos történetírója, aki saját költségén a teljes anyagot lemásoltatta. A 19. században Európa történészei sorra felfedezték a becses kéziratot: az angol Rawdon Brown háromkötetes munkájában az Angliára vonatkozó adatokat tette közre, s őt követően számos nemzet tudósai válogatták ki a hazájukra vonatkozó részeket. (Benisch 1903: 5–19.) Az 1870-es években elhatározták, és el is kezdték a *Diarii* teljes kiadását, s nem egészen három évtized alatt a teljes sorozat napvilágot is látott. (Stefani – Berchet – Barozzi (publ.) 1879–1903.) A *Diarii* magyar vonatkozású bejegyzéseit Wenzel Gusztáv tette közzé, még a sorozat megjelenése előtt. (Wenzel 1869–1877–1878; Wenzel 1871.)

információk állnak a jelentések mögött. A követek az udvarhoz köthető híreken, az udvari elit bemutatásán túl tudósítottak az országban élő népekről, Magyarország természeti kincseiről, műveltségi viszonyairól, katonai erejéről, az államháztartás helyzetéről, és számos egyéb apróságról is.[24]

Érdekes, vagy épp különleges leírásokra természetesen nem csak a velencei követjelentésekben bukkanhatunk. A budai udvarról, Buda város hétköznapjairól és ünnepeiről számos adalékkal szolgálnak Tommaso Daínero ferrarai követ 1501–1502-ben készült jelentései. Egyik sokat idézett levelében például a budai úrnapi ünnepségekről számolt be urának: a körmenet útvonalában felállítottak egy mecsetet, Mohamed koporsójával, amelyre – épp akkor, amikor a körmenet, soraiban a királlyal, odaért – egy tűzsugár sújtott le, lángba borítva az egész alkotmányt, s végül mindazt, ami a tűz után maradt, a jelenlévők, békésnek épp nem nevezhető módon szétverték.[25]

Lángoló körmeneti látványosságról nem, de az ország állapotáról, az udvar helyzetéről rendkívül részletes leírást találunk a szentszéki követek Jagelló-kori levelezésében is. A Jagelló-éra utolsó itt tevékenykedő pápai megbízottainak, Campeggio bíboros legátusnak, valamint Antonio Burgio nunciusnak jól ismert jelentései a Mohács előtti évek legfontosabb forrásai közé számítanak. Ezek a levelek, különösen Burgiónak a török támadás megindulásától kezdve egyre elkeseredettebb, reményvesztettebb írásai saját korukban is befolyásolták Európa mértékadó közvéleményét, és máig meghatározzák a magyar történetírás Jagelló-korról alkotott képét.[26] Ez a kép – főleg a magyar politika és politikai elit szemléletes ábrázolása – talán sötétebbre sikerült a valós helyzetnél, Burgio helyzetértékelését azonban úgy tűnt, úgy tűnik, hogy a mohácsi katasztrofális vereség utólag véresen igazolta.

Geográfiai munkák

Az útleírásoktól eltérően a 15. századtól egyre gyarapodó számban készülő földrajzi leírások célja nem egy bejárt útvonal és a körülötte elterülő vidékek saját tapasztalatokon alapuló, személyes véleményt, egyéni megállapításokat is tartalmazó leírása; szerzőik egy adott terület – amely lehetett akár kontinensnyi is – teljes körű ismertetését tűzték ki maguk elé. Az első földrajzi összefoglalások általában nem annyira érdekes és érzékletes olvasmányok, mint az útleírások, hasznosságuk azonban kétségbevonhatatlan. A tudományos igényű földrajzi

---

24 A jelentéseket Sanuto alapján olaszul és magyar fordításban újraközli, rövid bevezetéssel Balogh 1929. A követek budai működéséről még Fógel 1912.

25 *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 7–24. A levélre: *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 16–17; szövegét pontatlan fordításban közli Szamota (szerk.) 1891: 497–498.

26 A jelentések kiadása: MV II/1 2001 [1884]. A jelentések magyar fordításai különböző munkákban, különböző válogatásokban jelentek meg: Bartoniek (szerk.) 1926; Katona (szerk.) 1976; első monografikus felhasználásuk: Fraknói 1884.

szintézis készítésekor ugyanis a kor földrajzi ismereteinek hiányosságai minden egyéb munkánál nyilvánvalóbban kiderültek; s épp a felismert hiány volt egyik ösztönzője a további felfedezéseknek.

Az egyik első modern geográfiai összefoglalás, Aeneas Sylvius Piccolomini kiemelkedő jelentőségű *De Europá*ja még nem klasszikus földrajzi munka.[27] Ismerteti ugyan az egyes országok fekvését, népeit, nála azonban a leírás még főként arra szolgál, hogy az olvasót segítse az általa leírt történelmi események térbeli elhelyezésében, minél szemléletesebb elképzelésében. A *De Europa* ugyan Magyarország ismertetésével kezdődik, de az országról és lakóiról – akárcsak a többi országról – valójában kevés ismeretet nyújt. Leírásából az egykori olvasó megtudhatta, hogy a hajdani Pannóniát a „Szkítia legtávolabbi vidékéről származó magyar nemzet özönlötte el", hogy a Duna keresztülfolyik az országon, és hogy a „magyar nemzet hatalma sokkal messzebbre terjed ki, mint maga Magyarország" – a szöveg többi része a 15. század fontos eseményeiről tudósított. Részletesebb leírást csak Erdély népeiről: a székelyekről, szászokról és románokról adott, a székelyekről például megjegyezte, hogy „a siculusokat tartják a legősibb magyaroknak".

Aeneas Sylvius Piccolomini írói munkássága – köszönhetően a III. Frigyes udvarában töltött éveknek – sok magyar vonatkozású adatot, észrevételt, megjegyzést tartalmaz. Megállapításai, de még elfogultságai, tévedései is máig hatóan meghatározó szerepet játszottak-játszanak a 15. századi magyar történelem számos kérdésének megítélésében. Jelzésértékű, hogy Thuróczy János, aki Aeneas Sylvius *Cosmographiá*ját választotta krónikája vezérfonalául, még azokat az adatait is átvette, amelyekről tudnia kellett, hogy nem felelnek meg a valóságnak.[28] Aeneas Sylvius azonban sokkal több magyar tárgyú információt írt meg munkáiban, mint amennyit Thuróczy ismert, a magyar krónikás például nem olvasta Aeneas Sylvius *Historia Austrialis* és *Historia Bohemica* című műveit, amelyek pedig bővelkednek magyar történelmi adatokban.[29] Ezek az adatok nagyrészt saját korának eseményeiről tájékoztatnak, a Zsigmond uralkodásától V. László uralkodásának végéig tartó korszak, vagyis egy közös osztrák-magyar-cseh eseményekben épp különösen gazdag időszak történetéről. Aeneas Sylvius „osztrák időszaka" a magyar medievista történetírás egyik nagy nyeresége: egy jó szemű, jó tollú, szinte grafomán szerző, aki pozíciójából adódóan sokat tudott Magyarországról, és ismereteit meg is írta.

A 16. századtól rendszeresen készültek olyan geográfiai összefoglaló munkák, amelyekben a szerző földrajzi rend szerint – általában városról városra – haladva Magyarországot is részletesen ismertette. Sebastiano Compagni, a ferrarai humanista a 15. század végén és a 16. század elején az akkor ismert világ földrajzi leírá-

27 Heck (ed.) 2001.
28 Mályusz 1967: 125–130.
29 Legújabb kiadásaik: Sarnowsky (Hrsg.) 2005; Hejnich – Rothe (Hrsg.) 2005.

sát készítette el *Geografia* címen.[30] Compagni földleírása az ókori felosztás szerint vette sorra az egyes vidékeket.[31] Elsőként Pannóniát írta le, Óvár és Moson felől kezdve az ismertetést. Megállapításai rövidek, egy-egy lényegi – vagy annak tartott – megállapításra korlátozottak: például Esztergom dombon fekszik, Visegrád a hegyekben. A városok mellett kitér várakra, vizekre, bányakincsekre: Siklós, Nagyvázsony vagy Szigliget vára éppúgy szerepel a leírásában, mint a Balaton vagy a Lajta, és Körmöcbányánál megemlíti az aranybányát.

A 16. század első évtizedeiből már néhány tematikus geográfia is fennmaradt: ezek a munkák csupán egy-egy vidék – például a Duna-völgye – leírására vállalkoztak. I. Miksa udvari historikusa, Ladislaus Suntheim kéziratban maradt munkája, az 1497 és 1505 közt írt *Das Donauthal* német nyelven, röviden ismertette a folyó és közvetlen környéke nevezetességeit. A Duna forrásvidékétől a magyarországi Tétényig felsorolta a jelentősebb városokat, kolostorokat, s ahol ennek szükségét látta, megemlékezett egyes személyekről – uralkodókról, más híres emberekről – is.[32] Ugyancsak a Duna a tárgya egy néhány évvel később, 1531-ben írt *libellus*-nak, a sziléziai származású, I. Ferdinánd környezetében élő Magnus Gruber rövid munkájának. A munka ugyan jórészt kompiláció, de a szerző néhány esetben hallomás útján szerzett információit is beledolgozta. Értékét elsősorban az adja, hogy Magnus Gruber ismeretanyaga többé-kevésbé jelzi, mit tudtak az osztrák udvarban és környezetében a Mohács utáni Magyarországról.[33]

Történeti irodalom

A magyarokról alkotott egykorú kép megismerése elképzelhetetlen a középkori történeti irodalom nélkül, amely valamennyi itt említett műfaj közül a legegyenletesebben, legrendszeresebben biztosítja a szükséges adatokat. Egy rövid számvetésben természetesen lehetetlen felsorolni minden hasznosítható munkát, ezért inkább csak arra törekszem, hogy számba vegyem azokat az eshetőségeket, ahol várható, már-már törvényszerű a magyarok felbukkanása. Az természetes, hogy a szomszédos országok történeti irodalmában jóval gyakrabban és rendszeresebben olvashatunk magyar vonatkozású híreket, mint a kontinens távoli vidékein írt művekben. A határoktól távol a magyarok csak két esetben tettek szert hírértékre: ha Magyarországon valamilyen nagy horderejű történelmi esemény történt, vagy ha maguk a magyarok bukkantak fel nagyobb csapatban a krónikás szülőföldjén.

30 1509-es dátumot viselő munkája 1940-ben került elő a Vatikáni Könyvtárban, a magyar vonatkozású részeket Bánfi Florio publikálta. Bánfi 1947: 53–62 (*Brani concernenti l'Ungheria della Geografia di Sebastiano Compagni conservata nel codice Vat. Lat. 3844* [1503]). Lásd még Stegena 1991: 24; Szathmáry 1987: 32.

31 *Pannoniae inferioris descriptio* (Lib. IIII. cap. VI.); *Iazigum terrae situs* (Lib. VIII. cap. I.); *Regionis Daciae situs* (Lib. VIII. cap. II.).

32 Pfeiffer (Hrsg.) 1861; ismertette Ráth 1863.

33 Elemzése, kiadása Mikó 2002.

Az európai krónikások figyelmét egyaránt kivívta, ha a magyarok jelentettek veszélyt, és ha Magyarország került veszélybe – békés esemény ritkán kerülhetett a figyelem középpontjába. A történelmi krízishelyzetek szinte azonnal, az eseményekkel egy időben megjelentek az elbeszélő forrásokban, és nem csupán a szomszédos országokban-tartományokban, de a kontinens távolabbi vidékein is. Az egykorú történeti irodalom ily módon pontosan jelzi, melyek voltak a magyar történelem európai horderejű, közfigyelemre méltó eseményei. A történeti irodalom azonban azt is szemléletesen mutatja, hogy az adott eseményt csak megtörténtekor érezték-gondolták jelentősnek, vagy az esemény után egy-két emberöltővel, esetleg századokkal később is számon tartották. Minél nagyobb a „hír" krónikás említéseinek a száma, minél szélesebbek az említések földrajzi elterjedésének határai, és minél jobban széthúzódik az említések időbeli megoszlása, annál biztosabbak lehetünk az adott esemény (vagy eseménysor) történelmi fontosságában. E mutatók alapján elsősorban a kalandozó hadjáratok, a keresztény magyar állam megalapítása, a tatárjárás és a török veszély tett szert a legnagyobb európai ismertségre. Mellettük a keresztes hadjáratok Magyarországot érintő eseményeiről is viszonylag nagyszámú forrás tudósít – ez esetben azonban az érdeklődés elsősorban nem a magyaroknak, hanem maguknak a keresztes hadjáratoknak szólt.

Az Európába beköltöző magyarok több mint fél évszázadon át maguk jelentettek veszélyt a kontinens lakossága számára. A magyar történetírás által eufemisztikusan kalandozásoknak nevezett hadjáratokat átélt, arról híreket halló, a következő magyar támadástól rettegő vidékek krónikásai természetesen beszámoltak a hadjáratokról; érthető, hogy a magyarokról közvetett és közvetlen információkat egyaránt főként e hadjáratoknak köszönhetően szerző történetírók a honfoglalást is mintegy a kalandozások szemüvegén keresztül szemlélték.[34] A „pogány", „barbár", „bárdolatlan" magyarok megítélése az ezredfordulón, a kereszténység felvételével esett át gyökeres változáson. A magyar fenyegetés megszűnését látható hálával fogadták Európa írástudói: a keresztény magyar állam megalapítójáról, I. (Szent) István királyról 1526-ig körülbelül ötszáz külföldi krónikás emlékezett meg.[35] A „békétlen", pogány magyarok „békés" keresztténnyé válása olyan fontos eseménynek számított, amely félezer évvel később is helyet kapott a krónikákban, sőt, a róla szóló tudósítások száma évszázadról évszázadra gyarapodott – nincs még egy békés eseménye a középkori magyar történelemnek, amely ilyen széles körben tett szert ismertségre. István király jó híre visszamenőleg is javított a magyarok megítélésén. A történetírók ettől kezdve a kalandozásokat is bizonyos megértéssel tárgyalták, olyan eseményként, amely – mentségül szólva – még a magyarok megkeresztelkedése előtt történt.[36]

---

34 A forrásrészeket eredeti nyelven közreadó CFH mellett a korszak forrásai több magyar nyelvű kiadásban is megjelentek: MHK; MEH; HKÍF.

35 Gombos 1988 [1938]: 631.

36 „Hungari adhuc pagani", „Hungari ante baptismum", stb. A jelenséget említi, a példákat összegyűjti, felsorolja Gombos 1988 [1938]: 638.

A mai gondolkodás szerint a magyar királyságot ért súlyos mongol támadásnak, az úgynevezett tatárjárásnak kiemelt hely járt az egykorú krónikákban, a források azonban nem erről tanúskodnak. „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította" – jegyezte be a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241. esztendőben Hermann apát.[37] Lakonikus kijelentése szemléletesen jelzi a magyarországi – mégoly tragikus – események iránti érdeklődés csekély voltát. Habár a tatár támadás híre – mint arról több krónikás is megemlékezett – a kontinens távolabbi vidékein is nagy riadalmat keltett,[38] a történtekről kevés érdemi információ került be Európa évkönyveibe, krónikáiba.[39] Az európai közvéleményt különösen a megpróbáltatások szélsőséges formái hozták izgalomba: az éhség következtében fellépő emberhús-evés, a vadállatok támadásai. Míg az egykorú hazai forrásokban nincs nyoma a kannibalizmusnak, a külföldi elbeszélő forrásokban az eseményektől időben távolodva egyre szélsőségesebb leírásokra bukkanunk.[40]

A tatárjárás – noha pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre – feltehetőleg a legnagyobb és egyben legkegyetlenebb támadás volt, amely az országot fennállása alatt érte. A középkori magyar állam területére ezt követően százötven évig nem hatolt számottevő ellenséges sereg, e téren a 14. század végén, a törökök megjelenése hozott gyökeres – és a tatárjárástól eltérően – hosszantartó változást. Az első Magyarország ellen indított portyáktól kezdve az országot külföldön is a leggyakrabban a török veszéllyel kapcsolatban emlegették – a „kereszténység védőpajzsa" állandó jelzőt a magyar királyság a 15. század elejétől viselte.[41] Az 1440-es évektől Magyarországról szólva békeidőszakban is megemlítették, hogy állandó harcban áll a törökkel, háborús időszakokban, nagyobb hadjáratok idején pedig láthatóan széleskörű érdeklődés kísérte az eseményeket. A legjelentősebb összecsapásokról – mint például a nikápolyi, a várnai vagy a mohácsi csatáról – nagy számban készültek egykorú történeti munkák.[42]

37 „Hoc anno regnum Ungarie, quod 350 annis duravit, a Tartarorum gente destruitur." CFH II. 1147.

38 A kölni Szent Pantaleon-kolostor évkönyvei, CFH I. 172–173. „Mert ez a barbár nép nagy riadalmat keltett még a távolabbi országokban is, a félelem nemcsak Galliát szállta meg, megszállta Burgundiát és Hispániát is, amely országokban a tatár név ezelőtt ismeretlen volt." Katona (szerk.) 1981: 200–201.

39 A forrásokat számba veszi: Pauler 1899: II. 513–514; Bartoniek 1929; Bartoniek 1987: 91–93.

40 „minél későbbiek, annál cifrább alakban jelentkezik" az emberhús-evés e szövegekben – állapította meg már Pauler Gyula is. Pauler 1899: II. 519. A heilingenkreutzi évkönyvek egykorú folytatása szerint például „Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis. Canes edebant et cattos et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis." CFH I. 777–778. Magyarul: „Borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarország földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint a pogányok miatt. Kutyákat ettek, macskákat meg embereket; az emberhúst nyíltan árulták a vásárokon". Katona (szerk.) 1981: 202–204.

41 Terbe 1936; Fodor 1997.

42 A nikápolyi csatáról elsősorban a „hivatalos" francia krónika-sorozat, a Grandes Chroniques de France aktuális szerzőjének, Michel Pintoin-nek a munkája (Bellaguet /publ./ 1994 [1842]), a nikápolyi hadjáratban személyesen is vitézkedő Boucicaut marsall életrajza (Lalande /ed./

A krónikások azonban nem csupán sorsfordító történelmi események, országos kataklizmák idején – illetve azok apropóján – írhattak a magyarokról. Az Európa különböző kegyhelyeire tartó magyar zarándokok,[43] uruk képviseletében eljáró, „magyaros" ruházatot viselő királyi követek, külföldön szolgálatba álló magyar zsoldoskompániák,[44] harcba induló magyar seregek vagy seregnyi nagyságú kísérettel utazó uralkodók egyaránt jó lehetőséget biztosítottak arra, hogy távol az országtól megismerhessék, megfigyelhessék és feljegyezzék „a magyarok" szokásait, megjelenését.[45] A megfigyelésre és feljegyzésre különösen jó alkalmat nyújtottak az Anjou-kor váltakozó intenzitású és hőfokú nápolyi-magyar kapcsolatai, elsősorban e kapcsolatok sajátos „csúcspontja", I. (Nagy) Lajos nápolyi hadjáratainak hároméves időszaka,[46] vagy a 15. század elején Zsigmond király utazásai, amikor az uralkodó útitársaként a magyarok hadseregnyi létszámban, de ezúttal békés céllal járták Európa útjait.[47]

A magyar királysággal szomszédos, illetve a Magyarországhoz közeli országokban nem volt szükség átvonuló magyar csapatokra-csoportokra ahhoz, hogy a készülő történeti munkák lapjaira magyar vonatkozásokat tartalmazó mondatok kerüljenek. A dél-német területeken – főként Bajorországban –, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban, de különösen az osztrák tartományok területén készült elbeszélő művekbe rendszeresen, olykor szinte folyamatosan kerültek magyar tárgyú információk, megállapítások. Természetesen a szomszéd országok krónikairodalmát is jellemezte, hogy vészhelyzet, illetve a magyarokkal folytatott háborús konfliktus – amelyre a szomszédság miatt értelemszerűen gyakrabban került sor – esetén az említések száma észrevehetően sűrűbbé vált, ezeken a területeken azonban békeidőben is gazdag magyar vonatkozású forrás-

1985), valamint a hadjáratnak kiemelkedően hosszú részt szentelő Jean Froissart krónikája (Froissart (2001) tudósít. A várnai csatáról elsők között, az 1450-es években keletkezett a burgundiai történetíró, Jehan de Wavrin Anglia történetéről írt krónikája. Ebben a nagyszabású kompilációban egy több mint százoldalas szöveg tudósít az 1444–1445. esztendők török elleni harcairól, így a várnai csatáról is. Szövege Wavrin unokaöccsének, Waleran de Wavrin kapitánynak, a Boszporusz lezárására küldött burgundi hajóhad parancsnokának személyes beszámolója alapján készült (Hardy /ed./ 1864–1891). A mohácsi csatáról már nyomtatott újság is tudósított: Fraknói 1876; Pukánszky 1926.

43 Csukovits 2003.

44 Az itáliai magyar zsoldosokkal több tanulmány is foglalkozott, a kérdés teljes körű feldolgozására azonban máig nem került sor: Lukcsics 1931; Mályusz 1923; Mályusz 1924; legújabban Bárány s. a. Az Itáliában hadakozó német zsoldosokról a közelmúltban készült alapvető monográfia több esetben is közöl a magyar zsoldosokra vonatkozó adatokat: Selzer 2001.

45 A jelenséget természetesen Európa más népeinél is megfigyelhetjük. Így például az Itáliában különböző okból – zarándokként, iparosként, kereskedőként stb. – megforduló németek ottani jelenlétéről, utazásuknak a kölcsönös megismerésben játszott szerepéről önálló tanulmánykötetben olvasható részletes feldolgozás: Rachewiltz – Riedmann (ed.) 1997.

46 A kortárs itáliai krónikások közül különösen a firenzei testvérek, a kereskedői tevékenység mellett írni kezdő Giovanni és Matteo Villani, illetve a dél-itáliai jegyző, Domenico di Gravina írt sokat a magyarokról. *Croniche Villani* (1857); Rácz 1909; Sorbelli (ed.) 1903–1909.

47 Zsigmond utazásaihoz Engel – C. Tóth 2005. Az utazások rendkívül gazdag forrásanyagát feldolgozó munkák közül elsősorban Csernus 1995; Bárány 2009; a római útra: Csukovits 1998.

anyagra számíthatunk. A folyamatosság különösen szembetűnő az osztrák tartományok történetírásában, amelynek megindításában, művelésében a legjelentősebb kolostorok – Melk, Zwettl, Heilingenkreuz és Kremsmünster, illetve a bécsi skót bencés apátság – jártak az élen. Az osztrák kolostorok évkönyvei – amelyeket együttesen *Annales Austriae* névvel illet a szakirodalom – szoros és gyakran kölcsönös kapcsolatban álltak egymással, e kapcsolat részleteit, jellegét azonban máig sok homály fedi.[48] Rövid, lényegre törő bejegyzéseik közt rendszeres a magyar tárgyú információ, összességében – valamennyi évkönyv anyagát együttesen hasznosítva – szinte minden évre találunk magyar adatot.[49] A Harcias Frigyes osztrák herceg 1246-os halálát követő osztrák-magyar, illetve cseh-magyar hadjáratok, összecsapások, békekötések, a stájerországi magyar uralom történései egészen az 1278. évi, Habsburg győzelmet hozó dürnkruti csatáig gazdag muníciót szolgáltattak az évkönyveket vezető szerzeteseknek. A küzdelmekről a legrészletesebben az *Osztrák rímes krónika*, vagyis az *Österreichische Reimchronik*, Ottokar von Steier német nyelven, versben írt történeti munkája számol be.[50]

A 15. század krónikásai közül két szerzőt kiemelkedő hely illet meg az osztrák történetírás panteonjában, akik magyar szempontból is méltán ítélhetők jelentősnek: Thomas Ebendorfer, a bécsi egyetem tanára, és Jakob Unrest karintiai plébános. Szemléletük, műveltségük, körülményeik és helyzetük egyaránt eltért egymástól, mint ahogy munkásságuk is különbözik, közös vonásuk azonban, hogy mindketten hagyományos, a középkor krónikairodalmába illeszkedő műveket alkottak. Ebendorfer munkái közül magyar szemmel nézve is a szerző főműve, a *Chronicon Austriacum*, *Ausztria krónikája* a legértékesebb – a szerző összegyűjtötte, rendszerbe foglalta az osztrák történelem saját korában elérhető forrásanyagát, amelyből személyes hangvételű krónikát írt.[51] Magyar vonatkozásokban különösen gazdag Jakob Unrestnek, St. Martin am Teshelsbergen plébánosának német nyelvű *Österreichische Chronik*ja.[52] Csonkán fennmaradt szövege az 1435 és 1499 közötti időszak történetét taglalja, és különösen az 1468-as évtől kezdve fontos forrása nem csupán az osztrák tartományoknak, közülük is elsősorban Karintiának, de az osztrák-magyar viszony, Mátyás osztrák háborúinak részletes elmesélésével a magyar történelemnek is. Unrest nevét említve azonban még egy munkáját feltétlenül ki kell emelni, habár a kutatás történeti szempontból nem tartja jelentősnek: *Von dem landt Vngern weyland*

48 Az osztrák évkönyvekre elsősorban Redlich 1882; Lhotsky 1963; Wattenbach – Schmale 1976: 209–230; felsorolásuk: CFH I. 108–109 (219. sz.).

49 Figyelemre különösen érdemes a Babenbergek házi kolostorában 1123-tól vezetett *Annales Mellicenses* (MGH SS IX. 484–501, magyar vonatkozású bejegyzései: CFH I. 155–156, 754–756), a hozzájuk kapcsoló klosterneuburgi (MGH SS IX. 607–746; CFH I. 761–768), továbbá az admonti (MGH SS IX. 569–579; CFH I. 89–90) évkönyvek.

50 ÖRChr. Magyar vonatkozású részek: CFH III. 1780–1953; rövid magyar vonatkozású ismertetése Pór 1893. A műről Huber 1883; Loehr 1937; újabban Moeglin 1987.

51 Lhotsky (Hrsg.) 1967.

52 Grossmann (Hrsg.) 1957.

Pannonia genannt című műve ugyanis az első próbálkozás egy német nyelvű Magyarország-történet elkészítésére.[53]

A MEGISMERÉS FORRÁSAI ÖTSZÁZ ÉVVEL EZELŐTT

A középkor végén dolgozó szerzők más irányból kezdtek az információgyűjtéshez, mint napjaink kutatója. „Ha lelki szemeiddel végig akarsz tekinteni a földkerekségen, ha szemügyre akarod venni az egyes földrészek elhelyezkedését és az ott élők szokásait, ha tudni akarod, hogy melyik vidék mit terem és mit nem terem: vedd elő Plinius *Naturalis historia*-ját, Ptolemaeust, Solinust és Isidorus Hispalensist." – tanácsolta egyik írásában korának egyik legműveltebb szerzője, Aeneas Sylvius Piccolomini.[54]

Földrajzi ismereteket keresve ma már ezek a szerzők eszünkbe sem jutnak, a 15–16. században azonban valóban az ő munkáik számítottak az elsődleges földrajzi-népismereti forrásnak. Kiemelt jelentőségükről, rendszeres használatukról bőségesen tanúskodnak a korabeli művek, nem csupán Aeneas Sylvius munkái, de valamennyi kortárs szerző írásai is. Az ókori geográfusok alapján fogott Magyarország leírásához a két legjelentősebb hazai országleírás szerzője: Petrus Ransanus *A magyarok történetének rövid foglalata*, és Oláh Miklós *Hungária* című munkájában.[55] Sztrabón, Caius Plinius Secundus, Solinus és Ptolemaiosz művei, valamint Sevillai Izidor Etimológiája olyannyira meghatározó forrásai voltak a középkor geográfiai tudásának, hogy ismeretük nélkül nem értjük meg, vagy félreértjük a korabeli földrajzi gondolkodást.

A legfontosabb ókori geográfiák

Az Aeneas Sylvius tanácsában nem említett, de a korban ugyancsak sokat idézett Sztrabónnak, az ókor egyik legnagyobb geográfusának ma is sokak fülében ismerősen cseng a neve. *Geógraphika* című munkája, mely a K. e. 1. században készült, magában foglalja a Föld mindazon lakott részeinek leírását, amelyet a szerző korában a görögök és rómaiak ismerhettek. Sztrabón 17 könyvben foglalta össze tudását; a vaskos monográfia az egykorú görög tudomány eredményeit és a szerző saját tapasztalatait összegezve az akkor ismert egész világ leírását tartalmazza: népek, tájak, országok, városok eredetét, elhelyezkedését, történetét, szokásait.[56]

53 Krones (Hrsg.) 1880.

54 Piccolomini (1980): 48. Az idézett 1443-ban írt levél a kötetben *Az olvasás és művelődés haszna* címmel jelent meg, eredeti címzettje Zsigmond osztrák herceg volt.

55 Ransanusra: Kulcsár (cur.) 1977; magyarul Blazovich – Sz. Galántai (szerk.) 1985. Oláhra: Eperjessy – Juhász (ed.) 1938; Oláh (2000). Az országleírásról még Kulcsár 1969.

56 Strabón (1977): 39.

Caius Plinius Secundus munkássága az augustusi aranykor utáni időszakra esett, *Historia naturalis*-a, vagyis *Természettörténet*e az 1. században készült. Plinius jelentős tisztségeket töltött be, magas rangú katonaként a harcmezőt is megjárta, így a tudománnyal csak kevés szabadidejében foglalkozhatott. Élete főművét, a *Historia naturalis*-t mintegy két évtizedes, megfeszített munkával állította össze; a 36 kötetes enciklopédikus munkában, amely a természettudományok első teljes körű összefoglalása, négy kötetet szentelt a földrajzi ismereteknek.[57] Ptolemaiosz Klaudiosz, a hellenisztikus kor görög természettudományának talán legkiemelkedőbb képviselője, aki csillagászként, matematikusként és földrajztudósként egyaránt maradandót alkotott, egy évszázaddal később fejtette ki tudományos működését. Nyolc könyvből álló műve, amely latin fordításban *Geographia* címen vált ismertté, három részből áll: az első általános elméleti fejtegetéseket tartalmaz, a második rész az ókorban ismert világ leírásával foglalkozik: mintegy 8100 nevezetes földrajzi hely (városok, folyók, hegyek stb.) szélességi és hosszúsági adatait tartalmazza. A harmadik rész a mű mellékleteként rajzolt térképekhez ad szöveges magyarázatokat.[58] A ma már hírből sem igazán ismert Caius Iulius Solinus *Collectanea rerum memorabilium*, azaz *Tudnivaló dolgok gyűjteménye* című összeállítása a 3. században született. Eredetisége messze elmaradt a többi említett szerzőkétől, mégis nagy népszerűségre tett szert. A számos érdekes leírást tartalmazó mű tulajdonképpen egy szórakoztató igénnyel készült kompiláció, elsősorban Plinius munkájának kivonatolása, kommentálása, kiegészítése.[59]

Az antikvitás ismeretanyagának átörökítésében jelentős közvetítő szerepet játszott az Aeneas Sylvius felsorolásában utolsóként említett Sevillai Szent Izidor; a középkori olvasók jelentős része csupán az ő átdolgozásában találkozott a klasszikusokból leszűrhető tudással. Izidor, aki 599-től (vagy 600-tól) haláláig, 636-ig viselte a sevillai püspöki címet, kora egyik legtermékenyebb és legjelentősebb szerzője volt, évszázadokon át megingathatatlan tekintélyét azonban *Etymologiae* című, enciklopédikus munkájának köszönhette.[60] Húsz könyvből álló művében igyekezett áttekinteni a korabeli tudományos ismeretek minden ágát. A földrajzi tudnivalókat a 13–14. könyv tartalmazza.

Elsősorban a trecento itáliai humanistáié az érdem, hogy az ókor klasszikus geográfiai munkáit újra a figyelem előterébe állították, s ugyancsak ők voltak azok is, akik ráébredtek a szövegek és a saját koruk tapasztalati tudása közti ellentmondásokra.[61] A felismerést némi fáziskéséssel követték a tettek:

57 Váczy (vál.) 1973: 42. A legjelentősebb kiadások közül lásd Beaujeu – Ernout (ed.) 1947–1985; Barchiesi – Frugoni – Ranucci 1982–1988; König – Winkler (Hrsg.) 1974–1999.

58 Az általam használt kiadás: Ptolemaeus 1490.

59 Mommsen 1999 [1895].

60 Lindsay (ed.) 1911.

61 A kérdést áttekinti Bouloux 2002. Ptolemaiosz *Geográfiá*jának újrafelfedezését – mind a geográfia, mind a kartográfia művelésében – már a kortársak is új korszak nyitányának tekintették. Az elfeledett kézirat a 14. század végén Konstantinápolyból került Európába, 1406 táján elkészült a szöveg első latin fordítása, és a *Geográfia* a kor lehetőségeihez képest nagy gyorsasággal ismertté vált az egész kontinensen.

a 15. század elején megszülettek az első „modern” geográfiák. A ma már sokszor megmosolyogtató művek többsége alig tartalmaz többet, mint a szerző által kivonatolt ókori auktorok munkái,[62] de ekkor készültek az első, valóban korszerű ismereteket tartalmazó munkák is. A konstanzi zsinat egyik meghatározó személyisége, Guillaume Fillastre bíboros, aki élénk érdeklődést tanúsított a geográfia iránt, egy klasszikus ókori munkához, Pomponius Mela *Cosmographiá*jához készített bevezetést és kommentárokat, amelyekben már szerepelnek az aktuális földrajzi helyzetet tükröző adatok is.[63] Az első olyan geográfiai összegzést, amelynek szerzője az antik auktorok mellett már saját kora ismereteit is hasznosította, azonban Aeneas Sylvius Piccolomini készítette. 1461-ben, már pápaként előbb Ázsia leírását készítette el, majd hozzákezdett földleírásának második, Európa ismertetését tartalmazó részéhez, amelyen haláláig dolgozott. A *De Asia* először 1477-ben, Velencében jelent meg nyomtatásban, a *De Europa* első nyomtatott kiadása 1490-ből maradt fenn; a két részt közös kiadásban, *Cosmographia* címen először a 16. század elején adták ki.[64]

A késő középkori–kora újkori könyvtárak geográfiai könyvei

A konstanzi zsinat ismert földrajztudósának, Guillaume Fillastre bíborosnak a könyvtára – két könyv kivételével – a reims-i káptalan gyűjteményébe került, s az inventáriumban felsorolt 53 kéziratból negyvenet máig Reimsben, a *Bibliothèque Municipale Carnegie*-ben őriznek.[65] Fillastre ily módon jól ismert könyvtárából könnyedén megtudhatjuk, gyűjteménye lehetőséget nyújtott-e arra, hogy a bíboros ismereteket szerezzen Magyarországról, illetve a magyarokról. A könyvtár köteteinek többsége ilyen ismereteket nem tartalmazott. A bíboros által feltűnően nagy számban összegyűjtött ókori munkák, köztük klasszikus földrajzi művek – Ptolemaiosz, Pomponius Mela, Orosius művei – geográfiai ismeretei már nem segítették saját kora viszonyainak megismerését.[66] A könyvtárban sorakozó néhány középkori történeti munkában – így például Martinus Oppaviensis

62 Ilyen volt például Pierre d’Ailly 1410-ben összeállított *Imago Mundi*ja, a kor egyik leghíresebb műve: Buron 1930. Pierre d’Ailly életrajza: Guenée 1987: 125–299.

63 Szövege több kéziratban, két szövegváltozatban maradt fenn. Fillastre bíboros saját példánya: Reims, BM 1321.; további kéziratok: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio di San Pietro, H 31. (Orsini bíborosé); Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XCI inf. 7. (a montepulcanói ferences konventé), leírása: *Firenze e la scoperta dell’America* nr. 58. Kiadása: Dalché 1992. Alapvető elemzése: Dalché 2002.

64 Heck (ed.) 2001. Első, 1509-es egyesített párizsi kiadásának címe: *Cosmographia Pii papae in Asiae et Europae eleganti descriptione. Asia Historias rerum ubique gestarum locorumque descriptione complecitur. Europa temporum authoris uarias continet historias*. Keletkezésére, kézirataira, szerkezetére Casella 1972.

65 Jeudy 2002.

66 Pomponius Mela 1. századi művének (szövegkiadás: Ranstrand (ed.) 1971) leghasználhatóbb online változata: http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html (letöltés: 2009. szeptember 20.). Az 5. századi hispániai írónak, Orosiusnak az ismert világról készített *Historiae adversus*

krónikájában – ugyan találhatunk némi magyar vonatkozást, ez azonban önmagában aligha kelthette fel a bíboros érdeklődését. A ma már – sajnos – csak a leltárból ismert könyvek közt ellenben szerepelt egy 44 fóliónyi terjedelmű *Historia Ungarorum* – a bíboros tehát bizonyítottan olvasott magyar történelmet is. Ilyen tárgyú ismereteivel vélhetőleg messze kiemelkedett saját kora művelt egyházi értelmiségének soraiból is.[67]

Vajon milyen lehetett annak a könyvtárnak a földrajzi könyvanyaga, ahol a tulajdonos feltehetőleg igyekezett megszerezni minden hozzáférhető geográfiai művet, köztük a magyar vonatkozású munkákat is? A kérdés megválaszolásához a csehországi német származású, de élete nagy részében Magyarországon élő Hans Dernschwam, a Fuggerek magyarországi megbízottjának könyvtára szolgáltat megbízható adatokat.[68] Dernschwam 1514-ben, húszesztendősen került az országba, és több mint tíz évvel később, 1525-ben állt a Fugger-ház szolgálatába. A Fuggerek láthatólag jól megfizették értékes munkáját, sokirányú tehetségét. Jövedelméből könnyedén hódolhatott kedvtelésének: besztercebányai házában pompás könyvtárt gyűjtött össze, amely 1568-ban bekövetkező halála után az örökösöktől a bécsi udvari könyvtárba került. A Dernschwam-könyvtár az 1550-es években a tulajdonos által készített, máig fennmaradt inventárium alapján 1162 kiadványból állt, s mivel e kiadványok közt számos gyűjteményes kötet szerepelt, a kötetek összesen mintegy 2100 művet tartalmaztak.

Hans Dernschwam könyvtárának negyede az 1480–1520-as évek közti időszakban készült, háromnegyedét az 1530-as években, illetve azt követően nyomták. (Az 1540–1550-es években nyomtatott kötetek jelentős része azonban nem „kortárs", hanem korábbi szövegeket foglal magába.[69]) Két korszak határán álló gyűjteménye ugyan már nagyrészt az újkor érdeklődését, műveltségét tükrözi, de egyúttal még szemléletesen jelzi a középkor végének ismeretanyagát is. A könyvtárban sorakozó művek 21,2%-át az antik világ írásai, 12,3%-át a középkor klasszikus művei alkották, a bibliotéka könyveinek elsöprő többségét azonban a korszerű írások – a reneszánsz, illetve a reformáció ismert művei alkották.[70] Az elméleti és gyakorlati kérdések iránt egyaránt érdeklődő Dernschwam könyvtárában rendkívül gazdag geográfiai tárgyú, illetve geográfiai ismeretszerzésre is kiváló történeti anyagot gyűjtött össze. Polcain ott sorakoztak az ókori klasszikus geográfiai munkák – Sztrabón, Pomponius Mela, Caius Plinius Secundus, Orosius és Ptolemaiosz művei –, a korai középkor klasszikusai –például Sevillai Izidor Etimológiája – éppúgy, mint a humanista szerzők – Aeneas Sylvius

paganos, azaz *Történelem a pogányok ellen* című leírása: http://www.thelatinlibrary.com/orosius.html (letöltés: 2009. szeptember 20.).

67 A jegyzék sajnos csak a következőt tartalmazza: „Historia Ungarorum continens folia XLIIII Incipiens 2° folio // judicatur et finiens in penultimo palatino tradi // Ex dono G. Fillastri". Jeudy 2002: 289.

68 Berlász (s.a.r.) 1984.

69 Berlász (s.a.r.) 1984: 319.

70 Berlász (s.a.r.) 1984: 323. Az 1540–1550-es években kiadott művek közt ókori írások éppúgy előfordultak, mint a 15–16. század jeles munkái.

Piccolomini, Flavius Blondus – művei. A görög klasszikusokat általában görögül és latin fordításban egyaránt megszerezte, s a fontos szerzőktől – Ptolemaiosztól éppúgy, mint Aeneas Sylviustól – igyekezett begyűjteni valamennyi írásukat.[71] Hans Dernschwam lehetőségeihez mérten gyűjtötte a magyarországi irodalmat is; történeti ismereteit feltehetőleg főleg saját Bonfini példányából merítette.[72] A Dernschwam-könyvtár kiemelkedő geográfiai gazdagságát jelzi, hogy a férfi kortársa, a Magyarország középkor végi állapotáról a legrészletesebb leírást készítő Oláh Miklós egykori könyvtárából jóval kevesebb ilyen tárgyú könyvről van tudomásunk.[73]

Ezek a könyvek azonban – akármekkora népszerűségre és tekintélyre tettek is szert –, késő középkori, kora újkori olvasóiknak kevés segítséget nyújtottak saját koruk földrajzi viszonyainak megismeréséhez. A korabeli szerzők a problémát gyakran úgy hidalták át, hogy munkájukban mind az ókori művek alapján, mind saját koruk ismeretanyagát felhasználva leírták az ismertetni kívánt területet. Így tett például a Mátyás udvarában vendégeskedő Petrus Ransanus is: Magyarországról készített leírásában mind a „régi", mind a „jelenlegi" állapot szerint ismertette az országot. Előbb Sztrabón, Plinius és Ptolemaiosz alapján kivonatolta, miként írták le a legjelentősebb geográfusok Pannóniát, majd ugyanazt a vidéket, „amelyet" – mint megjegyezte – „most Magyarországnak nevezünk", másodszor is leírta „jelenlegi városainak fekvése szerint".[74] Oláh Miklós Ransanus leírásánál jóval aprólékosabb *Hungáriá*ja is az ókori geográfusok kivonatolásával indul, ő azonban már nem készített két párhuzamos leírást. Saját korának ismeretei láthatóan fontosabbnak bizonyultak geográfus elődei alig hasznosítható tudásánál. Ajánlásában ugyan szabadkozik, hogy ő „nem Ptolemaiosz", a szabadkozás azonban csak stíluselem – Oláh Miklós büszke a hazától távol, részben emlékezetére hagyatkozva írt munkájára.[75]

Ransanus művében pontosan leírta munkamódszerét: új, korszerű ismeretei részben saját tapasztalatokon alapultak, részben a „helyeket jól ismerő" helybeli

71 A továbbiakban zárójelben a kiadott könyvjegyzék (Berlász /s.a.r./ 1984) oldalszáma olvasható, a feltüntetett évszám az adott kötet kiadásának dátuma: *Strabo de Situ Orbis libri XVII. Grece* (10); *Pomponius Mela de Situ Orbis libri III* (10); *Strabo Latine redditus a Guarino Veronensi [...]* (10); *Isidori Episcopi Hispalensis Ethymologiarum Libri XX*, 1509 (20); *C. Plinii Secundi Naturalis Historie Libri XXXVII*, 1535 (22); *Claudii Ptolemei Pelusiensis Alexandrini omnia que extant Opera [...]*, 1551 (42); *Geographia Universalis complectens Veterem et Novam Claudii Ptolemei Alexandrini enarrationes libros VI*, 1545 (42); *Blondi Flavii [...] Rome instaurate Libri Tres; Italia illustrata*, 1531 (27); *Aenee Sylvii de Boemorum et ex his Imperatorum aliquot origine et gestis*, 1521 (35); *Aenee Sylvii Epistolarum liber*, 1481 (20); *Aenee Sylvii Opera, quorum Catalogus sequitur*: benne többek közt *Cosmographie vel de mundo universo Historiarum liber I*, *Europe in qua sui temporis varias Historias complectitur liber I*, *De Duobus amantibus liber I*, 1551 (57); *Africe brevis descriotio ex Paulo Orosio*, 1519 (152).

72 *Antonii Bonfini Rerum Ungaricarum Decades [...]*, 1543. Berlász (s.a.r.) 1984: 30.

73 Szelestei 1993.

74 Kulcsár (cur.) 1977: 54–73.

75 „[...] non tersus loquitur comptas Ptolomaeus ad aures [...]. Describens radio, quicquid in orbe fuit." Eperjessy – Juhász (ed.) 1938: 1.

magyaroktól származtak.[76] Oláh Miklós ajánlása is kiemeli a személyes tájékozódás fontosságát, arra kérve az olvasót, nézze el esetleges hibáit, hazatérve majd megvizsgálja adatai hitelességét.[77] A 15–16. században a klasszikus geográfiai könyvtár ugyan nélkülözhetetlen kelléke volt a művelt írástudóknak, olvasmányélményeiket azonban igyekeztek gyakorlatban szerzett tudással is kiegészíteni.[78] Épp olyan gyakorlati tudással, mint amilyenre a korabeli követjelentések mutatnak szemléletes példát.

Ha összegyűjtjük a korabeli történetírók, útleírók, követek írásait, a rendelkezésünkre álló ismeretanyag talán nem is tér el nagyon attól, amit egykor a kortárs írástudó használhatott.

FORRÁSOK

ADE = Wenzel Gusztáv (szerk.) 1874–1876: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Budapest.

ÁÍF = Kristó Gyula (szerk.) 1999: *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged.

Bánfi Florio 1947: *Imago Hungariae nella cartografia italiana del rinascimento*. Roma.

Barchiesi, Alessandro – Frugoni, Chiara – Ranucci, Giuliano (ed.) 1982–1988: *Caius Plinius Secundus: Storia naturale*. Torino.

Bartoniek Emma (szerk.) 1926: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Budapest.

Beaujeu, Jean – Ernout, Alfred (ed.) 1947–1985: *Caius Plinius Secundus: Histoire naturelle*. (Collection des Universités de France. Sér. Latine.) Paris.

Bellaguet, M. Louis-François (publ.) 1994 [1842]: *Chronique du religieux de Saint-Denys contenant le règle de Charles VI de 1380 à 1422*. I–III. (Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.) Paris.

Berlász Jenő (s.a.r.) 1984: *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmánnyal. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) Szeged.

Berzevizy Albert (s.a.r.) 1914: *Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok.* (Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével.) Budapest.

Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet (szerk.) 1985: *Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata*. Budapest.

Buron, Edmund 1930: *Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350–1420)*. Paris.

76 Kulcsár (cur.) 1977: 59.

77 Eperjessy – Juhász (ed.) 1938: 1.

78 A könyvgyűjtő Hans Dernschwam szívesen utazott, s élményeiről naplót vezetett. Dernschwam (1984).

CFH = Gombos, Albinus Franciscus (coll.) 1937–1938: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*. I–III. Budapest.

Croniche Villani (1857) = *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Trieste.

Dalché, Patrick Gautier 1992: L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). Représentation du monde et perception de la carte à l'aube des découvertes. *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du moyen age* (59.) 345–372.

Dalché, Patrick Gautier 2002: L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). In: Marcotte, Didier (éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999*. (Terrarium Orbis 3.) Turnhout, 319–338.

Dernschwam, Hans (1984): *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. (Közreadja: Tardy Lajos.) Budapest.

Descrizione dell'Ungheria 1881 = *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. e XVI., edita nell occasione del congresso geografico internazionale, a Venezia 1881*. Budapest.

Dufournet, Jean (éd.) 1969: *Geoffroi de Villenhardouin: La Conquête de Constantinople*. Paris – Londres.

Engel, Johann Christian von 1798: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Tom. 1. *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarei, nebst einer allgemeinen Einleitung in die ungarische und illystrische Geschichte*. Halle.

Eperjessy, Colomannus – Juhász, Ladislaus (ed.) 1938: *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Budapest.

Faber (1843–1849) = Hassler, Cunradus Dietericus (ed.) 1843–1849: *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem*. I–III. Stuttgart.

Faber 1556 (1964) = *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII*. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556.) Berlin.

Fraknói Vilmos (szerk.) 1893–1895: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály.* I. 1458–1479. II. 1480–1490. Budapest.

Froissart (2001) = *Jean Froissart Chroniques*. I–IV. (Le Livre de Poche, Lettres gothiques.) Paris.

Geoffroi de Villenhardouin (1985): *Bizánc megvétele*. Budapest.

Grossmann, Karl (Hrsg.) 1957: *Jakob Unrest: Österreichische Chronik*. (MGH SS NS 11.) Weimar.

Hamy, Ernest Théodore (publ.) 1908: *Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier dit Berry, premier roi d'armes de Charles VII, roi de France*. (Recueil des voyages pour servir à l'histoire de la géographie.) Paris.

Hardy, William (ed.) 1864–1891: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretaigne a present nommee Engleterre*. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores I–VI.) London.

Heck, Adrianus van (ed.) 2001: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa*. (Studi e testi 398.) Città del Vaticano.

Hejnich, Joseph – Rothe, Hans (Hrsg.) 2005: *Aeneas Silvius de Piccolomini: Historia Bohemica*. Band 1. *Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes*. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge 20/1.) Köln – Weimar – Wien.

HKÍF = Kristó Gyula (szerk.) 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 7.) Szeged.

Huber, Alfons (Hrsg.) 1883: Die steierische Reimchronik. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (4.) 41.

Katona Tamás (szerk.) 1976: *Mohács emlékezete*. (Magyar Helikon.) Budapest.

Katona Tamás (szerk.) 1981: *A tatárjárás emlékezete*. (Magyar Helikon.) Budapest.

König, Roderich – Winkler, Gerhard (Hrsg.) 1974–1999: *Caius Plinius Secundus: Naturalis historiae – Naturkunde*. (Sammlung Tusculum.) München–Zürich.

Krones, Franz von Marchland (Hrsg.) 1880: Jakob Unrest: Ungarische Chronik. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (1.) 337.

Kulcsár Péter (vál.) 2006: *Krónikáink magyarul*. III/1. (Történelmi források 3.) Budapest.

Kulcsár, Petrus (cur.) 1977: *Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungararum*. Budapest.

Lalande, Denis (ed.) 1985: *Le Livre des faicts du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut*. Genève.

Lauer, Philippe (éd.) 1924: *Robert de Clari: La Conquête de Constantinople.* (Classiques français du Moyen Age.) Paris.

Lhotsky, Alphons (Hrsg.) 1967: *Thomas Ebendorfer: Chronica Austriae.* (MGH SS NS 13.) Berlin – Zürich.

Lindsay, Wallace Martin (ed.) 1911: *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum Sive Originum Libri XX*. Oxonii. Interneten: http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html (Letöltés: 2009. szeptember 20.)

Marczali Henrik 1877: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. *Magyar Történelmi Tár* (23.) 83–122

MDE = Nagy Iván – B. Nyáry Albert (szerk.) 1875–1878: *Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából: 1458–1490*. I–IV. Budapest.

MEH = Györffy György (s.a.r.) 1986: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest.

MGH SS = *Monumenta Germaniae historica Scriptores*. I–XXXVIII. 1826–2000. Hannover – Leipzig.

MHK = Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.) 1995 [1900]: *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest.

Mommsen, Theodor 1999 [1895]: *C. Iulii Solini collectanea rerum memorabilium*. Hildesheim [Berlin]. Interneten: http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html (Letöltés: 2009. szeptember 20.)

MV I/V 1891 = *Mathiae Corvini epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae 1458–1490.* (Monumenta Vaticana ser.I. tom.V.) Budapest.

MV II/1 2001 [1884] = *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524–1526*. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár II/1.) Budapest.

Oláh Miklós (2000): *Hungária. Athila*. (Milleniumi magyar történelem. Források.) Budapest.

ÖRChr = Seemüller, Joseph (Hrsg.) 1890–1893: *Ottokars Österreichische Reimchronik. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins*. (MGH Dt. Chron. Bd. V./1–2.) Berlin.

Piccolomini, Sylvius Aeneas (1980): *Pápa vagy zsinat? (Válogatott levelek).* (Magyar Helikon.) Budapest.

Ptolemaeus 1490: *Cosmographia. De locis et mirabilibus mundi*. Roma.

Rácz Miklós (szerk., ford.) 1909: *A három Villani krónikája*. Budapest.

Ranstrand, Gunnar (ed.) 1971: *Pomponii Melae De chronographia libri tres, una cum indice verborum.* Göteborg.

Robert de Clari (1997): La Conquête de Constantinople. In: Régnier-Bohler, Danielle (éd.): *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIe–XVIe siècle*. Paris, 725–801.

Sarnowsky, Jürgen (Hrsg.) 2005: *Aeneas Silvius de Piccolomini: Historia Austrialis. Österreichische Geschichte*. (Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe Bd. 44.) Darmstadt.

Schefer, Charles (publ.) 1892: *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*. Paris.

Sorbelli, Albano (ed.) 1903–1909: Domenico da Gravina: *Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350*. (Rerum Italicarum Scriptores XII/3.) Città di Castello.

Stefani, Federico – Berchet, Guglielmo – Barozzi, Nicolò (publ.) 1879–1903: *I Diarii di Marino Sanuto*. Tomo 1–58. Venezia.

Strabón (1977): *Geógraphika*. (Fordította Földy József.) Budapest.

Szamota István (szerk.) 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Budapest.

Theiner, Augustinus 1859–1860: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Roma.

V. Kovács Sándor (vál.) – Bellér Piroska (ford.) 1986: *Mátyás király levelei 1460–1490.* Budapest.

Váczy Kálmán (vál.) 1973: *Caius Plinius Secundus: A természet históriája. Válogatott részek az 1–6. könyvekből*. Bukarest.

Wenzel Gusztáv 1869–1877–1878: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. I. 1496–1501; II. 1501–1515; III. 1515–1526. *Magyar Történelmi Tár* (14.) I–XVI, 1–282; (24.) 1–300; (25.) 1–390.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh István 1929: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged.

Balogh Jolán 1966: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. kötet. Adattár. Budapest.

Bárány Attila 2009: Zsigmond király angliai látogatása. *Századok* (143.) 2. 319–355.

Bárány Attila s. a.: Angol–magyar zsoldoskompániák a 14. századi Itáliában. In: Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna (szerk.): *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. (Megjelenés előtt).

Bartoniek Emma 1929: *Magyar történeti forráskiadványok*. Budapest.

Benisch, Arthur 1903: *Marino Sanuto „Diarii"-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. (Művelődéstörténeti értekezések 9.) Budapest.

Bouloux, Nathalie 2002: *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*. (Terrarium Orbis 2.) Turnhout.

Casella, Nicola 1972: Pio II tra geografia e storia: la „Cosmographia". *Archivio della Società romana di Storia patria* (95./3. ser. 26.) 35–112.

Csernus Sándor 1993: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I–III. Budapest – Szeged, 1993, II. 1006–1019.

Csernus Sándor 1995: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 103–140.

Csukovits Enikő (szerk.) 2008: *Mátyás és a humanizmus*. (Nemzet és Emlékezet.) Budapest.

Csukovits Enikő 1998: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete). In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 11–35.

Csukovits Enikő 2003: *Középkori magyar zarándokok*. (Historia Könyvtár, Monográfiák 20.) Budapest.

Engel Pál – C. Tóth Norbert 2005: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) Budapest.

Fodor Pál 1997: Az apokaliptikus hagyomány és az "aranyalma" legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* (39.) 21–49.

Fógel József 1912: *Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején.* (VI. kerületi főgimnáziumi értesítő különnyomata.) Budapest.

Fraknói Vilmos 1876: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1. 8–14.

Fraknói Vilmos 1884: *Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján*. Budapest.

Fraknói Vilmos 1889: *Carvajal János bibornok magyarországi követségei, 1448–1461*. Budapest.

Fraknói Vilmos 1898: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 1488–1490. *Katolikus Szemle* (12.) 373–425.

Fraknói Vilmos 1901: *Egy pápai követ Mátyás udvaránál, 1488–1490*. (Olcsó könyvtár.) Budapest.

Fügedi Erik 1990: Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458–1490*. Budapest, 41–61.

Ganshof, Francois-Louis 1953: *Histoire des relations internationales*. I. Le Moyen Age. Paris.

Gombos F. Albin 1988 [1938]: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 631–674 [III. 281–324].

Guenée, Bernard 1971: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Paris.

Guenée, Bernard 1987: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age (XIIIe–XVe siècle)*. (Bibliothèque des Histoires.) Paris.

Györffy György 1977: *István király és műve*. Budapest.

Jeudy, Colette 2002: La bibliothèque de Guillaume Fillastre. In: Marcotte, Didier (éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999*. (Terrarium Orbis 3.) Turnhout, 245–290.

Kosáry Domonkos 1978: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* (Gyorsuló idő.) Budapest.
Kulcsár Péter 1969: A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon. *Földrajzi Közlemények* (17.) 297–308.
Lhotsky, Alphons 1963: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreich.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsbände 19.) Graz – Köln.
Loehr, Maja 1937: Der steierische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (51.) 89.
Lukcsics Pál 1931: Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században. *Turul* 84–88.
Mályusz Elemér 1923: Toldy Miklós Olaszországban. *Irodalomtörténet* (12.) 17–23.
Mályusz Elemér 1924: A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények* (25.) 3–23.
Mályusz Elemér 1967: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Budapest.
Mikó Árpád 2002: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem 11.) Budapest, 229–254.
Moeglin, Jean-Marie 1987: Recherches sur la Chronique rimée styrienne. *Journal des Savants* Juillet–Décembre. 159–179.
Nyáry Albert 1868: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. *Századok* (2.) 4. 244–254.
Óváry Lajos 1889: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. *Századok* (23.) 5. 392–402.
Pauler Gyula 1899: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* I–II. Budapest.
Paviot, Jacques 2003: *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle – XVe siècle).* (Cultures et civilisations médiévales.) Paris.
Pfeiffer, Franz (Hrsg.) 1861: Das Donauthal von Ladislaus Suntheim. *Jahrbuch für vaterländischen Geschichte.* 1. 273–297.
Pór Antal 1893: Ottokars österreichische Reimchronik. Könyvismertetés. *Századok* (27.) 8. 710–714.
Pukánszky Béla 1926: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Budapest, 277–293.
Rachewiltz, Siegfried de – Riedmann, Joseph (ed.) 1997: *Communicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI-XIV).* (Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico. Quaderno 48.) Bologna.
Ráth Károly 1863: A Duna völgyének leírása Tétényig. 1500 körüli időkből. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 2. 120–123.
Redlich, Oswald 1882: Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (3.) 497.
Selzer, Stephan 2001: *Deutsche Söldner im Italien des Trecento.* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 98.) Tübingen.
Stegena Lajos 1991: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt.* Budapest.
Szathmáry Tibor 1987: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600.* Fusignano.

Szelestei N. László 1993 [é.n.]: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Mózes Huba (szerk.): *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Budapest, 51–69.

Terbe Lajos 1936: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philológiai Közlöny* (60.) 297. skk.

Thallóczy Lajos 1905: *Mantovai követjárás Budán, 1395*. Budapest.

Wattenbach, Wilhelm – Schmale, Franz-Joseph 1976: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. I. Darmstadt.

Wenzel Gusztáv 1871: Marino Sanuto Magyarországról, 1496–1501. *Századok* (5.) 1. 1–11; 2. 73–93; 3. 165–179.

Körmendi Tamás

A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig

Jelen tanulmány elsősorban azon folyamat vázlatos áttekintésére tesz kísérletet, amelynek során a latin rítusú kereszténységhez tartozó területek történetírásában a magyarság – a hunok és az avarok példáján kiépült sablonok mentén ábrázolt – pogány népből a kereszténység családjának egyik tagjává vált; másodsorban pedig azon jellegzetességeket kívánja feltárni – ha ugyan beszélhetünk ilyenekről –, amelyek megkülönböztették a magyarokat a többi keresztény néptől a 9–13. század nyugati történeti irodalmában. Nyugat-Európa fogalmán ebben az esetben azon területeket értjük, amelyeknek népessége a tárgyalt időszakban a latin rítusú kereszténységhez tartozott. Témánk jellegéből adódóan nem vizsgálunk olyan kútfőket, amelyek magyar területen keletkeztek.[1] Elbeszélő forrásnak a továbbiakban – a szó klasszikus definiciójának megfelelően – olyan történetírói alkotásokat nevezünk, amelyek eleve a múlt rögzítésének szándékával készültek; ritkán előfordul majd azonban, hogy mondanivalónk jobb szemléltetése érdekében nem kizárólag effajta kútfőkre, hanem levelekre is hivatkozunk.

Mivel a középkor európai világszemlélete alapvetően különbséget tett keresztény és pogány népek között,[2] a magyarok ábrázolása a nyugati kútfőkben döntően megváltozott a latin rítusú térítés sikere után. Írásunkat ennek megfelelően két részre bontjuk: az elsőben a 9–10. századi pogány magyar nép, a másodikban pedig a 11–13. századi keresztény magyarság ábrázolásmódjának néhány jellegzetességét igyekszünk feltárni. A két korszaknak természetesen merőben mások a forrásadottságai: a keresztény magyarság történetéről sokkal több kútfővel rendelkezünk. Ennek megfelelően munkamódszerünk is eltérő volt a két részegység készítése során: a kalandozások korának forrásanyagát a teljesség igényével néztük át, míg a magyar államalapítás utáni időkre vonatkozó emlékek minden részletre kiterjedő elemzésére terjedelmi okoknál fogva nem vállalkozhattunk, s itt csupán a főbb tendenciákat kívánjuk majd az alábbiakban felvázolni.

1 Az Árpád-kori magyarság önmeghatározására lásd Kristó 1990, 1997.
2 Hóman 2003 [1923]: 241.

A POGÁNY MAGYARSÁG ÁBRÁZOLÁSA

Először azt igyekszünk megvizsgálni, hogy a nyugati történetírásban milyen képzettársítások kötődtek a magyar néphez annak keresztény hitre térése előtt, vagyis hogyan láttatják, és mely jelzőkkel írják le a magyarokat az első ezredforduló előtt a latin kereszténység területén keletkezett kútfők.[3] Ezt követően konkrét példákkal és párhuzamokkal próbálunk érvelni amellett, hogy a forrásainkból kibontakozó kép legtöbb eleme a középkori nyugat-európai historiográfiában évszázadokon keresztül kimutatható, a legtöbb nomád népre automatikusan alkalmazott – és ennél fogva meglehetősen semmitmondó – közhely.

A magyarság megnevezésére a vizsgálat alá vont nyugati források rendszerint a *Hungarus/Ungarus* szót (illetve ennek valamilyen továbbképzett vagy torzult formáját) alkalmazzák; ritkábban az avarokkal azonosítják őket, egy szerzőnk pedig a *Turcus* (turk) népnévvel utal rájuk.[4] A „magyaroknak nevezett avarok" kifejezést – vagy ezzel egyenértékű fordulatot – a 9. századi *Fuldai Évkönyv*ben, illetve a 10. századi szász történetírónál, Widukindnál találunk.[5] A két nép azonosságának tételét részben lovas-nomád életmódjuk hasonlósága sugallhatta, részben pedig az a tény, hogy a magyarok Kárpát-medencei szállásterülete nagyjából egybeesett azzal a territóriummal, amelyet korábban az avarok tartottak megszállva.[6] Párhuzamként kínálkozik, hogy a 7–8. században a nyugati kútfők az avarokat pedig éppenséggel a hunokkal vélték azonosnak[7] – valószínűleg hasonló megfontolásból. Az ugyancsak a 9–10. század fordulóján alkotó Regino prümi apát viszont egyértelműen megkülönbözteti egymástól az avar és a magyar népet, amennyiben arról ír, hogy a magyarok Szkítiából előjövet először „a pannonok és az avarok pusztáin kóboroltak".[8] Ami a magyarság „turk" elnevezését illeti, ez a nyugati forrásanyagban ismereteink szerint kizárólag a 10. századi itáliai történetírónál, Liudprandnál

---

3 Forrásbázisunk eseménytörténeti szempontú elemzésére lásd Kristó 1980: 229–308; Göckenjan 1996; Makk 1996: 7–42; Szovák 1996; Veszprémy 1996, 2005.

4 A magyarság megnevezéséről a korszak nyugati forrásanyagában részletesebben lásd Hóman 2003 [1917]; Róna-Tas 1996: 217–221; Makk 1998.

5 *Annales Fuldenses*: MGH Script. rer. Germ. VII. 125–126, 129, 134; Cat. font. I. 316. sz.; HKÍF 190, 192 (Géczi Lajos ford.). *Widukindi monachi Corbeiensis Res gestae Saxonicae*: MGH Script. rer. Germ. LX. 28, 56; Cat. font. III. 5169. sz.; HKÍF 220, 221 (Almási Tibor ford.). Itt és a továbbiakban az idézett forrásszövegeknek csupán egyetlen, lehetőleg kritikai kiadására, továbbá a Gombos-féle (Cat. font.) szöveggyűjteménybeli közlésére, valamint az általam ismert legjobb magyar fordításra hivatkozom.

6 Kulcsár 1987–1988: 527, 533–534.

7 A legkorábbi ilyen adatot a 636-ban elhunyt Sevillai Izidor *Etymologiae* című munkájában találhatjuk, a legkésőbbi pedig az *Annales regni Francorum* 805-i bejegyzésében szerepel; de hunoknak nevezi az avarokat például Gregorius Turonensis (Tours-i Gergely) és Paulus Diaconus is (Szádeczky-Kardoss 1998: 19, 25, 31–34, 110–111, 145, 148–149, 307). Windukind pedig éppen a magyarok és az avarok azonosítása kapcsán írja, hogy „az avarok pedig – néhányan úgy vélik – a hunok maradékai" (MGH Script. rer. Germ. LX. 28).

8 *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*: MGH Script. rer. Germ. L. 131–132; Cat. font. III. 4372. sz.; HKÍF 195, 198 (Kordé Zoltán ford.).

bukkan fel;[9] mégpedig vélhetően görög hatásra. A bizánci szerzők a 10. század elejétől ugyanolyan következetesen alkalmazták a magyarokra a *turkoi* népnevet, mint a nyugat-európaiak a *Hungari/Ungari* megnevezést;[10] Liudprand pedig, aki 949-ben II. Berengár itáliai király követeként maga is megfordult a konstantinápolyi udvarban, bizonyára ott találkozott a magyarok ezen nevével.

A pogány magyarságot az általunk vizsgált források vagy háborúik kapcsán említik, vagy keresztény hitre térítésük folyamatát mutatják be. A kettő között – köztörténeti okoknál fogva – éles időbeli határvonal is húzható: a nyugati irányban vezetett kalandozó hadjáratok ugyanis a 955-i augsburgi vereséggel véget értek, míg a magyarok térítésére vonatkoztatható első adatunk, Zacheus térítőpüspök 963-ra keltezhető[11] felszentelésének említése máris nyolc esztendővel későbbi eseményt dokumentál.

Kútfőink mintegy negyven olyan hadjáratot tartanak számon, amelyet a magyarság a nyugati kultúrkörhöz tartozó területek ellen indított. Ezek közül a legkorábbiról az észak-franciaországi Saint-Omer melletti Szent Bertinus-monostor évkönyve tájékoztat, amikor a keleti frank államot 862-ben ért dán támadás előzményeként megemlíti, hogy ugyanennek a királyságnak a területére korábban a magyarok is betörtek.[12] A kalandozó hadjáratokról ránk maradt feljegyzések javarészt monostori évkönyvekbe rótt, szűkszavú tőmondatok, amelyekből csupán annyi derül ki, hogy pogány őseink mikor és merre pusztították a keresztényeket és javaikat. Arról, hogy pontosan mivel is járt mindez, némiképp részletesebb (és a szerző elfogultsága, illetve a szent-életrajz műfajának kötelező túlzásai ellenére is alighanem valós) képet nyerhetünk Szent Wiborada vértanú, Hartmann sankt-galleni szerzetes tollából kelt, 10. század közepi legendájából. Ebben a déli német területeket ért 926-i kalandozás kapcsán a következőket olvashatjuk:

> „a fenyegető kard fejünk fölött lebegett, s a dühöngő pusztulás, vagyis a [magyarok] barbár népe ezt a tartományt is […] körülkerítette, többeket – sőt megszámlálhatatlanul sokakat – levágott, a falvak valamennyi épületét körös-körül tűzvésszel pusztította el."[13]

A kalandozó hadjáratokról szóló kútfőkben rendre előkerülő, megegyező motívumok, hogy a magyarok lemészárolták (esetleg részben rabszíjra fűzték)

9 *Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis*: MGH Script. rer. Germ. XLI. 38; Cat. font. II. 3527. sz.; HKÍF 215 (Sebők Ferenc ford.).

10 Róna-Tas 1996: 212–217.

11 Püspöki Nagy 1988: 68; Makk 1996: 21.

12 *Annales Bertiniani*: MGH Script. rer. Germ. V. 60; Cat. font. I. 227. sz.; HKÍF 184 (Tóth Sándor László ford.).

13 *Vita S. Wiboradae*: MGH SS IV. 452; Cat. font. III. 5109. sz.; HKÍF 204 (Blazovich László ford.).

a helyi lakosságot, felgyújtották és kifosztották az épületeket.[14] Ritkább eset, hogy forrásaink egy-egy hadjárat hátterében konkrét politikai okot láttatnak, s arról számolnak be, hogy a magyar támadás valamely keresztény hatalommal szövetségben, zsold fejében ért egyes területeket: erre a legkorábbi példát a már említett *Fuldai Évkönyv* szolgáltatja. Eszerint 892-ben a magyarok Arnulf keleti frank király szövetségeseként támadták meg a morvákat.[15] Mivel a 10. század közepéig őseink kizárólag a kalandozások okán szerepelnek a nyugati forrásokban, a róluk kialakított kép is meglehetősen egysíkú, és egyértelműen negatív: rabló és gyilkos népségnek mutatják be őket, akiket kizárólag a pusztítás és a zsákmány érdekel.

A rájuk alkalmazott jelzők ennek megfelelően elmarasztalók: a nyugati források elsősorban „kegyetlen" *(crudelis)*, „vad" *(saeva, ferox)*, „átkozni való" *(detestanda)* és „igen harcias" *(belli asperrima)* pogány népként beszélnek a magyarságról,[16] amelynek fő tulajdonságai az erőszakosság *(violentia)* és az állati düh *(beluinus furor)*.[17] Liudprand megvetőleg említi

> „a magyarok kapzsi és vakmerő népét, amely nem ismeri a mindenható Istent, de nagyon is jártas mindenféle bűnben, egyedül gyilkolásra és rablásra vágyik. [...] Nem láthatsz olyan szomjúhozó lelket, aki hevesebben vágyna egy korty hűs italra, mint amennyire ez a kegyetlen nép áhítja a csata napját, ugyanis a harcon kívül semmi másban nem leli kedvét."[18]

Folcuin, a flandriai lobbes-i monostor apátja, aki a 10. század második felében írta meg az általa vezetett szerzeteseközösség történetét, művében szól a magyarok „velük született és természettől való vadságáról" és „telhetetlen kegyetlenségéről";[19] az első ezredfordulón alkotó historikus, János velencei pap pedig „gyújtogatásaival és rablásaival mindent feldúló, az emberek óriási

---

14 Például: *Annales Fuldenses*: MGH Script. rer. Germ. VII. 125–126, 134–135; HKÍF 190, 192–193 (Géczi Lajos ford.). *Flodoardi Historiae ecclesiae Remensis*: MGH SS XIII. 451; Cat. font. II. 2249. sz.; HKÍF 207–208 (Almási Tibor ford.). *Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis*: MGH Script. rer. Germ. XLI. 6–7, 15–16, 27, 36–39; HKÍF 212–216 (Sebők Ferenc ford.). *Widukindi monachi Corbeiensis Res gestae Saxonicae*: MGH Script. rer. Germ. LX. 29–30, 45, 55, 78–79; HKÍF 220–221, 223 (Almási Tibor ford.). *Vita S. Idae*: MGH SS II. 573; Cat. font. III. 5010. sz.; HKÍF 232–233 (Blazovich László ford.).

15 MGH Script. rer. Germ. VII. 122; HKÍF 189 (Géczi Lajos ford.).

16 Például: *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*: MGH Script. rer. Germ. L. 131; HKÍF 195 (Kordé Zoltán ford.). *Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis*: MGH Script. rer. Germ. XLI. 37; HKÍF 214 (Sebők Ferenc ford.). *Widukindi monachi Corbeiensis Res gestae Saxonicae*: MGH Script. rer. Germ. LX. 28; HKÍF 220 (Almási Tibor ford.). *Vita S. Idae*: MGH SS II. 573; HKÍF 232 (Blazovich László ford.).

17 *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*: MGH Script. rer. Germ. L. 148; HKÍF 198–199 (Kordé Zoltán ford.).

18 MGH Script. rer. Germ. XLI. 37; HKÍF 214 (Sebők Ferenc ford.).

19 *Folcuini abbatis Lobiensis Chronicon*: MGH SS IV. 66; Cat. font. II. 2256. sz.; HKÍF 228 (Kordé Zoltán ford.).

sokaságát lemészároló, pogány és szörnyen kegyetlen" népnek mondja őket.[20] Pogányságukból eredően hitszegők és csalárdok[21] – mert ahogy megint csak Folcuin bölcselkedik: „ugyan mit ér az adott szó hitele *(fides)* a hitetlennek *(infideli)*?"[22] A magyarok a nyugati történetírók szerint természetesen „barbárok" *(barbari)*,[23] ám korszakunkban ez elsősorban azt jelenti, hogy holmi érthetetlen, idegen nyelvet beszélnek,[24] vagy ahogy Ekkehard sankt-galleni szerzetes fogalmaz: „módfelett vadul sziszegve és mintegy szörnyű röfögéssel" fejezik ki magukat.[25] Őseink életmódjáról és harcmodoráról részletesebb tudósítás csupán Regino krónikájában maradt ránk,[26] ennek forrásértékét azonban minimálisra csökkenti a kritikai irodalom azon felismerése, hogy szerzőnk itt tulajdonképpen a 3. századi római történetírónak, Iustinusnak a szkítákkal kapcsolatban megfogalmazott közhelyeit ismétli el.[27]

Nemcsak konkrétan Regino esetében, de általában véve is elmondhatjuk, hogy vizsgált kútfőink szerzői a kalandozó magyarság bemutatása során feltűnően gyakran nyúltak azokhoz az elkoptatott toposzokhoz és állandó jelzőkhöz, amelyeket a nyugat-európai történetírás már a népvándorlások korának 5. századi hajnalától kezdődően – szinte válogatás nélkül – alkalmazott a keresztény kultúrkörön kívülről érkezett, bármiféle ellenség leírására. Aligha véletlen, hogy – mint azt fentebb már láttuk – némelyik forrásunk azonosnak is vélte a magyarokat az avarokkal. Kijelentésünket az alábbiakban két további példa bemutatásával igyekszünk alátámasztani: az egyik a magyarság állítólagos kannibalizmusának két forrásunkban is visszaköszönő tétele, a másik pedig az a történetírói beállítás, amely a kalandozásokat a keresztény és a pogány világ összecsapásaiként mutatja be.

Legkorábban éppen Regino említi, hogy a magyarok

> „nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek. Ugyanis – miként hírlik – nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét mintegy orvosság gyanánt lenyelik."[28]

---

20 *Iohannis Chronicon Venetum*: MGH SS VII. 22; Cat. font. II. 3162. sz.; HKÍF 239 (Szegfű László ford.).

21 *Annales Fuldenses*: MGH Script. rer. Germ. VII. 134; HKÍF 192 (Géczi Lajos ford.). *Gesta episcoporum Cameracensium*: MGH SS VII. 428; Cat. font. II. 2490. sz.; HKÍF 243 (Kordé Zoltán ford.).

22 MGH SS IV. 66.

23 Például: *Vita S. Wiboradae*: MGH SS IV. 452; HKÍF 204. *Flodoardi Historiae ecclesiae Remensis*: MGH SS XIII. 451; HKÍF 207 (Almási Tibor ford.). *Vita S. Udalrici*: MGH SS IV. 402; Cat. font. III. 5100. sz.; HKÍF 238 (Sebők Ferenc ford.). *Casus S. Galli*: MGH SS II. 105; Cat. font. I. 1032. sz.; HKÍF 247 (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet ford.).

24 Vö. Isidorus Hispalensis: *Etymologiae* I, 32, 1. „Appellatus autem barbarismus a barbaris gentibus, dum Latinae orationis integritatem nescirent". Kiadva: PL LXXXII. 106.

25 *Casus S. Galli*: MGH SS II. 106; HKÍF 247 (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet ford.).

26 MGH Script. rer. Germ. L. 131–133; HKÍF 195–199 (Kordé Zoltán ford.).

27 Lásd Georg Heinrich Pertz szövegkiadásának kritikai jegyzeteit MGH SS I. 599–601.

28 MGH Script. rer. Germ. L. 133; HKÍF 198 (Kordé Zoltán ford.).

Liudprand pedig a bajor területek ellen 900-ban vezetett kalandozó hadjárat leírásába fűzi bele, hogy a magyarok „ittak a legyilkoltak véréből”.[29] Az összehasonlító filológia eredményeinek köszönhetően ma már többé-kevésbé tisztán látunk azzal kapcsolatban, hogy miképpen vetülhetett őseinkre az emberevés gyanúja. A kérdésről talán azért sem haszontalan röviden szót ejtenünk, mert az ezzel foglalkozó egyetlen tanulmány szerzője, Eckhardt Sándor két helyen sajnálatos módon félreértette forrásainkat.

Először is Eckhardt szintén két kútfőben vélte felfedezni „a magyar kannibálizmus meséjét” – csakhogy nála Regino mellett nem Liudprand műve szerepelt, hanem a magyar Anonymusé.[30] A névtelen jegyzőnél valóban megtaláljuk az Eckhardt által idézett részletet, amely szerint „az említett nép [...] oly kegyetlenné vált, amint erről néhány történetíró szól, hogy hirtelen haragjukban emberhúst ettek és emberek vérét itták”,[31] ám ez a megjegyzés ott nem a magyarokra vonatkozik, hanem a szkítákra.[32] Eckhardt továbbá úgy vélte, hogy a szkíták kannibalizmusának motívuma már a 3. századi római történetírónál, Iustinusnál is felbukkant – sőt, ezzel kapcsolatban a Regino krónikájának első kritikai kiadását gondozó jeles német forráskutató, Georg Heinrich Pertz tekintélyére hivatkozott. Pertz azonban egyetlen szóval sem állította, hogy Regino a magyarok emberevéséről szóló részletet Iustinusnak a szkítákról szóló leírásából vette volna át; sőt, ha figyelmesebben megnézzük az általa szerkesztett kommentárt, abból az derül ki, hogy két terjedelmesebb Iustinus-parafrázis között éppen az a néhány mondat nem vezethető le a római szerző munkájából, amely a minket érdeklő részletet tartalmazza.[33] Mindez azért különösen érdekes, mert e két, viszonylag komoly tévedése ellenére Eckhardt mégis csak maradandó eredményre jutott azzal kapcsolatban, hogy honnan vehette Regino a magyarok vadállati kegyetlenségét jól illusztráló tételét. Eckhardt mutatott rá ugyanis arra, hogy Sevillai Izidornak a 7. század elején keletkezett, *Etymologiae* című munkája szerint a Szkítiát lakó népek közül „némelyek földet művelnek, némelyek – szörnyűségesek és ádázak lévén – emberhússal és emberek vérével élnek.”[34] Az utolsó egyházatyaként tisztelt Izidor e legfontosabb műve aligha lehetett ismeretlen

29 MGH Script. rer. Germ. XLI. 37; HKÍF 214 (Sebők Ferenc ford.).

30 Eckhardt 1930: 89–90.

31 SRH I. 36.

32 Viszonylag könnyen megfejthető az is, hogy Anonymus mi alapján jutott ennek az adatnak a birtokába. A *Gesta Ungarorum*ban ugyanis közvetlenül az idézett részletet megelőzően és azt követően is olyan passzusok szerepelnek, amelyek feltűnő (és már a fentebb idézett kritikai kiadás apparátusának készítője, Pais Dezső által is szóvá tett) párhuzamot mutatnak Regino krónikájának fentebb általunk is idézett feljegyzéseivel a magyarok első felbukkanásáról. Alighanem a prümi apát krónikájából való tehát a szkíták emberevő természetének tétele is. A Reginónál a magyarokkal kapcsolatban említett motívumot azonban Anonymus a szkítákra ruházta, s ezzel – tudatosan vagy sem – tulajdonképp visszajutott ahhoz a Sevillai Izidornál (Isidorus Hispalensis: *Etymologiae* XIV, 3, 32; kiadva PL LXXXII. 523) megőrződött, kora középkori felfogáshoz, amely eredetileg is az ókor legendás lovasainak juttatta ezt a kétes dicsőséget.

33 MGH SS I. 600.

34 PL LXXXII. 523 (Isidorus Hispalensis: *Etymologiae* XIV, 3, 32); Eckhardt 1930: 90.

Regino előtt: minden alapunk megvan tehát azt feltételezni, hogy esetünkben az eredetileg a szkítákra vonatkoztatott történetírói közhely vetült rá a hasonló, lovas-nomád életmódot folytató, és szintén a kelet-európai sztyeppéről érkező magyarokra.

1. kép

Az aquileiai Szűz Mária-bazilika altemplomában látható késő nomád – hun, vagy talán magyar –, a nomád népek jellegzetes harcmodorában hátrafelé nyilazó lovas és egy keresztény (nyugati) lovag képe. (Fotó: Szakács Béla Zsolt.)

Amikor Flodoard a 10. század közepén megírta a reimsi egyház történetét, a 937-i esztendőre úgy utalt vissza, mint azon időre, amikor „hajlékaink bűneink következtében kiszolgáltatottan szenvedtek a magyarok marcangoló kardja alatt"[35] – vagyis szerzőnk a pusztítást isteni büntetésként fogta fel. Kortársai azonban nem mutatkoztak ilyen jámbornak: a magyar kalandozásokat előszeretettel egyszerűsítették le a pogányság és a kereszténység összecsapására, ahol a végső diadal éppen az isteni kegyelem gondoskodásából jut a Krisztus-hívőknek. A *Fuldai Évkönyv* szerint 900-ban, amikor Lipót bajor határőrgróf Linz közelében vereséget mért a magyarokra,

35 MGH SS XIII. 451; HKÍF 207 (Almási Tibor ford.).

„már a csata első összecsapásában Istennek oly nagy kegyében részesültek a keresztények, hogy a legyilkoltak és a Dunába fulladtak között 1200 megölt pogány találtatott; a keresztények között alig találtak egyetlen hadi felszerelésben megöltet is.”[36]

A támadókon szükségszerűen beteljesedő isteni bosszút hangsúlyozza 1072–1075/1076 között készített, a hamburgi egyház történetéről szóló munkájában Brémai Ádám is, aki szerint 915-ben

„még a kereszteket is megcsonkították és gúnyuk tárgyává tették a pogányok. [...] Azonban a haragvó Isten, akinek a kínszenvedését csúfolták meg itt, nem hagyta, hogy a hitetlenek bosszulatlanul távozzanak.”[37]

A pogány támadók és a megtámadott keresztény világ szembeállítását a középkori nyugat-európai történetírás természetesen nem a magyarokról szólva alkalmazta először, és még csak nem is utoljára – sőt ezúttal még csak azt sem mondhatjuk, hogy markánsan a kelet-európai nomádokra alkalmazott toposzról lenne szó. Csak néhány kiragadott példán szemléltetve a jelenséget: Sevillai Izidornak a gót, a vandál és a szvév királyok történetét tárgyaló munkájában a kereszténység ellenségeiként mindenekelőtt a gótok szerepelnek,[38] a *Frank Birodalmi Évkönyv*ben az avarok,[39] a *Fuldai Évkönyv*ben pedig – a magyarokon kívül – a normannok.[40]

A fentiekben arra már láthattunk példát, hogy a kelet-európai sztyeppéről érkező nomádokra hogyan vetülhettek rá adott esetben évszázadokkal korábbi, más népekkel kapcsolatban megfogalmazott közhelyek. Ennek analógiájára talán nem ok nélkül feltételezzük, hogy a kútfőinkben a kereszténység ellenségeiként szereplő pogányok ábrázolásának, és az ellenük vívott küzdelemnek talán szintén lehetnek olyan közhelyszerű motívumai, amelyek több néppel kapcsolatban ismétlődnek. Esetünkben ilyenek lehetnek például forrásszövegeink azon megjegyzései, amelyek szerint a magyarok jelentik a kereszténységet sújtó „ősi veszedelmet”, illetve hogy „sem a nemet, sem a kort nem kímélik”.[41] A szakirodalom azonban ezek részletesebb feltárásával sajnos még adós.

Az évszázados közhelyek használatát egyfelől legkönnyebben azzal magyarázhatjuk, hogy a támadók és a megtámadottak között érdemi információcsere nem zajlott, s így vizsgált kútfőink szerzői bajosan alkothattak volna egyedi vonásokkal megrajzolt portrét a magyarságról. Másfelől viszont arra vonatkozólag, hogy a nyugati kereszténység területén alkotó szerzők gondolkodásába mennyire

36 MGH Script. rer. Germ. VII. 134; HKÍF 193 (Géczi Lajos ford.).
37 *Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae episcopum*: MGH Script. rer. Germ. II. 54; Cat. font. I. 59. sz.; HKÍF 258 (Almási Tibor ford.).
38 PL LXXXIII. 24.
39 Szádeczky-Kardoss 1998: 274.
40 MGH Script. rer. Germ. VII. 101.
41 Például: *Folcuini abbatis Lobiensis Chronicon*: MGH SS IV. 66; HKÍF 229 (Kordé Zoltán ford.). *Casus S. Galli*: MGH SS II. 106; HKÍF 248 (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet ford.).

mélyen beépültek a fentebb a kalandozó magyarok állandó jelzőiként adatolt kifejezések és motívumok, a későbbi évszázadokból hazai példákat is bőven lehet sorolni. A 14. századi magyar gesta-szerkesztmény szerint az országot 1068-ban megtámadó – kútfőnk szerint „kun", valójában inkább besenyő vagy úz – nép „kegyetlenül" *(crudeliter)* fosztogatott; ugyanez a forrásunk kevéssel később a nomád besenyőket gonosztevőknek *(latrunculos)* nevezi.[42] Az 1241–1242-i tatárjárás után keletkezett okleveleinkben pedig a mongolok állandó jelzői tételesen ugyanazok, mint amelyeket korábban a nyugat-európai szerzők a kalandozó magyarságra alkalmaztak: „vad" *(saevus)*, „kegyetlen" *(impius, crudelis)* és „hitszegő" *(perfidus)*.[43]

A nyugati irányba vezetett kalandozások lezárultával a magyar nép új összefüggésben jelenik meg vizsgált forrásainkban: a keresztény térítés egyik célpontjaként. Megítélése persze nem változott meg egyik pillanatról a másikra – legalábbis erről tanúskodik Liudprand meglehetősen cinikus, ám valószínűleg helytálló megjegyzése a 963-i eseményekkel kapcsolatban:

> „Zacheust […] a pápa úr [XII. János – K. T.] […] elküldte a magyarokhoz, hogy hirdesse az igét nekik, és hogy azok lerohanjak bennünket [I. Ottó császárt és híveit – K. T.]."[44]

Nem sokkal később, 973-ban a nyugati krónikások és évkönyvírók feljegyezhették az első olyan alkalmat, amikor a magyarság nem háborús céllal, hanem békés követjárás révén jelent meg az európai politikai színtéren: Géza nagyfejedelem ugyanis küldötteket menesztett a húsvétot Quedlinburgban ünneplő I. Ottó német-római császárhoz.[45] Azzal pedig, hogy megkezdődött a magyar nép nyugati típusú krisztianizációja, a kalandozókra alkalmazott történetírói közhelyek lassanként idejétmúlttá váltak. Ennek az egyik oka természetesen az volt, hogy évtizedekkel a pusztító rablóhadjáratok után már nem volt aktuális a magyarságról mint ősellenségről beszélni; a másik oka azonban a középkor történetírásának azon meghatározó szemléletmódjában gyökerezik, amely a népeket alapvetően két táborra osztotta: keresztényekre és pogányokra. Őseink belépni készültek a Krisztus-hívők nagy családjába, s ez döntően módosította a velük kapcsolatban használt fogalomkészletet. Kútfőinkből a 10. század második felében fokozatosan eltűnik a magyarság korábban megszokott valamennyi jelzője. Ha néha találkozunk is olyan motívumokkal, amelyek a vad és könyörtelen kalandozók

---

42 SRH I. 366, 370.

43 Csukovits 2009: 197–198.

44 *Historia Ottonis*: MGH Script. rer. Germ. XLI. 163; Cat. font. II. 3528. sz.; ÁKÍF 15–16 (Almási Tibor ford.).

45 *Thietmari episcopi Merseburgensis Chronicon*: MGH Script. rer. Germ. NS IX. 76; Cat. font. III. 4769. sz.; ÁKÍF 109 (Thoroczkay Gábor ford.). *Annales Hildesheimenses*: MGH Script. rer. Germ. VIII. 23; Cat. font. I. 331. sz.; ÁKÍF 214 (Thoroczkay Gábor ford.). *Annales Altahenses maiores*: MGH Script. rer. Germ. IV. 11; Cat. font. I. 205. sz.; ÁKÍF 237–238 (Makk Ferenc ford.). Lásd még Makk 1996: 37.

képét idézik fel, azokat szerzőink legtöbbször a retorikai ellenpontozás kedvéért alkalmazzák, kidomborítandó a magyarság pogány múltja és keresztény jövője közötti ellentétet. Amint azt Pilgrim passaui püspök VI. Benedek pápához intézett, 973–974 körül kelt levelében olvassuk:

> „A mindenható Isten […] méltóztatott kitárni előttük [ti. a magyarok előtt] szívének oly sokáig bezárt kapuját, hogy széttépvén durvaságuk leplét, s felhagyván vad kegyetlenségükkel Isten szelíd igájába hajtsák nyakukat."[46]

A keresztény magyarsággal kapcsolatban kútfőink jóval ritkábban fognak hasonlóan kemény hangot megütni. Maguk a közhelyek azonban, amelyeket a 9–10. század nyugati történetírása oly nagy előszeretettel használt a pogány magyarok pusztító és vad természetének bemutatására, tovább éltek, s még évszázadokon keresztül használatban maradtak, újabb pogány népek – a besenyők, a kunok, majd a mongolok – hasonlóan típusos leírására.

A KERESZTÉNY MAGYARSÁG ÁBRÁZOLÁSA

> „Maga a magyarok népe – annyi gyalázat elkövetése, a népeinkre mért annyi csapás után – királyával az egyetemes hitre tért: akik korábban kegyetlenül el szokták ragadni a mások javait, most jó szívvel juttatják Krisztusnak a magukéit. Akik régtől fogva kifosztották és foglyul ejtették azokat, akik keresztényként találtattak – hogy mindenfelől a legnyomorúságosabb szolgaságba hajtsák őket –, most ugyanezeket testvéreikként és gyermekeikként melengetik keblükön."[47]

A 11. század első felében alkotó clunyi bencés szerzetes, Rodulf Glaber szavai akár programbeszédül is szolgálhattak volna ahhoz a szemléletváltáshoz, amelylyel a nyugat-európai történetírás a magyarok latin rítusú kereszténységre térésére reagált. A magyarság a továbbiakban immár a keresztény népek családjának tagjaként szerepel kútfőinkben, megítélése és ábrázolása ennek megfelelően más – és kevésbé egyértelmű – sablonokhoz alkalmazkodik.

Ebből következően írásunk második részének kérdésfelvetései részben különböznek a pogány magyarság ábrázolásáról szóló elsőtől. Először is röviden összefoglaljuk, hogy milyen eseménytípusok kapcsán említik kútfőink az Árpádok országának immár keresztény népét, majd megpróbálunk lehetséges magyarázatot adni arra, hogy a keresztény magyarsággal kapcsolatban miért nem alakultak ki olyan közhelyek a középkori nyugati történetírásban, mint amilyeneket a kalandozókkal kapcsolatban viszonylag rendszeresen találhattunk.

---

46 CDES I. 41; ÁKÍF 24 (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet ford.).

47 *Rodulfi Glabri Historiae*: OMT XXIV. 36; Cat. font. III. 4466. sz.; ÁKÍF 185 (Thoroczkay Gábor ford.).

Ha végigtekintünk azon események során, amelyek emléke őseink 11–13. századi történetével kapcsolatban a nyugati kútfőkben megőrződött, elsősorban a külpolitika, az egyházi viszonyok és az uralkodók dinasztikus kapcsolatainak alakulásáról találunk adatokat. Ezenfelül legfeljebb néhány csodás vagy csodásnak vélt tünemény, illetve természeti csapás említése sorakozik a lajstromban – tökéletes tükörképét nyújtva mindannak, amit a korabeli történetírás preferenciáiról a szakirodalom szerint tudni lehet.[48] Korszakunk legsűrűbben emlegetett, legtöbb nyugati forrásban visszaköszönő magyar vonatkozású eseményei a magyarság keresztény hitre térése és az államalapítás, majd a Gertrúd királyné elleni 1213-i merénylet, II. András 1217–1218-i részvétele a szentföldi keresztes hadjáratban, végül pedig az 1241–1242-i tatárjárás.

Az Árpád-kori Magyarország határai között zajló események szinte kizárólag akkor jelennek meg a külhoni kútfőkben, ha valamilyen külpolitikai következményük is volt. Annak a ténynek például, hogy Aba Sámuel 1041-ben elűzte a trónról Orseolo Pétert, a korszak német évkönyvei és krónikái egyértelműen azért szentelnek nagyobb teret, mert a konfliktusba Péter oldalán III. Henrik német király is beavatkozott, és 1042–1044 között három hadjáratot is vezetett Aba Sámuel ellen.[49] Bő másfél évszázaddal később, III. Béla fiainak 1197-től 1203-ig tartó trónharcaiból pedig az a részlet váltotta ki a legnagyobb visszhangot a nyugati történetírásból, hogy 1199-ben a rádi csatában győztes Imre király az ország határain túl üldözte öccsét, Andrást, aki VI. Lipót osztrák és stájer hercegnél keresett menedéket, s hogy végül Konrád mainzi érseknek kellett közvetítenie a felek között – cseppet sem meglepő módon ennek elsősorban az ausztriai forrásokban maradt nyoma.[50] Ellenpróbaként említhető, hogy a kései Árpád-kor legjelentősebb belviszályáról, az idős IV. Béla és fia, István ifjabb király 1262 és 1267 közötti összecsapásairól[51] – amelyeknek azonban különösebb külpolitikai vonatkozása nem volt – egy kivétellel[52] kizárólag az alsó-ausztriai évkönyvek népes családjának egymással szoros és bonyolult sztemmatikai kapcsolatban lévő tagjai szólnak, s ezek is minduntalan szó szerint ugyanazt a két részletet idézik

48 Grundmann 1987: 38–48, 64–71; Kersken 1995: 1–12.

49 *Annales Hildesheimenses*: MGH Script. rer. Germ. VIII. 45–46; ÁKÍF 216–218. *Hermanni Augiensis Chronicon*: MGH SS V. 123–125; Cat. font. II. 2769. sz.; ÁKÍF 222–224 (Kristó Gyula ford.). *Annales Altahenses maiores*: MGH Script. rer. Germ. IV. 11; ÁKÍF 240–255. *Bonizonis Liber ad amicum*: MGH Ldl I. 583–584; Cat. font. I. 909. sz.; ÁKÍF 264–267 (Thoroczkay Gábor ford.). Lásd még Makk 1996: 72–78.

50 *Continuationes Claustroneoburgenses* II, III: MGH SS IX. 617, 634; Cat. font. I. 1753–1754. sz. *Chronicon Austricum*: SRA II. 229; Cat. font. I. 1215. sz. *Chronica regia Coloniensis*: MGH Script. rer. Germ. XVIII. 169; Cat. font. I. 1156. sz.; Szabados 1999: 107. *Chronicon rhythmicum Austriacum*: MGH SS XXV. 355; Cat. font. I. 1483. sz. *Annales Lambacenses*: MGH SS IX. 556; Cat. font. I. 1770. sz. *Anonymi Leobensis Chronicon*: SRA I. 800; Cat. font. I. 592. sz. *Annales Zwetlenses*: SRA I. 976; Cat. font. I. 565. sz.

51 Zsoldos 2007: 11–111.

52 *Paltrami Viennensis Chronicon*: SRA I. 716–717; Cat. font. III. 4164. sz.

egymástól.[53] Ugyanakkor viszont tucatnyi forrásunk emlékezik meg – Szászországtól osztrák, bajor és cseh területeken át egészen Kurlandig – az 1260-as évek belviszályával egyidőben zajló magyar vonatkozású események közül az ifjabb Béla herceg és Kunigunda brandenburgi hercegnő 1264-i esküvőjéről.[54] Sőt olyan kútfőnk is akad, amelynek szerzője azt is érdemesnek tartotta feljegyezni, hogy ugyanebben az esztendőben üstököst láttak Magyarország felett, s az égi tünemény végül rossz előjelnek bizonyult, mert felbukkanását követően sokan meghaltak[55] – csak éppen a belháborúkról nem szól egy árva szót sem, pedig művét a salzburgi székesfőkáptalanban alkotta, s az érseki város középkori történetírása általában igen tájékozottnak mutatkozik a magyar ügyekben.

A keresztény magyarságra a nyugati kútfők jóval ritkábban alkalmaznak típusos szófordulatokat, mint tették azt a pogány kalandozókról szólva. Ilyen kivétel például Reichenaui Hermann 11. századi krónikája: ez Magyarországot „hitszegő országnak" *(periurum regnum)* nevezi, amelynek lakói „rabló zsiványok módjára" *(latrocinantium more)* menekülnek az 1051-ben rájuk támadó német seregek elől.[56] Frutolf michelsbergi perjel ugyancsak 11. század végi műve szerint a magyaroké „a többinél keményebb nép" *(gens illa durior ceteris)*, amely „csalárdul cselekszik" *(dolose agens),* sőt „félbarbár" *(semibarbaros)*.[57] A *Kölni Királykrónika* 13. századi folytatása a magyarokat „irigy" *(invidentes)* és „hitvány" *(viliores)* népként említi, akik hadi dicsőség dolgában is elmaradnak a németek mögött.[58] Ottó freisingi püspök, aki a Szentföldre tartó III. Konrád német király kíséretében, 1147-ben járt Magyarországon, többek közt a következőképp írt az itt élőkről:

> „A magyarok rút külsejűek, mélyen ülő szemeik vannak, termetük alacsony, erkölcseikben és nyelvükben annyira barbárok és vadak, hogy joggal lehet kárhoztatni a szerencse szeszélyét, vagy inkább csodálni az isteni türelmet, amiért ezeknek az emberszerű szörnyetegeknek – akiket embernek sem neveznék – dobta oda ezt az oly szépséges földet […] Jóformán mindannyian rútak, rút fegyverzetben járnak – kivéve azokat, akiket a vendégek (ezeket most zsoldosoknak nevezzük) megneveltek, vagy éppenséggel tőlük származnak –, csekélyke vitézségük nem velük született, hanem úgy erőltetik magukra, mint valami külsejükre aggatott holmit; és a főemberek is csak a mi vendégeinket másolják a hadakozás tudományban és a fegyverzet pompájában."[59]

53 *Continuatio Sancrucensis* II: MGH SS IX. 645; Cat. font. I. 1782. sz. *Continuatio Claustroneoburgensis* VI: MGH SS IX. 742; Cat. font. I. 1756. sz. *Chronicon Austriacum*: SRA II. 252, 255. *Anonymi Leobensis Chronicon*: SRA I. 828, 831. *Continuatio Vindobonensis*: MGH SS IX 698; Cat. font. I. 1792. sz. Lásd még Lhotsky 1963: 182–183, 189, 202, 292.

54 Cat. font. I. 239., 404., 426., 486., 592., 1094., 1215., 1490., 1770., 1782. sz.; Cat. font. II. 2221., 2415., 2772., 2804. sz.; Cat. font. III. 4298. sz.

55 *Annales S. Rutberti Salisburgensis*: MGH SS IX. 797; Cat. font. I. 1490. sz.

56 *Hermanni Augiensis Chronicon*: MGH SS V. 130; ÍF (1050–1116) 12 (Makk Ferenc ford.).

57 *Frutolfi Michelsbergensis Chronicon*: Frutolf – Ekkehard 109; Cat. font. II. 2050. sz.; ÍF (1050–1116) 269, 273 (Thoroczkay Gábor ford.).

58 *Chronica regia Coloniensis*: MGH Script. rer. Germ. XVIII. 186; Cat. font. I. 1741. sz.

59 *Gesta Friderici imperatoris ab auctore Ottone episcopo Frisingensi*: MGH SS XX. 369; Cat. font. III. 4121. sz.; Szöveggyűjt. 167 (Szilágyi Loránd ford.).

A freisingi főpap rosszindulata azért is meglepő, mert az 1147-i keresztes hadjárat főerőinek mindkét hadoszlopa – III. Konrád német, illetve VII. Lajos francia király vezetésével – konfliktusmentesen haladt át Magyarországon. Az első ezredforduló utáni magyarságnak azonban nincsenek típusosan ismétlődő, állandó jelzői korszakunk nyugati történetírásában: a pogány kalandozókra előszeretettel alkalmazott, régi toposzokat a magyarság keresztény hitre térése után nem váltották fel újabbak, s ennek alapvetően három okát látjuk.

1. Az egyik ok a korabeli világszemléletben gyökerezik: a középkori nyugati történetírásban a latin rítusú kereszténység népeit alapvetően egyazon közösség tagjainak tekintették, amelyeknek meghatározó tulajdonsága éppen ez az együvé tartozás. Ahogy forrásaink szerzői korábban a szkítáktól az avarokig valamenynyi keletről érkezett nomád nép örökségét rávetítették a pogány magyarokra, úgy a keresztényekkel kapcsolatban többnyire elegendőnek tartották azt a tényt, hogy velük azonos hitvallás szerint élnek – további állandó jelzőket pedig egyáltalán nem alkalmaztak rájuk.

2. A másik ok az előzőnél gyakorlatiasabb: a korábban kizárólag háborúkból ismert magyarság a kereszténység felvétele után mind szerteágazóbb külkapcsolatokat épített ki a nyugat-európai területekkel, s ez – valamint a Szentföldre vezető zarándokút magyarországi szakaszának megnyitása 1018-ban – viszonylag bővebb információáramlást eredményezett, ami döntően hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati történetírók a 11. századtól kezdődően részletesebben megismerhették, és ezáltal pontosabban mutathatták be a magyarok históriáját. Az eseménytörténeti rekonstrukció szempontjából ez hallatlanul nagy előrelépés, de a magyarság korabeli megítélésének vizsgálatát éppenséggel legalább ugyanennyire megnehezíti: a szenvtelen tudósításokból ugyanis csak elvétve nyerhetünk olyan adatokat, amelyek segítségével vizsgált témánkról pontosabb ismereteket szerezhetünk.

3. Végül a harmadik ok, amely miatt a keresztény magyarsággal kapcsolatban már nem alakulhatott ki olyan állandó motívumrendszer, mint amilyen a pogányoknál még kimutatható volt – retorikai természetű. A keresztény (és főleg a latin rítusú) népek egymás közötti konfliktusait a középkori történetírás előszeretettel sarkította olyképpen, hogy a küzdelemben részt vevők egyikének céljait az egyetemes igazság ügyeként tüntette fel, míg az ellenfélről azt állította, hogy éppen ezen egyetemes értékek megrontására törekszik. Az ilyesfajta sablonos ellentétpárok kialakítása során az általunk vizsgált kútfők rendszerint negatív szerepet osztottak a magyarságra – ám ez leginkább annak volt köszönhető, hogy a külhoni források jelentős része gyakran olyan konfliktusok kapcsán írt őseinkről, amelyekben a Magyar Királysággal éppen az az állam állott szemben, ahol az adott feljegyzés keletkezett. Az ilyen kútfők motívumrendszerét pedig elsősorban nem a korszak magyarságképe befolyásolta, hanem az a konkrét politikai cél, amelynek jegyében szerzőjük tollat ragadott.

Lássunk az előbbi jelenségre konkrét példát. Reichenaui Hermann a „magyarok régi álnokságáról" beszél, amikor arról számol be, hogy azok 1046-ban

másodszor is elűzték a német támogatást élvező uralkodót, Orseolo Pétert.[60] Az *Altaichi Évkönyv* ugyanezt az eseményt úgy említi, mint amikor a magyar királytól „bizonyos hitvány emberek elragadták az országát".[61] Berno reichenaui apát III. Henrikhez intézett levelében pedig egyenesen ekképp jellemzi Aba Sámuelt, aki ellen a német király három hadjáratot is vezetett:

> „Aba, az esküszegő, a hamis, a gyilkos, a hazug, […] akit az ördög […] küldött, s az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat gyalázta meg, urának királyságára tört rá, felforgatta, elfoglalta, felprédálta, gyilkosságokat vitt véghez, számos bűnt követett el, tagadta az igazságosságot, a törvény jogait megszentségtelenítette, ártatlan nemeseket megvakított, megölt, hallatlan zsarnokságot valósított meg, úgyhogy álnoksága ellen maga a föld kiált fel."[62]

Reichenaui és altaichi kútfőink elfogultsága persze nagyon is érthető: a 11. század derekán ugyanis mindkét bajorországi apátság a német király kegyurasága alatt állt. Amikor pedig a magyar államot éppen háborús ellenségeinek történetírói vádolják aljassággal és hitszegéssel, akkor nem nehéz a háttérben kimutatnunk a propaganda szándékát. Az 1040-es évek német kútfőinek példáján láthatjuk: az „igazságos" háborút viselő hatalom céljait és tetteit igazoló propagandának egyik legkedveltebb retorikai eszköze a harcban szemben álló felek ellentétes karakterének kidomborítása – egyiküket dicséretekkel halmozzák el, míg másikukat szidalmakkal. Az effajta retorikai szembeállítás azonban nem feltétlenül szolgál politikai érdekeket: előfordul, hogy a szerző egyszerűen az irodalmi hatást kívánja fokozni általa. Nogent-i Guibert, az 1096-i keresztes hadjárat krónikása például egészen biztosan nem magyar megbízásra készítette *Isten tettei a frankok által* című művét, mégis a fentiekhez igen hasonló módon alkalmazza az ellentétpár szónoki eszközét:

> „Ezek az idegenből jöttek [Amiens-i Péter keresztesei – K. T.] féktelen őrületükben bántalmazni kezdték a helyieket, miközben a magyarok, mint keresztény a kereszténynek, nagylelkűen mindent eladásra kínáltak fel. Embereink zabolátlan vágyaiknak engedve nem vettek tudomást jámbor vendégszeretetükről és nagylelkűségükről, hanem viszonzásul haddal törtek rájuk."[63]

Amennyiben ezek után a magyar nép államalapítás utáni történetére vonatkozó nyugati forrásaink magyarságképének többnyire semleges, jóval ritkábban negatív beállításait igyekszünk megmagyarázni, úgy az átvizsgált forrásanyag

---

60 *Hermanni Augiensis Chronicon*: MGH SS V. 126; ÁKÍF 224.

61 *Annales Altahenses maiores*: MGH Script. rer. Germ. IV. 45; ÍF (1050–1116) 71 (Makk Ferenc ford.).

62 DHA 132; ÁKÍF 152 (Thoroczkay Gábor ford.).

63 *Gesta Dei per francos ab auctore Guiberto abbate Novigenti*: Cat. font. II. 2626. sz.; ÍF (1050–1116) 216–217 (Veszprémy László ford.).

alapján kettős következtetést vonhatunk le. Egyfelől ugyanis tárgyilagosabb kútfőink békés viszonyok közepette többnyire beérik a szövetségkötés, a dinasztikus házasság vagy éppen az elhalálozás tényének rögzítésével; s általában csak akkor minősítik a magyarokat, amikor azok háborús konfliktusba keverednek azzal a területtel, ahol az illető forrásszöveg keletkezett. A negatív tartalmú jelzőket ilyenkor a nyílt ellenségeskedés ténye magyarázza. Másfelől azon kútfők, amelyeknek szerzői nyilvánvalóan politikai céllal dolgoztak, a negatívumokat gyakran egész egyszerűen retorikai ellenpontként alkalmazzák, s a magyar ellenség alávalóságának hangsúlyozásával az általuk támogatott hatalom igényeinek jogosságát emelik ki.

***

Mint azt bevezetőnkben is említettük, a historiográfiai kutatás előtt régóta nem titok, hogy a középkori európai történetírás éles különbséget tett keresztény és nem keresztény népek között. Mindaz, amit a fentiekben előadtunk, tökéletes összhangban van ezzel a tétellel. A pogány magyarságra kútfőink szerzői pontosan azokat a közhelyeket alkalmazzák, amelyek segítségével évkönyvíró és krónikás elődeik évszázadokkal korábban a hunokat és az avarokat jellemezték: elsősorban őseink vadságát és kegyetlenségét, legjobb esetben is hadi jártasságát hangsúlyozzák, ami érthető, hiszen egyházaiknak és népeiknek a kalandozó hadjáratok rendszerint súlyos károkat okoztak. A keresztény magyarságra forrásaink jóval kevesebb típusos megjegyzést tesznek, aminek fentebb magunk három okát véltük meghatározni. Annyi azonban feltétlenül közös a tanulmányunk két fejezetében vizsgált kútfők anyagában, hogy a magyarságot – amely legtöbbször hadi események kapcsán, ellenségként bukkan fel a vizsgált szövegekben az ezredforduló után is – ezek jobbára negatív színben láttatják. Az egyhangú és igencsak szürke kórus mellett magányos hangként szól a félkegyelmű szerzetes, Heribald véleménye a sankt-galleni monostort 926-ban dúló magyarokról:

> „Bizony higgyétek el, nem emlékszem, hogy valaha is vidámabb embereket láttam volna a kolostorunkban […] ételt és italt ugyanis bőkezűen adtak nekem."[64]

64 *Casus S. Galli*: MGH SS II. 108; HKÍF 252 (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet ford.).

FORRÁSOK

ÁKÍF: Kristó Gyula (szerk.) 1999: *Az államalapítás korának írott forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged.

Cat. font.: Albinus Franciscus Gombos (coll.) 1937–1943: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI.* I–IV. Budapest.

CDES: Richard Marsina (ed.) 1971–1987: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* I–II. Bratislava.

DHA: Georgius Györffy (ed.) 1992: *Diplomata Hungariae antiquissima.* I. Budapest.

Frutolf – Ekkehard: Franz-Josef Schmale – Irene Schmale-Ott (Hrsg.) 1972: *Frutolfs und Ekkehards Chroniken und die Anonyme Kaiserchronik. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters.* (Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 15.) Darmstadt.

HKÍF: Kristó Gyula (szerk.) 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.

ÍF (1050–1116): Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.) 2006: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged.

MGH: Monumenta Germaniae Historica

Ldl: Libelli de lite imperatorum et pontificum. I–III. 1891–1897. Hannover.

Script. rer. Germ.: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. I–LXXV. 1871–2002. Hannover – Leipzig.

Script. rer. Germ. NS: Scriptores rerum Germanicarum. Nova series. I–XVIII/2. 1922–2003. Berlin – Hannover – München – Weimar.

SS: Scriptores. I–XXXVIII. 1826–2000. Hannover – Leipzig.

OMT: Oxford Mediaeval Texts. I–LIV. 1972–2007. Oxford.

PL: Patrologia Latina. I–CCXXI. 1844–1865. Paris.

SRA: Hieronymus Pez (ed.) 1721–1745: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini.* I–III. Leipzig–Regensburg.

SRH: Emericus Szentpétery (ed.) 1937–1938: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Budapest.

Szádeczky-Kardoss Samu 1998: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest.

Szöveggyűjt.: Bertényi Iván (szerk.) 2000: *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1000–1526.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csukovits Enikő 2009: A „tekergő kígyó” és a „sátán csatlósa”. Ellenségkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 195–206.

Eckhardt Sándor 1930: A magyar kannibálizmus meséje. *Erdélyi Múzeum* Új folyam (1.) 1–3. 89–91.

Göckenjan, Hansgerd 1996: A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* (A honfoglalásról sok szemmel II.) Budapest, 131–141.

Grundmann, Herbert 1987: *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen – Epochen – Eigenart.* 4. Aufl. Göttingen.

Hóman Bálint 2003 [1917]: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Reprint in: Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika.* I. (Historia Incognita.) Máriabesnyő–Gödöllő, 185–237.

Hóman Bálint 2003 [1923]: A magyar történetírás első korszaka. Reprint in: Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika.* I. (Historia Incognita.) Máriabesnyő–Gödöllő, 241–267.

Kersken, Norbert 1995: *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes". Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter.* (Münstersche Historische Forschungen 8.) Köln – Weimar – Wien.

Kristó Gyula 1980: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* (Elvek és utak.) Budapest.

Kristó Gyula 1990: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* (94.) 4. 425–443.

Kristó Gyula 1997: *A magyar nemzet megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) Szeged.

Kulcsár Péter 1987–1988: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* (91–92.) 5–6. 523–545.

Lhotsky, Alphons 1963: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19.) Köln – Graz.

Makk Ferenc 1996: *Magyar külpolitika (896–1196).* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged.

Makk Ferenc 1998: A magyarok Ungri nevéről. In: Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről.* Szeged, 45–58.

Püspöki Nagy Péter 1988: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora.* Budapest, 59–80.

Róna-Tas András 1996: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest.

Szabados György 1999: Imre és András. *Századok* (133.) 1. 85–111.

Szovák Kornél 1996: Az itáliai kútfők. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* (A honfoglalásról sok szemmel II.) Budapest, 163–172.

Veszprémy László 1996: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: Kovács László–Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai.* (A honfoglalásról sok szemmel II.) Budapest, 153–162.

Veszprémy László 2005: A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban. In: Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány.* I. Budapest, 97–116.

Zsoldos Attila 2007: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.* (História Könyvtár – Monográfiák 24.) Budapest.

Radek Tünde

A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534)*

Áttekintve az utóbbi tizenöt-húsz év nemzetképpel és magyarságképpel foglalkozó konferenciáit, illetve a témával kapcsolatban megjelent publikációk anyagát, meglehetősen vegyes kép tárul elénk.[1] Megállapítható, hogy több tudomány is foglalkozik mind az önkép, mind pedig az idegenkép ábrázolásával, illetve annak problematikájával. Az ilyen munkák száma a millecentenárium, és az ezredforduló körüli időszakban, valamint az európai uniós csatlakozás körüli években egyáltalán nem meglepő módon igencsak megszaporodott; ugyanakkor a nemzetkép kutatása az utóbbi évtizedekben ezzel párhuzamosan összefonódott a társadalmi sztereotípiákkal kapcsolatos kutatásokkal.[2]

A középkori historiográfia német nyelvű elbeszélő forrásainak az egyes tudományok kutatási területeit ábrázoló térképén hosszú ideig meg kellett elégedniük a *terra incognita* státusszal. A hitelesség elvét mindenekelőtt hangsúlyozó történettudomány számára ugyanis sokkal nagyobb jelentőséggel és értékkel bírtak az okleveles források, mint a történetírás elbeszélő forrásai. Az irodalomtudomány pedig a hagyományos (szép)irodalom-fogalom értelmében nem találta ezeket a szövegeket vizsgálatra érdemesnek. Új szemlélet kialakulásának csak a II. világháború után lehetünk tanúi. A történettudományban a Johannes Spörl[3] által még az 1930-as években megfogalmazott elvek gyakorlatba való átültetése az 1950-es években kezdett megvalósulni.[4] Utalnunk kell még itt az *Annales*-iskola, illetve az azzal párhuzamosan folyó mentalitástörténeti kutatások szemléletmódjára és törekvéseire is.[5]

* Jelen tanulmány alapját a 2005-ben megvédett, és 2008-ban megjelent doktori disszertáció adja (Radek 2008a). A tanulmányt végigkísérő krónikacímek az editoroktól származó átvételek, kiadatlan szövegek esetében pedig az egyes tanulmányokban megadott címekhez igazodtam, illetve az eredeti szövegek első sorából idéztem.

1 A téma historiográfiai áttekintésére elsősorban lásd Radek 2008a: 40–52.

2 Erre vonatkozóan az utóbbi időben lásd elsősorban Hunyady György írásait. Hunyady 1990, 1996, 1998, 2003; illetve Banaji 2003.

3 Spörl 1933.

4 Elsősorban Beuman 1950.

5 A mentalitástörténet kialakulásához, terminológiájához, bibliográfiájához lásd Dinzelbacher (Hrsg.) 1993: XV–XXXVII; összefoglalóan Kortüm 1996: 19–24; a gyakorlatba való átültetéshez legújabban Lundt 2009.

Maga az irodalomtudomány is hosszadalmas értekezések után jutott el az úgynevezett *erweiterter Literaturbegriff* (bővített irodalomfogalom) definiálásához.[6] A történetírás és az irodalom kapcsolata, elsősorban a faktualitás *versus* fikcionalitás, valamint a narratív struktúrák kérdéskörei végül mindkét tudomány érdeklődését felkeltették, melynek következtében az eszmecsere mind a mai napig folyik.[7]

A germanisztikai medievisztikában szintén az 1960-as években bontakozott ki, majd vált tudományosan is elfogadottá az a tendencia, amely az úgynevezett *artes*-irodalom (*Artesliteratur*) szövegeit,[8] így például orvosságos könyveket, recepteket, illetve útleírásokat, prédikációkat és egyéb hasonló, addig periferikusnak tartott forrásokat is integrálja a kutatásba. Ehhez a kutatási irányvonalhoz illeszkedik a középkori historiográfia elbeszélő forrásainak imagológiai vizsgálata is.

Mindezek ellenére a középkori német nyelvű krónikaszövegek közül a magyarországi kutatások – a történettudomány, az irodalomtörténet vagy az etnográfia területéről – jelenlegi ismereteink szerint csupán néhányat érintettek, általában valamilyen részkérdés tárgyalásakor, vagy fordítás tárgyaként.[9] Legtöbbször a *Steirische Reimchronik* (StRchr) egyes fejezeteit használták forrásként. Egyes kutatók a magyar koronázási eskü fejlődésével, illetve a Magyarországon használt lehetséges koronázási *ordo*-k kérdésével kapcsolatban,[10] mások a második tatárjárás kapcsán idézték ezt a krónikát;[11] emellett azonban számos szűkebb kutatási téma forrásául is szolgált.[12] Etnográfiai tanulmányokban, például a középkori magyar ruhaviselet kapcsán, vagy a „Magyarország – Mária országa" történelmi toposz vizsgálata során is erre a krónikára hivatkoznak.[13] Ezen kívül néhány másik középkori német krónika – például a *Sächsische Weltchronik* (SW), Heinrich von Mügeln (HvMUchr) Hans Haug zum Freystein (HHzF), vagy Jacob Unrest krónikája (JUÖChr) – sporadikus forrásként, és nem szisztema-

6 Sengle 1967.

7 Lásd például Golo Mann gondolatait a történetírásról, mint irodalomról (Mann 1964). Hayden White ugyanakkor azt vizsgálja, hogy a történetírás művészetnek (azaz irodalomnak) vagy tudománynak tekintendő-e (White 1986). A témára lásd még Hug 1982; Gyáni 2000; Orosz 2002.

8 Összefoglalóan Eis 1967; Assion 1973.

9 Elsősorban a következőket: Kchr; RvE; SW; StRchr; HvMUchr; GSA; JdU; JEWchr; JUÖChr; JUUChr; HHzF. A krónikacímeket a jegyzetekben a továbbiakban is rövidítve használjuk, melyek feloldására lásd a források listáját a tanulmány végén.

10 Bartoniek 1917: 12; Uő. 1987: 35.

11 Székely 1988.

12 A „Siebenbürgen"-fogalom jelentésváltozatainak vizsgálatához: Binder 1992. A III. András uralkodása alatti események elemzéséhez: Kosztolnyik 1992; illetve III. András királlyá jelölése, a koronázási szertartás, az eskü és a hűbéri beiktatás elemzéséhez Radek 1999. IV. Béla fia, az ifjú Béla herceg esküvőjének leírásával a középkori udvari szertartásrend jellemzőinek feltárásához (a vonatkozó részek magyarra fordításával): Vizkelety 1993. Egy IV. László uralkodását tárgyaló kötetben pedig a krónika releváns részeinek fordítását találjuk: Kristó (szerk.) 1994: 99–111. IV. Béla illetve V. István királyok uralkodásához: Zsoldos 2002: 297; Uő. 2005: 255 skk. Ugyanezen témához a szerző Jans Enikel világkrónikáját (JEWchr) is használja forrásként: Zsoldos 2007: 804–805.

13 Az előbbire lásd Gáborján 1985, 1996. Az utóbbira Tüskés – Knapp 2000.

tikus elemzés tárgyaként korábban szintén kutatás tárgyát képezte.[14] A Regensburgban íródott Császárkrónikában (Kchr), a *Sächsische Weltchronik*-ban (SW), és Heinrich von München 14. századi rímes világkrónikájában (HvMWChr) fennmaradt információkat dolgozza fel például egy, a hun–magyar rokonság kérdésköreivel foglalkozó tanulmány.[15] A német nyelvű krónikák magyarországi vonatkozásában a szöveghagyományozással és szövegmásolatokkal kapcsolatos kérdések vizsgálata szintén meglehetősen töredékes.[16]

A fentiekből is érzékelhető, hogy a középkori német nyelvű krónikák magyar vonatkozásainak teljes feltárása és különböző szempontok szerinti átfogó vizsgálata mindezidáig nem történt meg.[17] Jelen tanulmány, a középkori német nyelvű historiográfia magyarságképének imagológiai vizsgálatával, ennek az űrnek a betöltéséhez kíván legalábbis részben hozzájárulni.

A VIZSGÁLAT KORPUSZA

A középkori német nyelvű krónikairodalom, ahogyan azt Rolf Sprandel[18] vizsgálatai szintén alátámasztják, rendkívül gazdag. Ennek megfelelően elkerülhetetlen volt a vizsgálatba bevont szövegek számának korlátozása. Így a tanulmány alapjául csak a világkrónikák, a tartományi, illetve területi, a kolostori, az apátsági és a városkrónikák szolgáltak. Időbeli korlát felállítása szintén elkerülhetetlen

14 A SW, HvMUchr, valamint HHzF már a 19. századi Attila-kutatás látókörébe is bekerült: Ballagi 1892a, 1892b, 1892c. A Bánk bánra vonatkozó források áttekintésénél, más latin elbeszélő források mellett a StRchr, valamint HvMUchr híreit veszi figyelembe Badics 1925. A magyarországi rendi struktúra és társadalomszemlélet kapcsán alapos vizsgálatnak veti alá Ágoston Magdolna (Ágoston 1979) a JUÖChr-t, és ugyanezen krónika leírásait szem előtt tartva ad áttekintést Mátyás királyról és koráról: Ágoston 1990. A JUKChr magyar vonatkozású információival foglalkozik Tringli 2008. Binder Pál Havaselve/Transalpina kialakulásának körülményeit tárgyalva az StRchr mellett az RvE-t is nagyító alá veszi: Binder 1992. A Szent László-hagyományt körbejárva Magyar Zoltán (Magyar 1997) a HvMUchr-t idézi.

15 Veszprémy 2004.

16 A Johannes de Utino nevével fémjelzett krónikacsoport magyar királyokra vonatkozó részének eredetkérdésével már Mályusz Elemér (Mályusz 1967: 76 skk.) is foglalkozott („Drági-féle kompendium"), de a fennmaradt latin és német nyelvű kéziratok áttekintését, a szöveghagyományozással kapcsolatos kérdésköröket Vizkelety András tárgyalta a legátfogóbban (Vizkelety 1988). A fennmaradt és eddig ismert német nyelvű kéziratok közül a túrócszentmártoni kézirat 1864-es felbukkanásáról Kerny Terézia ír (Kerny 1990: 15). A budapesti és a berlini kézirat magyar krónikafüggelékének szövegét (JdU) a szakdolgozatomban, és annak 2008-ban elkészült, digitalizált verziójában közöltem (Radek 1994, 2008b). A JdU-val kapcsolatban megjegyzendő, hogy a magyar krónikafüggeléket tartalmazó latin és német nyelvű kéziratok kritikai kiadásának elkészítése Veszprémy László (Hadtörténeti Intézet) és Radek Tünde (ELTE) OTKA-projektjének keretében (K68394) folyamatban van. Jelen tanulmány egyes részei szintén e projekt támogatásával készültek.

17 A korábban említett krónikákon kívül különböző tanulmányaimban szerepet kapott még a Kchr, HvMUchr, JTvK, JUUChr, GSA, JEWchr, SW, BrRchr, GRchr, FKStrChr, EW, DChr, HHzF, DalP, JRWchr, LvW, KoChr, OChr, MSch vizsgálata. Ezek vonatkozásában lásd Radek 2003, 2004, 2008c.

18 Sprandel 1994: 5–24.

volt, ami jelen esetben az 1526. esztendő, mivel általában ezt tekintik a középkori magyar királyság végpontjának. A térbeli szűkítés következménye pedig az, hogy csak a középkori „Németország”,[19] illetve Svájc területén keletkezett írásműveket vizsgáltam. A történelmi Magyarország területén keletkezett német nyelvű historiográfiai források ugyanakkor nem képezik a vizsgálat részét.[20]

Az elemzett szövegek kiválasztása két kritérium alapján történt: egyrészt a népnyelv (*Volkssprache*) használata, másrészt tartalmi szempontok szerint, vagyis hogy a források tartalmaznak-e valamilyen információt a magyarokról.[21] A nép nyelvén íródott szövegek vizsgálatának fontossága elsősorban abban mutatkozik meg, hogy azok, a laikusok köréből származó krónikásoknak, mecénásoknak vagy megbízóknak köszönhetően, több olyan információt tartalmaz(hat)nak, amelyeket a latin nyelvű szövegek – a valóság ábrázolására való törekvés elvei miatt – szinte teljesen elimináltak.[22] A fent említett kritériumoknak megfelelően az első forrásunk egy 12. század közepe táján, Regensburgban keletkezett Császárkrónika (Kchr), míg az utolsó forrás esetében a választás az 1534-ből, Hans von Haug tollából származó *Der Hungern Chronica*-ra[23] esett.

A német nyelvű krónikaszövegekbe beágyazódott magyarságkép rekonstruálásához nemcsak az úgynevezett imagotíp elemek és imagotípiák feltárása járul hozzá, hanem az is, hogy a forrásszövegek mely középkori német nyelvű területeken keletkeztek, hiszen a források földrajzi „hatótávolságában” az egyes népek közti kapcsolatok intenzitása, és az információáramlás nyomai rajzolódhatnak ki. Összességében azt mondhatjuk, hogy a forrásszövegek földrajzi megoszlása a középkori területekre vetítve meglehetősen sporadikus, ám kitűnik néhány olyan terület, amelyhez több, magyarokkal kapcsolatos információkat tartalmazó szöveg is kapcsolható.

Az egyik ilyen fő vonzáskörzet Bécs, valamint Stájerország és Karintia. A bécsi krónikairodalmon belül a magát a polgári felső réteghez számító Jans Enikel (1230/1240 k.–1302 k.)[24] *Világkrónikáj*a (*Weltchronik*) a világ teremtésétől az

19 A középkori „Németország”, ugyanúgy mint minden más ország ebben az időszakban az erőviszonyoknak megfelelően állandóan átalakuló képződmény volt. Lásd erre mindenekelőtt Thomas 1992.

20 Összefoglalóan Lőkös 2005: 5–20.

21 A korpusz összeállításához Gombos Albin Ferenc (Gombos 1937–1938) és August Potthast (Potthast 1862; Uő. 1962–2003) munkáit használtam. Az elemzés elkészítéséhez az utóbbit az 1962-ben indult új kiadásnak a 2003-ban megjelent (N–P) kötetéig tudtam figyelembe venni.

22 A valóság ábrázolására való törekvés problematikájával Vizkelety András foglalkozott behatóbban a nyelv (latin *versus* anyanyelv) és a forma használatára (próza *versus* kötött beszéd) vonatkozóan. (Vizkelety 1990.) Hubert Herkommer pedig számos olyan példát hoz a próza és a kötött beszéd viszonyára, melyek szerint a prózában írt szövegek már önmagukban is az igazságot, míg a versformába foglaltak inkább a hazugságot implikálják. (Herkommer 1972: 213–224.)

23 A Hans von Haug-féle HHzF krónikát 1534-ben, majd 1536-ban is kiadták. Mindkét kiadásból számos példányt őriznek még ma is a világ könyvtárai. Lásd még a 36. jegyzetet.

24 A 13. századi Bécsben ugyan kimutatható a Jans-féle nemzetség, egyik tagja sem azonosítható azonban egyértelműen a krónikaíróval.

1246-os esztendőig tárgyalja az eseményeket.[25] A szerző egy másik, 1280 körül íródott, de befejezetlenül maradt historiográfiai művét (*Fürstenbuch*, JEFb) már az osztrák történelem megírásának szentelte. Leopold von Wien (1340 k.–?), a bécsi Ágoston-rendi konvent tagja, a teológiai fakultás tanára, majd udvari, illetve tiszteletbeli pápai káplán *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* című munkájában[26] nemcsak az imaginárius „uralkodók" között szerepel jó néhány magyar, hanem a tartományi és birodalomtörténeti leírások is tartalmaznak a magyar történelemmel kapcsolatos kitekintéseket.[27] A hivatalnoki, kisnemesi Strettweg nemzetségből származó, és a stájeri Liechtensteinekkel szorosabb kapcsolatban, vagy esetleg azok mecénási befolyása alatt álló krónikás, Ottokar aus der Gaal (1260/1265 k.–1320 k.)[28] *Steirische Reimchronik*jában (StRchr) az 1246-tól, illetve 1250-től 1309-ig terjedő időszak vonatkozásában nemcsak fejedelem- és (főleg stájer, illetve osztrák) tartománytörténettel foglalkozik, hanem a környező területek – Salzburg, Magyarország és Csehország – eseményeit is beágyazza a birodalomtörténetbe, sőt nagy vonalakban még az itáliai és a francia történelem eseményeire is kitér. Ottokar krónikás korban igen közel állt a többek között a IV. Lászlót és III. Andrást érintő magyarországi eseményekhez, sőt talán szemtanúja lehetett III. András megkoronázásának is.[29] A karintiai tartományi krónikairodalomban nagy jelentőséggel bír a regensburgi érsekséghez tartozó Sankt Martin am Techelsberg papja, Jakob Unrest (?–1500), aki nemcsak a meglehetősen terjedelmes *Österreichische Chronik*jában,[30] illetve a sokkal vékonyabb *Chronicon Carinthiacum*jában[31] tért ki – néhol igen részletesen – a magyar történelem egyes eseményeire, hanem önálló magyar krónikát (*Ungarische Chronik*)[32] is írt. Ez utóbbiban a magyar történelem leírásának fő vonalait az Attilától Mátyás királyig terjedő korszak adja, de találunk kitérő

25 A JEWchr valószínűleg az 1280-as években keletkezett.

26 Leopold az LvW krónikát az 1380-as évek végén kezdte írni, s nagy részét 1394-ig el is készítette. A szöveg a világ kezdetétől 1392-ig terjed, a „B" redakció pedig az 1398-ig tartó időszakot öleli fel.

27 A krónika szerzőjeként korábban szóba került még Lu^e^toldus Stainrueter hercegi udvari káplán, Leupoldus (Ulrici) pap, Matthaeus, Gregor Hagen, valamint Johann Seffner, a bécsi jogi fakultás dékánja is, de egyikük szerzősége sem nyert bizonyítást.

28 A nemzetség tagjai ez idő tájt a seckaui püspökség legnagyobb hűbérbirtokosai voltak. Megjegyzendő, hogy a magyar történettudományi szakirodalomban az StRchr szerzőjét korábban sok helyütt – tévesen – Ottokar von Horneck személyében jelölték meg.

29 Például Bartoniek 1917: 5–44, Uő. 1987: 5.

30 Unrest 1480 előtt (talán 1466-ban) kezdte el írni JUÖChr-ját, amelyet először 1493-ban lezárt, majd később 1499-ig folytatott. A krónika az 1435-től 1493-ig, illetve 1499-ig terjedő időszak eseményeit tárgyalja.

31 Az általam használt JUKChr kiadás egy hannoveri kéziraton alapul (Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, Cod. XIII 783, fol. 1r–25r). A krónika a 764 és 1490 közötti időszak eseményeit tartalmazza.

32 Adolf Armbruster előtt Franz Krones (JUUChr: Krones (Hrsg.) 1880.) foglalkozott a JUUChr-al egy azóta eltűnt kézirat alapján (Königliche Bibliothek zu Hannover, Codex Pap. fol. Pappb. Nr. XIII. 783, fol. 27–32). Armbruster szerint Unrest ezt a krónikát 1490-ben zárta le, míg Krones vizsgálatai szerint valamivel később, 1499 körül, de mindenképpen 1508 előtt. A Krones által vizsgált kézirattöredék a hun ősidőktől II. Géza király haláláig (1162-ig) tárgyalja az eseményeket, míg az Armbruster-kiadás szerint 417-től 1490-ig.

bekezdéseket, például Velence keletkezéséről is. Jakob Unrest Magyarország iránti élénk érdeklődése valószínűleg nem egyszerűen a földrajzi közelségnek tudható be, hanem sokkal inkább a Karintiát is érintő török betöréseknek, és ezáltal a magyarok török elleni erőfeszítéseinek.

Egy következő gócpontot képez Regensburg, Augsburg és Nürnberg városa. Regensburgban keletkezett a *Kaiserchronik*,[33] az első olyan német nyelvű krónika, amely hírt ad a magyarokról. Emellett az augsburgi városkrónikákban különösen nagy figyelmet fordítottak a német–magyar kapcsolatok taglalására.[34] A nürnbergi városi történetírás egyik fontos emlékeként tartják számon a 15. század első feléből származó *Chronik aus Kaiser Sigmunds Zeit* című munkát, amelynek szerzője ismeretlen.[35] Ugyanakkor a nürnbergi Johann Petreius nyomdája adta ki 1534-ben a *Der Hungern Chronica*-t,[36] amely feltehetőleg Hans von Haug zum Freystein saját munkája vagy fordítása, és amelyben a szerző a latin nyelvű Thuróczy-krónika bizonyos részeit is felhasználta. A 15. század utolsó évtizedében Alsó-Bajorországban keletkezett egy bajor fejedelmekről készített krónika (*Chronik von den Fürsten aus Bayern*) a nemesi családból származó Hans Ebran von Wildenberg tollából.[37] Ő nemcsak több magas tisztséget töltött be, hanem mint jómódú, vallásos udvari hivatalnok több zarándoklaton is részt vett, és az útközben szerzett információkat is felhasználta műve megírásakor. Végül a Habsburgok, illetve a bajor hercegek iránt tanúsított érdeklődés, valamint nyelvi sajátosságok alapján Johannes de Utino munkája[38] is nagy valószínűséggel valahol a bajor–osztrák térségben keletkezhetett.

Egy újabb csomópont délen rajzolódik ki Zürich, Basel, Konstanz, Sankt Gallen, valamint Freiburg városával. Valószínűleg valahol a Felső-Rajna vidé-

33 A Kchr a 12. század második negyedében jött létre, és a Julius Caesartól 1147-ig terjedő időszakot öleli fel.

34 Lásd egyrészt Erhard Wahraus városkrónikáját (EW), illetve két ismeretlen szerző tollából származó munkát (GSA, ChrA).

35 Az általam használt KSZ szövegre lásd a forrásjegyzéket.

36 A HHzF 1534-ből származó első kiadás nyomtatási helyének kérdésére: Benzing 1958. E kiadás kolofonjában a következő olvasható: „És mostani nyomtatása elrendeltetett Hans Metzker bécsi polgár költségére és terhére, az Úrnak 1534. esztendejében", amely arra utal, hogy a művet Bécsben adták ki. A 18 fametszetből azonban ötön a P. F. monogram található, amely Erst F. Bange kutatásai nyomán Peter Flötner nürnbergi polgárral azonosítható (Bange 1926: 18–20). Ez megerősítette Josef Benzing beható tipológiai vizsgálatainak eredményét, miszerint az első kiadás Nürnbergből, Johann Petreius nyomdájából származik. Az első kiadáshoz lásd még Borsa 1961. A krónika újabb kiadása 1536-ban látott napvilágot Augsburgban, Philipp Ulhart műhelyében. Ennek kolofonja szerint: „A magyar krónikáknak ezt a könyvét mostanában németre fordította és összeállította Hans Haug zum Freystein úr [...] Ferdinánd úrnak, római [császárnak], Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország királyának [...] tanácsosa és szolgája." Róla Johannes Zedlernél mindössze egy rövid cikkelyt találni, amely kiemeli, hogy a császár tanácsosa volt, aki egy „Magyar krónikát" írt (Zedler 1735: 1894).

37 A HEvW Friedrich Roth általi kiadása a legteljesebb és időben a legtovább nyúló weimari kéziraton (J) alapul. A krónika Noéval kezdi az események tárgyalását, és 1493-nál fejezi be.

38 A JdU öt eddig ismert német nyelvű kéziratának fordítója ismeretlen. A magyar krónikafüggeléket tartalmazó német nyelvű példányok (a budapesti, a berlini és a túrócszentmártoni) kivonatosan tartalmazzák a magyar királyok történetét 1458-ig.

kén, több egyházi személy közreműködésével készülhetett el a 14. század második negyedében az *Oberrheinische Chronik*, melynek fő vázát Augustus császár és Krisztus története adja, és a szerzők erre fűzték fel a terület krónikáját.[39] A Bodeni-tó térségének 13–14. századi történetére vonatkozó egyik legfontosabb forrás a *Nüwe Casus Monasterii Sancti Galli* (ChK), amely a latin nyelvű *Casus Sancti Galli* folytatása. Szerzője, Christian Kuchimaister a kolostortörténet folytatása mellett a város- és birodalomtörténeti összefüggésekre is kitér.[40] A 15. század elejéről, egy valószínűleg nem tudós képzettségű polgár tollából származik a *Chronik der Stadt Zürich* (SZ), amely a város mondákkal tűzdelt alapításával kezdődik, és 1418-ig dolgozza fel a helyi és birodalmi eseményeket. Erhard von Appenwiler krónikájában éppúgy megtaláljuk a helyi és a tágabb (birodalmi) térség érdeklődésére számot tartó eseményeket, mint a távoli országokból származó híreket.[41] A 15. század második felében írta folytatólagosan több, többnyire polgári származású szerző azt a konstanzi városkrónikát (*Die Chroniken der Stadt Konstanz*, KoChr), amely ugyan a városban történt eseményeket dolgozza fel az alapítástól egészen 1500-ig, de több birodalmi jelentőségű történésről is beszámol. Rudolf von Ems világkrónikája (RvE) Freiburgban, vagy valahol annak közelében, a 13. század harmadik negyedében, IV. Konrád király (1237/1250–1254) megbízásából íródott.

A feldolgozott forrásszövegek alapján Gandersheim és Goslar, valamint Braunschweig és Magdeburg központokkal az alsó-szász területeken is körvonalazható egy gócpont. Az erről a vidékről elemzett két kolostor-[42] és két városkrónikához[43] két világtörténeti leírás,[44] valamint egy területi krónika[45] csatlakozik. Ezek közül a *Magdeburger Schöppen-Chronik* (MSch) köztes helyett foglal el

39 Az OChr Ádámtól 1334-ig, illetve folytatásokkal 1339-ig jegyzi le az eseményeket.

40 Maga a Kuchimaister család – eredetileg valószínűleg valamilyen kolostori tisztség betöltője – számos oklevélben szerepel: Nyffenegger (Hrsg.) 1974: 9–17. A krónika az 1226-tól 1329-ig tartó időszak eseményeit öleli fel.

41 Az EvA az 1439 és 1471 közötti időszakot tárgyalja. Az Appenwiler nemzetségről már a 13. század elején, de még a 15. század végén is tanúskodnak oklevelek (EvA 228–229).

42 Az Eberhard pap által írt Gandersheimi krónika (*Gandersheimer Reimchronik*, GRchr), illetve a Goslari Szt. Simon és Júdás apátság krónikája (*Chronik des Stiftes S. Simon und Judas in Goslar*, SJG).

43 Az MSch-ban, „a közjó javára", vagyis a bíróságok munkájában részt vevő esküdtek (*Schöffen*) számára „kézikönyvként" a 14. század harmadik negyedében összeállított krónikában, Heinrich von Lamme(s)springe (1325 k.–1396 után) a Kr. e. 47-től 1372-ig terjedő időszakot dolgozta fel. A 15. század végi KB (*Konrad Botes Magdeburgische Chronik*) pedig a kezdetektől 1489-ig tárgyalja az eseményeket.

44 Az 1440-es években keletkezett braunschweigi JS egy annalisztikus világkrónika, amely elsősorban laikusok (*leygen*) számára íródott. Szerzőjéről, Johann Statwechről a nevén kívül semmilyen információ nem maradt fent. A 13. század harmadik negyedéből való *Sächsische Weltchronik*-nak (SW) három szövegváltozata ismert: az „A" változat Magdeburg – Felső-Szászország, a „B" változat Bréma – Hamburg, és a „C" változat Lüneburg térségéből. A szerző személyének kérdése ezt figyelembe véve kezelendő. Eike von Repgow korábban széles körben elfogadott szerzőségét időközben többször megcáfolták. Lásd: Herkommer 1977. (a szerzőre), 1972 (a krónika keletkezésére).

45 A *Braunschweigische Reimchronik* (BrRchr), amely a 13. század utolsó negyedében keletkezett.

a városkrónikák és a *Stadtbücher*, illetve a bíróságok munkájában részt vevő esküdteknek írt könyvek (*Schöffenbücher*) között azáltal, hogy a szerző Magdeburg történetének tárgyalásához az általa hozzáférhető okleveleket és városi aktákat is felhasználta. A 15. század első feléből származó, a világ teremtésétől 1440-ig történt eseményeket tárgyaló *Thüringische Weltchronik* emelendő még ki, melynek szerzője az a Johannes Rothe, aki Eisenachban tanácsi jegyző, a püspöki udvarban káplán volt, és ezzel egyidejűleg az egyházi iskolát vezette.[46]

A fent említett centrumokon kívül fellelhetők még elszigetelten előforduló szövegek, amelyek elsősorban Lübeck, Strasbourg, Köln és Prága városaival, valamint a Német Lovagrend utrechti *bailliatus*ával hozhatók összefüggésbe. A lübecki hivatali történetírás csoportjába illeszthetők azok az 1298-ból való feljegyzések (*Aufzeichnungen,* AvB), amelyek a város egyik tehetős szabójának, Albrecht von Bardewiknek (?–1310) a nevéhez fűződnek, aki 1291-től haláláig tanácstagként, 1308 után pedig polgármesterként munkálkodott.[47] Albrecht kancellárként és a tanács jegyzői hivatalának vezetőjeként bízott meg két hivatalnokot, hogy gyűjtsék össze, és jegyezzék le a világban történt nevezetes eseményeket. Ugyancsak tanácsi és bírósági urak ösztönzésére vállalkozott a lübecki Szt. Katalin ferences kolostor egyik felolvasója, Detmar[48] arra, hogy megírja az azóta eltűnt *Stades-Chronik*[49] folytatását. A strasbourgi német nyelvű krónikairodalom megalapítójaként tartják számon a polgári családból származó klerikust, Fritsche Klosenert (?–1372/1396), aki a 14. század harmadik negyedében elkészített, túlnyomórészt kompiláción alapuló strasbourgi krónikájában (FKStrChr) tematikusan járt el, vagyis a császár- és pápatörténetet külön tárgyalta a város és a püspökség történetétől. Az egyházi feladatokat ellátó Jakob Twinger von Königshofen (1346–1420) szándékában ugyanakkor az állt, hogy a latin, elsősorban egyházi személyeknek szánt pápa- és császárkrónikákkal szemben a társadalom művelt laikus rétegének írjon német nyelvű krónikát Elzász és Strasbourg közvetlen múltjának emlékezetes eseményeiről (JTvK). Az elkészült munka kompozícióját tekintve azonban a fent említett Fritsche Klosener-féle szöveghez kapcsolódik, és a szerző krónikájába beledolgozta a világ teremtését, a pápák és császárok, valamint a strasbourgi egyház és város történetét is, amelyet végül egy kompendiumszerű összefoglalóval zárt le.

46 A JRWchr szerzőjeként ismert Johannes Rothe (1360–1434) személyével kapcsolatban számos oklevél áll a rendelkezésünkre (Weigelt (Hrsg.) 2007: VII–VIII, LXXV–LXXVI).

47 Koppmann (Hrsg.) 1884: 298.

48 Először 1350-től 1386-ig, majd 1386-tól 1395-ig, végül az addig figyelembe nem vett források felhasználásával hozzálátott az egész krónika átdolgozásához. Ebből nőtt ki a „Lübecki világkrónika" (először 1105-től 1386-ig, majd változtatásokkal 1395-ig), végül Detmar 1101-gyel kezdődően dolgozta át krónikáját, hogy az invesztitúraharc, valamint a Szentföld felszabadításának ábrázolásával, a korábbi *Stades-Króniká*val szemben, még jobban kiemelje saját krónikájának világtörténeti jellegét. Lásd DChr A; DChr B; DChr C.

49 A *Stades-Krónika* Johann Rode nevével hozható összefüggésbe. Az első feldolgozás a kezdetektől az 1276-os tűzvészig, míg a második Lübeck (1349-ig tartó) teljes történetét törekedett bemutatni. Ez a két szöveg szolgált alapul Detmar munkájához. Koppmann (Hrsg.) 1884: XII–XIV.

Az idősebb Johann Koelhoff kölni nyomdájában, 1499-ben látott napvilágot egy ismeretlen klerikus tollából a *Cronica van der hilliger Stat van Coellen* (Koel), amely szintén világtörténeti irányultságú. A valószínűleg Ágoston-rendi, bizonyára hosszú ideig Kölnben élő szerző számos korábbi forrásból merítette anyagát, így világkrónikákból, pápa-, császár-, püspökségtörténetekből, valamint helyi és más területi leírásokból, kölni feljegyzésekből, szentek életrajzaiból és különféle röpiratokból, s tette mindezt azért, hogy a várost vezető világi és egyházi körök számára „kormányzásukhoz" mind cselekvési, mind magatartási mintákkal szolgáljon. A 15. század végén és a 16. század elején Hilbrant Suderman kölni polgár tulajdonában volt egy olyan *miscellan* krónika, amelybe az ismeretlen szerző az általa 1419-ig tárgyalt, az utolsó szakaszban kizárólag kölni események sorába az 1414-es esztendőhöz beszúrt egy Zsigmond magyar királyról szóló krónikát is (*Chronik über Sigmund König von Ungarn*, SKU). A szöveg keletkezési helyéről azonban mindezidáig nincsenek közelebbi információink. Egy ismeretlen német ajkú, valószínűleg Észak-Csehországból származó prágai kanonok fordította németre a 14. század második negyedében az úgynevezett „Dalimil"-krónikát, az eddig ismert legrégebbi cseh rímes krónikát, melynek birodalomtörténeti összeállításába elszórtan még a magyar történelem néhány eseménye is felvétetett.[50] Az elszigetelten álló szövegek között megemlítendő még egy, a 14. század harmadik negyedére datált, az osztrák IV. Rudolf hercegnek (1358–1365) ajánlott, és valószínűleg az ő megbízásából Bécsben vagy Prágában készült *Magyar krónika*, amely Heinrich von Mügeln szerzeménye (HvMUchr), s amely 73 fejezetre tagolva az Özönvíztől 1333-ig tárgyalja a magyar történelem eseményeit. Végezetül az Alsó-Rajna mentén, valószínűleg valahol a Német Lovagrend utrechti körzetében, a 15. század végén készítette el a *Jüngere Hochmeisterchronik* (JHChr) című munkáját az az ismeretlen szerző, aki a rend történetének megírásához, a saját jegyzetein túl a Bibliától és a keresztes hadjáratok prédikátorainak történeteitől kezdve, rendi statútumokon, császári és pápai privilégium-leveleken át, egészen a korábban keletkezett rendtörténeti krónikákig számos forrást felhasznált, hogy ezekkel is a Német Lovagrend jogi státuszát hangsúlyozza. A nagymesterek szerint tagolt krónikában a szerző különösen nagy hangsúlyt fektetett a Szentföldön vívott keresztes hadjáratok, és ezen keresztül a lovagi lét lényegének ábrázolására, mely leírásokhoz kapcsolódnak egyébként a magyarokról szóló részek is.

A forrásszövegek földrajzi hovatartozása kapcsán elmondható, hogy a kirajzolódó (középkori értelemben vett) dél-német gócpontok magyar események iránti érdeklődése földrajzi közelségükkel, valamint hol erőteljesebben, hol kevésbé intenzíven ápolt politikai, dinasztikus és gazdasági kapcsolataikkal egyértelműen magyarázható. A magyar események tárgyalását tekintve szórványosan, izoláltan előforduló források vonatkozásában azonban még számos további

50 „*Di tutsch kronik von Behemlant*", DalR 3–224; „*Die pehemische Cronica dewcz*", DalP 257–297. Az eredeti cseh rímes krónika megírását (1314 körül) hibásan a bunzlaui Dalimil Mezeříčský kanonoknak tulajdonítják. Brom 2006: 15–16.

beható vizsgálatra van szükség. Általánosságban azt is ki kell ugyanakkor emelnünk, hogy a vizsgált német nyelvű krónikák nem különösebben foglalkoznak a Magyar Királyság területére több hullámban betelepülő németek történetével. A forrásszövegekben néhány említésen kívül mindössze utalásokat találunk arra, hogy a királyság területén német származású lakosok is élnek.

A VIZSGÁLT KORPUSZ SZERKEZETI JELLEGZETESSÉGEI

Már a korábbi fejtegetésekből is kiviláglik, hogy a tanulmány korpuszát képező szövegek – még a krónikairodalmon belül is – rendkívül különbözők. Heterogenitásuk több téren megmutatkozik. Az egyes szövegfajták struktúrájának tekintetében például különböző kompozíciós elvek figyelhetők meg. Vannak azonban olyan jegyek, amelyek a szövegfajták különbözősége ellenére azonosak. Hasonló rendezési elvek fedezhetők fel a világtörténet ábrázolására összpontosító forrásszövegekben, amelyek többnyire prológussal kezdődnek, a teremtéstörténettel és a Paradicsomból való kiűzetés történetével folytatódnak, majd az úgynevezett hat (világ)korszaknak (*aetates*) és/vagy a négy világbirodalomnak, mint tagolási elvnek[51] megfelelően, egyház- és profántörténetet üdvtörténeti eseményekkel összekapcsolva epilógussal, vagy epilógusszerű közléssel zárulnak – már ha egyáltalán befejeződnek, és nem szakadnak meg minden átmenet nélkül.[52] A prológus nemcsak a világkrónikák sajátossága, és néha még a prózakrónikák esetében is verses formát ölt.[53] A feljegyzések elé azonban gyakran csupán egy egyszerű invokáció, vagy egy rövid témaismertető kerül, máskor a szerző egész egyszerűen *in medias res* kezdi el krónikáját.

A tárgyalandó téma felvezetésére általában a prológus, illetve a *captatio benevolentiae* után kerül sor. A téma, vagy még sokkal inkább a témák feldolgozása egy szövegtípuson, de még egyetlenegy szövegen belül is a legkülönbözőbb módon történhet.[54] A hatalomra lépés, a kormányzás időszaka, vagy az adott uralkodó halálának körülményei egyébként állandó részét alkotják az uralkodókról írt elbeszélő historiográfiai szövegeknek, a művön belül többnyire meghatározott helyet foglalnak el. Egy éles kontúrokkal leírható koncepció feltárása mind a regensburgi *Kaiserchronik*ban (Kchr), mind a többi, mindenekelőtt világi, illetve egyházi hatalmasságok uralmának (világ-, dinasztia- és alapítástörténetek) leírására koncentráló művekben a rendkívül különböző tartalmú elbeszélő anyag miatt nagyon nehéz.

---

51 A középkori periodizációs elvek alkalmazásához lásd Bernheim 1964 [1918].

52 A Kchr például éppen a második keresztes hadjáratra való készülődés leírásánál szakad meg hirtelen.

53 Például SW 1–98.

54 Lásd például a (36 római császárról 14281 sort, és 18 német uralkodóról közel 2000 sort tartalmazó) Kchr-t, amelyben alapvetően az uralkodók nevét, uralomra kerülésük körülményeit, kormányzati tevékenységüket és haláluk körülményeit találjuk, de ezeket az adatokat, exemplum jelleggel, sokszor mondák és legendák egészítik ki. Például Nero terhessége (Kchr 4112–4154), vagy Traianus és az özvegy története (Kchr 5885–5996).

A szövegek vázát alapvetően a fent említett négy világbirodalom és/vagy hat (világ)korszak szerinti tagolás adja, melyekhez aztán kronológiai, tematikus, földrajzi szempontok vagy éppen az öt érzék alapján meghatározott leírások csatlakoznak, nagyobb részekre, esetleg több fejezetre bontva, vagy teljesen szétdarabolva a krónikát. A tartományi, illetve területi eseményeket tárgyaló historiográfiai művekben ugyanakkor elsősorban dinasztikus és személytörténeti aspektusból való ábrázolás figyelhető meg,[55] de ezek a szövegek sem mentesek birodalom-, város- vagy éppen kolostortörténeti kitekintésektől.

Felépítésükben maguk a városkrónikák is eltérhetnek egymástól. Ritkán olvasni bennük például prológust, ehelyett inkább egy hosszabb-rövidebb témaismertetést találunk, esetleg *in medias res* kezdődnek. A kezdés éve lehet véletlenszerű, esetleg összefüggésben állhat az adott város alapításának esztendejével, de indulhat akár a világ teremtésének történetével is. A városkrónikák esetében általában megfigyelhető, hogy forrásaik szélesebb alapokon nyugszanak, mint más krónikáké, hiszen a szerzők többsége az események ábrázolásához sokszor okleveleket, tanácsi rendeleteket és más, hasonló forrást is felhasznált. A városkrónikák témái között nemcsak szemtanúktól származó, illetve hallomásból feljegyzett helyi hírek (áringadozások, árvizek, éhínség, köztiszteletben álló emberek halála, útonállók felakasztása stb.) szerepelnek, hanem az adott várost érintő, de azon túlmutató politikai és egyéb vállalkozások is, valamint olyan birodalomtörténeti események, mint például a király-, illetve császárválasztás, egy adott uralkodó halála, birodalmi gyűlés, keresztes hadjáratok vagy más háborúk. Sarkítva azt is mondhatjuk, hogy a városkrónikák szerzőinek gyakorlatilag minden olyan dolog feljegyzésre méltónak tűnt, ami napi beszélgetés tárgyát képezhette. Az, hogy egy adott krónikás végül a történések és „hírek" közül mit választott ki, sok mindentől függött (többek között például társadalmi rangjától, az általa betöltött pozíciótól, kapcsolatrendszerétől, a tartózkodási helytől és időtől, saját személyes tapasztalataitól). Így a történelmi érdeklődés ezekben a szövegekben kevésbé koncentráltan jelentkezett. A városkrónikákra e tekintetben jellemző, hogy a legfontosabb tényeknek vagy jegyzetszerű leírását adják, vagy azokat a legapróbb részletekbe menően tárgyalják, s hol az egyik, hol pedig a másik típus dominál.

Az egyházi intézményekről (kolostorokról, apátságokról) szóló krónikákban a prológus után leggyakrabban a szöveg egészére vonatkozó *dispositio* kerül kifejtésre. Tematikájukat tekintve ezekben a krónikákban döntő szerepet kap az alapító és az alapítás körülményeinek kérdése, valamint a különféle (például püspöki) joghatóságok alóli felmentés, és a közvetlen pápai *iurisdictio* (*Römesche vriheit*, az úgynevezett római szabadság) kérelmezése, illetve mindezek oklevelekkel történő alátámasztása. A különböző szentek és mártírok legendáin kívül az ilyen egyházi krónikákban bizonyos világ- és birodalomtörténeti események szintén helyet kaphatnak.

---

55 A StRchr-ban számos cselekvő személyt találunk: királyokat, német fejedelmeket, szomszédos országok uralkodóit, egyházi méltóságokat, de akár még magánszemélyeket is.

Bár az egyes szövegtípusokon belül ritkán állapíthatunk meg pontosan körülhatárolható koncepciót, egy vezérelv mégis kikristályosodik. Eszerint a középkori krónikaszerzők igen nagy súlyt fektetnek a jó és rossz cselekedetek, a jó és rossz (*guote unt ubele*) uralkodók ábrázolására, a mondanivalót legtöbbször arra kihegyezve, hogy az adott uralkodó jó bíróként (*guote richtære*) tölti-e be az általa viselt tisztet.[56] Ugyanakkor a „keresztény" és „pogány", valamint a „jó" és „rossz" oppozíciók közé nem tehetünk egyenlőségjelet, hiszen legyen az adott személy keresztény vagy pogány, római vagy „német", bajor vagy sváb, szász vagy magyar, császár vagy pápa, király vagy herceg, püspök vagy apát, polgármester vagy tanácsadó, egyaránt állhat a jó ideáljának oldalán, de éppúgy véthet is ellene.[57]

AZ IMAGOLÓGIAI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEIRŐL

A tanulmány alapvető célja az, hogy a fentebb vázolt krónikairodalomban olvasható információk alapján a két nép érintkezéséből fakadóan a magyarokról alkotott képet, annak megjelenési formáit feltárja. A kidolgozás alapjául az imagológia módszere szolgál, melynek központi vizsgálati tárgyát Manfred S. Fischer a következőképp fogalmazta meg: az imagológia tárgyát olyan nemzetekre/népekre, azok kulturális és szellemi teljesítményére vonatkoztatott képek (*Images*) alkotják, amelyek az általános érvény igényével összességében a nemzetek/népek tipizálásának lehetőségét hordozzák magukban,[58] vagyis feltárhatók bizonyos imagotíp elemek (*imagotype Elemente*).[59] Ezen elvek alapján került sor a magyarokra vonatkozó – a szövegekben vagy explicit kifejezésre jutó, vagy implicit jelenlévő – imagotíp elemek kigyűjtésére, majd az imagológiai vizsgálat leíró munkafázisaként azok rendszerezésére, és tematikus feldolgozására.

A forrásszövegek alapján a német nyelvű népek és a magyarok érintkezésének több csoportját különböztethetjük meg: így például a háborús konfliktusokat, amelyekben a magyarok vagy az ellenséghez tartoztak, vagy szövetségesként működtek közre. Kiemelhetjük egyrészt azokat a keresztes hadjáratokat, melyek során a Szentföldre tartó különböző keresztes seregek a Magyar Királyság területén vonultak át, s ahol számos konfliktus előidézői lettek, másrészt azokat a hadjáratokat, amelyekben maguk a magyarok is részt vettek. Újabb csoportot képezhetnek azok a szituációk, amikor követek küldésére és fogadására, tárgyalások lefolytatására került sor. Külön kategorizálhatók a különféle szertartások, mint például a koronázások vagy az esküvők, és hozzájuk kapcsolódóan az azokat meg-

56 A jog megtartása és megóvása az uralkodók legfőbb kötelessége, s mint ilyen, ez a kitétel gyakran szerepel a középkori koronázási ordókban. Ebből következően a középkori szövegekben a „bíró" (*richtære*) bevett terminus az „uralkodó" szó használata helyett.

57 Ennek fényében a krónikások pogány császárokat is illethetnek a legmegtisztelőbb attribútumokkal, például a Kchr-ban Traianus-t. Kchr 6083–6090.

58 Fischer 1981: 20.

59 A komparatisztika elveihez és fő problémaköreihez, illetve az *image*-kutatás kérdéscsoportjaihoz lásd Fischer 1979; Dyserinck 1977; összefoglalóan Steins 1972; újabban Beller (Hrsg.) 2006.

előző tárgyalások, esetleg békekötések. Végül kiemelésre érdemesek különböző helyzetek, amelyek szükségessé tették, hogy bizonyos személyek hivatalból, vagy más okból a Magyar Királyság területén tartózkodjanak. A krónikások ezek kapcsán leírásaikban a magyarok származásával, a királykoronázásokkal, a hadszervezettel, a magyarok külső és belső tulajdonságaival, étkezési szokásaival, (jog)szokásaival, nyelvével, vagy éppen a római császárok alatti korszakkal, a honfoglalással és a kalandozó hadjáratokkal, valamint személy szerint a magyar uralkodókkal foglalkoztak. Az elemzett forrásokat végeredményben két nagyobb csoportra oszthatjuk. Egyrészt azokra a szövegekre, amelyek a világ-, illetve a német történelem tárgyalásán belül térnek ki a magyar történelem eseményeire,[60] másrészt azokra, amelyek kimondottan a magyar történelmet írják le.[61] Ez utóbbi forráscsoport, természetéből adódóan, sokkal terjedelmesebb információ-halmazzal dolgozik, és alaposabb áttekintést ad a magyarokról. Mindkét forráscsoportnak sajátja azonban, hogy szerzőik egyetlen *ingroup*, vagyis a német nyelvű népek (sváb, bajor, frank stb.) körébe tartoznak, míg az *outgroup*ot a magyarok testesítik meg, vagyis vonatkoztatási pontként a német nyelvű népek szolgálnak.[62] Az *image-*, illetve *mirage*-képződés folyamatát,[63] annak legfontosabb alkotóelemeit és konstrukciós elveit, az ön- és idegenkép egymáshoz való viszonyát, keletkezési és működési mechanizmusait Thomas Bleicher néhány szövegpéldán keresztül az ókortól egészen a 20. századig jól szemlélteti.[64] Összességében megfigyelhető, hogy az önábrázolásnál, az idegen/más ábrázolásánál viszonyítási alapul a saját nemzet/nép szolgál, és mindez kizárólagos jelleget is ölthet (etnocentrizmus), vagyis a saját nemzetnek/népnek a vártájáról, illetve annak mércéjével szemléli és értékeli az idegent, az idegen/más népet, mindez pedig egymással ellentétes fogalompárok kialakulásához vezet(het). Ha a fentieket egy képzeletbeli értékelési skálán ábrázolnánk, azt tapasztalnánk, hogy a saját nemzet/nép mindig magasabb pozícióban foglal helyet, és legtöbbször pozitív tartalmak, tulajdonságok, asszociációk jellemzik, vagyis minden a pozitív önkép irányába hat; ellentétben az idegen/más nép ábrázolásával, ahol sokkal inkább a negatív elemek dominálnak. A mással/idegennel kapcsolatos *image* kialakulásának folyamatát vizsgálva már Manfred S. Fischer is felhívja a figyelmet az ön- (*Autoimage*/*Eigenbild*) és az idegen-kép (*Heteroimage*/*Fremdbild*) antitetikus jellegére és funkciójára.[65] Hugo Dyserinck pedig az imagotíp folyamatoknak a nemzeti önkép, önmeghatározás, illetve a nemzeti érzés kialakulásában betöltött jelentős szerepét hangsúlyozza.[66] Alapjában véve Fischer felvetéseivel, az *Auto-* és *Heteroimage*-hoz kapcsolódó antitetikus funkcióról alkotott nézetével egyezik Reinhart Kosellecknek az „aszimmetrikus és egymással

60 Többek között például a Kchr, JEWchr, JEFb, JUÖChr, StRchr, illetve KB.

61 Lásd például az HvMUchr, HHzF, JUUChr.

62 Az *ingroup*-hoz való tartozás, a lehetséges vonatkoztatási pontok és „rétegződések” jellemzőihez a JEWchr alapján lásd még Radek 2007.

63 Részletesebben Dyserinck 1966.

64 Bleicher 1980.

65 Fischer 1981: 20.

66 Dyserinck 1988: 37 skk.

ellentétes fogalompárokról” szóló elmélete.[67] Mindezeket adaptálva, a forrásszövegekben feltárt imagotíp elemek alapján, a magyarokra vonatkozó imagotípiákat tekintve három aszimmetrikus és egymással ellentétes fogalompár létezése mutatható ki: a nyugati–keleti, a keresztény–pogány és a morális–amorális. A továbbiakban ezeket tárgyaljuk részletesebben.

A nyugati–keleti fogalompár

A nyugati–keleti fogalompárnál elsőként a genealógiai és a magyarok őshazájának földrajzi elhelyezkedéséről szóló leírások emelendők ki. Míg ugyanis a német nyelvű népek származásukat, vagy akár a német városok alapítását tekintve magukat, illetve városukat a trójaiaktól,[68] a rómaiak elődeitől[69] vagy olyan híres ősöktől, mint Nagy Károly származtatják, addig a magyar uralkodóház tagjait közvetlenül a hunok urával, Attilával, vagy a hun kapitánnyal, Álmossal hozzák összefüggésbe. Ha családfát nem említenek, Attilát akkor is a magyarok királyának nevezik, és a magyarok ősatyjává teszik meg.[70]

Azt is meg kell említenünk, hogy a krónikások egy része a „*Hewnen*” (hunok) és az „*Vngern*” (magyarok) megnevezést egyenértékűen használja.[71] Az egyik krónika címében például azt olvashatjuk, hogy „itt kezdődik a magyarok krónikáinak előszava”, majd az előszóban folytatólagosan: „most pedig meg akarom írni a hunok történeteit”.[72] Jakob Twinger krónikájában a „hun” szó használatát a következőképp magyarázza: „Mielőtt ők [ti. a magyarok] keresztények lettek,

67 Koselleck egyik tanulmányában (Koselleck 1995) több fogalompár vizsgálatával foglalkozik: a hellén és barbár, a keresztény és pogány, valamint az ember (*Mensch*) és embertelen ember (*Unmensch*), illetve a felsőbbrendű ember (*Übermensch*) és alsóbbrendű ember (*Untermensch*) fogalompárral.

68 Nem római népként először a frankok állították magukról a 7–8. században, hogy a rómaiakhoz hasonlóan a trójaiaktól származnak, hogy ezzel is igazolják más népekkel szembeni elsőbbségüket. Ezt követően további népek és uralkodó-dinasztiák próbálták a trójai monda újabb variációival megalapozni származásuk előkelő voltát, így például a britek szintén a 7–8., majd még erőteljesebben a 12. században, a normannok a 10. században, a skótok a 13. században, a Luxemburgok, Valois-k és Habsburgok a 15–16. században. A késő középkorban ugyancsak a Habsburgoknál figyelhetjük meg, hogy a római császári méltóság megszerzése érdekében – egyik „érvként” – a késő római Colonna, illetve Pierleoni családtól próbálták eredetüket levezetni, és igyekeztek egy trójai–frank genealógiát konstruálni (Zöllner 1998: 93).

69 SW 89.

70 Lásd például JUKChr 490; LvW 160. fejezet; HEvW 38, 23–28; HHzF aiij^v; HHzF aiij^r; HHzF d^r.

71 Például HHzF aij^r: „*Huni*” – „*Hungern*”; JUKChr 486: „die Hewn, die nun Vngern hayssn (a hunok, akiket most magyaroknak neveznek)”; HEvW 39, 1–18: „Henen […] jetz genannt Unger (a hunok, akiket most magyaroknak neveznek)”; SW 147, 35: „de Hunen, dat nu sint Ungeren (a hunok, akik most a magyarok)”; LvW 79,31k.: „[…] ergaben sich im [=Nagy Károly] die Heün oder die Unger (és akkor megadták magukat Nagy Károlynak a hunok vagy magyarok)”; JUUChr 482: „heyn yetz Vngern (a hunok, most magyarok)”.

72 HvMUchr 105, 1k: „Hie hebt sich an dye vorrede in den Vngerischen Coronicken etc.”. HvMUchr 105, 5 skk.: „[…] also wil ich […] beschreiben dy hystorien der Hevnen”.

hunoknak nevezték őket",[73] míg Hans Ebran von Wildenberg *Chronik von den Fürsten aus Bayern* című munkájában azt találjuk, hogy „[Henrik császár] keresztény hitre téríti a két törzset, a hunokat és a gótokat, akiket most magyaroknak és vendeknek neveznek".[74] A hun és a magyar népnevek ekvivalens módon való használata a forrásszövegekben valószínűleg a magyarok világi származáselméletével hozható összefüggésbe, amely ugyan csak néhány szövegben manifesztálódott, de látensen bizonyára hozzátartozott a krónikások hagyományozott tudásához (*tradiertes Wissensgut*). Szintén a magyarok és a hunok történetének szoros összekapcsolódását példázza a már említett, 1534-ből származó *Der Hungern Chronica* előlapja, amelyen – a krónika címe ellenére – „*Atilla flagellvm Dei*" felirattal egy Attila-portrét láthatunk.[75]

A hun–magyar származtatás mellett megtalálható a magyar uralkodóház totemisztikus származáselmélete is Emese álmával és a turulmadárral („egy »héja« alakjában").[76] A totemisztikus származáselméletek, mint ismeretes, az ázsiai nomád népekre jellemzők. A magyarok őshazáját pedig szintén keleten, egészen pontosan Szkítiában lokalizálják, ugyanakkor különbséget tesznek „*Scythia Asiatica*" (ahonnét a magyarok kiözönlöttek), és „*Europisches Scythia*" (ahonnét a magyarok a gótokat elűzték) között.[77] Jakob Unrest *Ungarische Chronik*-jában szintén a „*Schicia*", „*Hünia*", majd „*Pannonia*" a honfoglalás útvonala.[78] Ugyanakkor Heinrich Mügeln *Magyar krónikája* (*Ungarische Chronik*) szerint éppen a hunoktól, az Attilától való származás teszi jogszerűvé a magyarok (második) honfoglalását Pannoniában.[79]

A nyugati–keleti fogalompárral összefüggésben a források utalnak a magyarok egykori nomád származására, miszerint a magyarok hatalmas területek használatához szokott nép, éppen ezért nehezen viseli, ha mozgásszabadságában korlátozni akarják.[80] Ugyancsak a nomád lét egyik meghatározó eleme a lótartás, a lovaglás, a lónak a haderőben betöltött jelentős szerepe, valamint annak értékmérő eszköz funkciója, olyannyira, hogy a fogságba került magyarok életben hagyásukért vagy szabadon bocsátásukért cserébe lovakat ajánlanak fel ellenfeleiknek.[81] Ugyanakkor más helyzetekben is nagy megtiszteltetést jelentett mindkét fél számára egy ajándékba adott/kapott ló. Még Jakob Unrest 15. század végén

---

73 JTvK 2, 715: „[…] vor e sü [Ungarn] cristen wurdent, do hiessent sü die Hünen".

74 HEvW 39,16 skk.: „der [Kaiser Heinrich] pekert die zwai geschlecht, Henen und Götten, jetz genannt Unger und Winden". Lásd még hasonló példára KB 288.

75 HHzF előlapján látható Attila-portré eddigi vizsgálataim alapján csak a korábban említett göttingeni példányban található meg. Ugyancsak ez a példány tartalmaz egy térképet is, amelynek feldolgozása folyamatban van.

76 HHzF d^r: „in gestalt eines Habichs".

77 HHzF aij^r.

78 JUUChr 482.

79 HvMUchr 130,15–18. Lásd még ugyanerre JUUChr 484.

80 Lásd például StRchr 84106.

81 Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a ló a többi középkori országban és annak haderejében is rendkívül nagy szerepet játszott. Lásd a *Reiseherrschaft/Reisekönigtum* intézményét a középkorban. Ohler 2002: 208–218.

1. kép
Hans von Haug zum Freystein 1534-ben megjelent Der Hungern Chronica című munkájának címképe Atilla Flagellvm Dei felirattal a Göttingenben található nyomtatványból. (Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Sig. HSD: 4 H HUNG I, 4005 RARA, frontispiece.)

keletkezett *Österreichische Chronik*ja (JUÖChr) is figyelmet szentel a Mátyás király idején folyó magyar–török háborúk leírásánál annak, hogy egy foglyul ejtett, vagy csatában elesett magyar hány lóval rendelkezett. A *Steirische Reimchronik* szerint az egyik hadjárat alkalmával a magyarok feltételül szabták Szt. Mihály napjáig (szeptember 29.) való hazatérésüket, hogy idejében begyűjthessék lovaik táplálékát.[82] Ugyancsak ebben a krónikában találunk utalást a magyarok honfoglalásával kapcsolatos, fehér ló-mondára.[83] A haderővel kapcsolatban

82 StRchr 84075–84138.

83 Ezzel a szövegrésszel, IV. Béla király fiának menyegzője kapcsán Vizkelety András foglalkozott részletesebben (Vizkelety 1993). A menyasszonyi ruha egy csatjának rendkívüli értékét taglalva említi meg a krónikaszerző a magyarok azon szokását, miszerint jellemző, hogy a magyarok ékszerért („*kleinat*”), valamint lóért („*meidem guot*”) cserébe országot vesznek/cserélnek.

kiemelendő az íjászok szerepe, akik a források alapján a legfontosabb fegyvernemet képviselik, és az ezzel kapcsolatos harcmodort tekintve (ellenség közelébe lovaglás, nyilazás, megfordulás, hátra nyilazás, az ellenséges alakulatok fellazítása, újratámadás, ellenséges csapatok körülzárása és lenyilazása) is a hunok, tatárok, kunok körébe sorolják a magyarokat.[84] A lóhátról történő nyilazást a nyugati ellenség „lovagiatlannak" (*unritterlich*) minősíti,[85] mondván, hogy a magyarok nem vállalják fel a közelharcot, vagyis a vívást. Ugyanakkor a hadviselés tekintetében olyan megjegyzéseket is találunk, amelyek arról számolnak be, hogy a magyarok ügyes katonák – „*menlich*" (bátrak), „*hurticlich*" (fürgék) és „*ellenthaft*" (merészek) –, jó taktikát alkalmaznak, többször folyamodnak cselhez, és ha a magyarok a „német" sereg oldalán harcolnak,[86] akkor még a krónikások dicséretét is kiérdemlik, s ez esetben mégiscsak olyan kiváló kardforgatók, mintha franciahonban tanulták volna a vívást.[87]

A foglyokkal való bánásmódról a krónikások az egyes keleti népek esetében hasonlóan nyilatkoznak: ugyanúgy, ahogy a hunok, a tatárok vagy a kunok, a magyarok is rabszolgaként kezelték a foglyokat.[88] Ahogyan azt az egyik krónikában olvashatjuk: „[...] a többieket pedig foglyul ejtették, és akik a magyarokhoz kerültek [ti. a foglyok elosztásánál], azokat kötélen vezették el, mint az állatokat".[89] A magyarok a kegyetlenkedések, a pusztítások[90] alapján szintén a „vad" keleti népek közé sorolandók: a fosztogatást, a gyújtogatást, a templomok lerombolását, a nők megbecstelenítését tekintve teljes mértékben párhuzamba állíthatók például a magyarokról, a tatárokról, majd a későbbi időkben a törökökről szóló leírások.[91]

A nyilvánvalóan a vérszerződéssel összefüggésbe hozható vérivás megemlítése:

> „A magyarok bevonultak német földre és feldúlták Bajorországot, Türingiát […], a bajorok a harcból vesztesen kerültek ki, erre a magyarok új erőre kaptak, majd

84 Például StRchr 25507–25512.
85 Például StRchr 25634.
86 A német szót itt jogosan tehetjük idézőjelbe, mert ahogy JEWchr-jának kis nyelvi tükrében is olvashatjuk – bár ezt az egész középkorra vonatkoztathatjuk –, sokkal inkább beszélhetünk sváb (*Swâben*), frank (*Franken*), szász (*Sahsen*), thüringiai (*Dürgen*), meißeni (*Mîchsner*), tiroli (*Tyrol*), bajor (*Beiern*), karinthiai (*Kerndner*), stájer (*Stîrer*) és osztrák (*Œsterrîch*) identitástudatról. JEWchr 27396–27652.
87 Például StRchr 16244–16247; 16260–16265.
88 Lásd még például SW 157,17–21.
89 JUKChr 508: „[...] die anndern wurn gevangn, und welche den Vngern zw Tail wurdn, die wurdn an Strickhn gefuert als das Viech".
90 Megjegyzendő, hogy a kegyetlenkedés, a pusztítás leírása leginkább a kalandozó hadjáratokkal kapcsolatos.
91 Például a magyarokról lásd Kchr 15925–15931; KB 302; a tatárokról lásd HHzF iij[r]; a törökökről JUÖChr 236. A törökökről ugyancsak hasonló leírásokat találunk a 16. századi német nyelvű röpirat-irodalomban is. Rendkívül szemléletes példája ennek az *Ein Klag zu Gott über die grausam wüterey des grausamen Turgken ob seinen viel Kriegen und obsigen* című, Hans Sachs tollából származó röpirat (Nürnberg 1532), amelyet ma Kőszegen a Városi Múzeumban őriznek (leltári szám: 56.164.1).

> a svábok és a frankok ellen vonultak és sok embert levertek és megöltek. És megitták az emberek vérét, és az asszonyokat a hajuknál fogva kötözték össze, és a gyerekekkel együtt így hajtották ki őket az országból." [92]

A kutyára tett esküre való utalások ugyancsak a magyarok keleti népekkel való összekapcsolását jelzi.[93] A kutya mint a hunok/magyarok attribútuma jelenik meg Hans von Haug zum Freystein-nél, aki Attila harcosait „dühös kutyáknak" (*wu^e^tende hundt*) nevezi.[94] Konrád király álomlátása kapcsán egy „koromfekete" kutyát (*alswarzer hunt*) hoznak összefüggésbe a magyarokkal több krónikában is. A regensburgi *Kaiserchronik*-ban (Kchr) ráadásul Konrád király aztán megkönyörül a hitvány zsákmányon (a foglyokon), s otthagyja a „nyomorult kutyanépet" (*daz smaehe gehunde*), azaz a legyőzött magyarokat a csatamezőn.[95] Ahogy azonban a kegyetlenkedések és pusztítások leírásainál már láthattuk, itt is megfigyelhető az, hogy az egyik nép – esetünkben az egyik keleti nép – tulajdonságai később egy másik (keleti) nép tulajdonságaiként tűnnek fel. Rendkívül jól szemléltetik ezt a 15–16. századi források, amelyekben a korábban magyaroknak tulajdonított negatív jellemzők a törökökkel kapcsolatban kerülnek elő, ahogyan Jakob Unrest krónikájában például már a törökök töltik be a „*die possen hundt*" (az ádáz kutya) szerepét.[96] Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nyugati népek történetének leírásánál is találunk példákat a túlkapások, erőszakos cselekedetek ábrázolására, főleg a keresztes hadjáratok tárgyalásánál.

Keleties (tatár) szokásra utal a magyarok szakállviselete is, mely szerint a magyarok ünnepélyes alkalmakkor drágaköveket és gyöngyöket fontak szakállukba.[97] A hosszú – a források szerint sokszor igencsak bozontos (*vngeschickt*) – haj, akárcsak Attilának, a magyaroknak is sokszor jellemzője,[98] ellentétben például az osztrákokkal vagy a szászokkal, akik rövid (rendezett) hajat viseltek.[99]

---

92 KB 302: „De Ungeheren de togen in Dudesche lant unde vorherden Beygeren, Doringh […] dar vorloren de Beygeren den stryt, do worden de Ungeren so krefftich, und togen dorch Swaven, dorch Francken unde slogen unde morden vele lude. Unde druncken der lude blot, unde bunden de fruvven to samede by den haren, unde dreven se mit den kynderen ut dem lande." Lásd még SW 156; JTvK 416.

93 Például Kchr 16309–16316; JUUChr 493k.; KB 304; GRchr 418; SW 160,1–4; HHzF biij^v^. Kríza Ildikó nyomán átvétel Györffy Györgytől: Theotmar salzburgi érsek 900-ban kelt levelében a pápánál mentegetőzött a morvák vádja miatt, miszerint „a frankok 899-ben kutyára vagy farkasra és más istentelen s pogány dolgokra esküdtek szövetséget a magyarokkal". Kríza 1996: 435. A honfoglalás kori kutyára/farkasra tett eskü problematikájához lásd Horváth 1970.

94 HHzF biij^v^.

95 Kchr 16309–16316; JUUChr 493 skk.

96 JUÖChr 29.

97 StRchr 7989–7992.

98 HHzF aiij^v^; JEFb 4235–4238. A hosszú haj, valamint a szakáll viselete a DalP leírása szerint is pogány szokás volt. DalP 260: „[...] wenne sich die manne noch heydenischer gewonheyt hilden vnd trugen alle lange perte (mert a férfiak pogány szokás szerint éltek és hosszú szakállt viseltek)".

99 JEWchr 27463–27464. Karácsonyi János a honfoglaló magyarok hajviseletéről írott tanulmányában Liudprand cremonai püspököt említi meg, aki 868. évi követi beszámolójában

Végezetül a magyarok a nyelvi hovatartozást tekintve is a keleti nyelvek csoportjába (*osterzungehn scare*) kerülnek,[100] s ezt tovább erősíti az a tény, hogy a magyarokat, mint népet többször is a keleti (pogány) népek között említik.

A krónikák szerint szintén a keleti népekre jellemző vonás az együtt élő népek sokfélesége: a magyarok között például ott találjuk a kunokat, besenyőket, székelyeket, de ugyanúgy a „németeket", az oláhokat, a ruténeket, a görögöket vagy a lengyeleket. Ugyanakkor magyarföldön a kunok által akár háború, akár béke idején véghezvitt kegyetlenkedések – vad életmódjuk a forrásszövegekben többször is előkerül –, és az ennek megfelelő konnotációk ezáltal a magyarokra és országukra is áttevődnek, s ezek alapján „ítélik őket meg".

A keresztény–pogány fogalompár

A keresztény–pogány fogalompár esetében szintén előkerül a származás kérdése, de itt a bibliai származáselméleteké.[101] A vizsgált krónikák alapján a magyar nép származását tekintve kettősséget figyelhetünk meg. Egyrészt ugyanúgy, mint más európai népeket, a magyarokat is Jáfettől származtatják. Az *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*-ben például a magyarokat konkrétan Jáfetnek rendeli alá, és Európához tartozónak írja le.[102] Johannes Rothe *Thüringische Weltchronik*ja Európát a következőképp próbálja földrajzilag behatárolni: „Európa észak felé található, a nap felkeltének helyétől a nap lementének helyéig". Ugyanakkor csak „*Ytalien*" (Itália), „*Frangkreich*" (Franciaország), „*Lampartyn*" (Lombardia), „*Engellandt*" (Anglia) és „*alle dutzsche landt*" (minden német föld) az, amely a világkrónikában konkrétan említésre kerül, míg Magyarország a „más királyságok), ahogy mondják, a „végeken [tudniillik Európa (vég)határainál]" kategória alatt neveztetik meg.[103] Hans Ebran von Wildenberg *Chronik von den Fürsten aus Bayern* című munkájában Európa önmagában a kereszténységgel egyenértékű.[104] A magyaroknak Jáfettől való származtatása azonban csak rész-

méltatlankodva jegyzi meg, hogy Nikephoros császár az udvari ebédnél „Bulgarorum nuntium, Ungarico more tonsum (a magyar szokás szerint lenyírt bulgárok követeit)" ültette vele szembe. Magyar szokás alatt itt még a kopaszra nyírtság értendő, mivel Liudprand egy másik helyen összehasonlítja egymással a görög és a német császárt, s ebből az derül ki, hogy a rövidre nyírt haj a németekre, a hosszú haj a görögökre, a kopaszra nyírtság pedig a magyarokra volt jellemző. Karácsonyi 1896.

100 Például a BrRchr 8130k. Lásd még HEvW 60.

101 Az ószövetségi Bibliában (Gen. 9,10) a földkerekség egyes területeinek Noé fiaihoz való hozzárendeléséről még nem találunk konkrétumokat, ott csak annyi olvasható, hogy Noé három fiával, Sémmel, Hámmal és Jáfettel hagyta el a bárkát. A Föld három részre való felosztása (*orbis tripartitus*) ókori szerzőkre vezethető vissza, Ázsiának Sémhez, Afrikának Hámhoz és Európának Jáfethez kapcsolása azonban későbbi bibliamagyarázatok eredménye. Herbers 2007: 22–24.

102 LvW 8, 12–15.

103 JRWchr 28: „Europa […] ist keigen norden vn dem uffgange bys zu dem nedergange der sonnen", illetve a Magyar Királyságra: „unde die andern konigreiche, wie die heissen, an den enden".

104 HEvW 7, 2 skk.

ben helytálló, ugyanis a következő származtatást találjuk még a különböző forrásokban: Noé – Jáfet – Kána – Nimród, mindez azonban ellentmond Nimród tényleges bibliai származtatásának, ugyanis Nimród a Noé – Hám – Kus származási vonalnak felelne meg. Ráadásul Nimród alakja – zsarnoki uralma nyomán – automatikusan negatív tulajdonságokkal ruházza fel a magyarokat is.

Ugyancsak megemlíthetjük a magyaroknak „*Schicia*"-ból (Szkítiából), illetve „*Hünia*"-ból (a hunok országából), a pogány hunoktól való származtatását is,[105] valamint a hunok üdvtörténeti szerepének átvitelét a magyarokra. Heinrich von Mügeln krónikájában, a Konrád császár elleni csata után a fogságba vetett két magyar vezér, Lél és Bulcsú, „Isten bosszújának" és „Isten ostorának" nevezi magát, akárcsak korábban Attila.[106] Ugyanúgy, ahogy Attila és hunjai, a magyarok is rettegésben tartották a világot.[107] Megjegyzendő még itt a középfelnémet „*diet*" (*Volk*, *Leute*, azaz a negatív konnotációjú „nép", „emberek") szónak a használata, amely a hunokkal és a magyarokkal kapcsolatban gyakran előkerül, s amely szintén az egyes népek pogány voltára utal a késő középkori forrásszövegekben.

Különösen a magyarok korai történetének leírásával kapcsolatban figyelhető meg az a jelenség, hogy a pogány léttel összefüggésben álló, negatív imagotíp elemek dominálnak a keresztényekre jellemző, pozitív elemekkel szemben. Az elemzett forrásszövegekben számos olyan helyet találunk, amely az isteni hatalom erejének megnyilvánulását hangsúlyozza. Ez különösen a keresztény uralkodók tetteinek leírásánál jellemző, akik Istenhez fohászkodva és segítségért esedezve nyerik el jutalmukat, ezáltal is kiemelve azt a kontrasztot, amely a keresztény és a nem-keresztény uralkodók jelleme és cselekedetei között feszül. A keresztények pogányokkal szembeni fölénye fejeződik ki I. (Madarász) Henrik német király (919–936) szavaiban is a magyarokkal szemben vívandó egyik csata előtt, miszerint „ők pogányok, mi pedig keresztények vagyunk",[108] vagyis – ahogyan az más forrásszövegekben is előbukkan – a keresztények bizton számíthatnak Isten segítségére, esetleg valamilyen csodálatos módon való beavatkozására, és így az ütközet megnyerésére.[109] A regensburgi *Kaiserchronik*ban II. Konrád (990–1039) német–római császár az I. (Szt.) István magyar uralkodó (997–1038) elleni csata előtti éjszakán álmában István süllyedő hajóját látja, amit jelzésértékűnek fog fel a másnapi kedvező támadáshoz.[110] A *Sächsische Weltchronik*ban lejegyzettek szerint a magyarok 943-ban újra Augsburg ellen támadtak, és a németek már hátrálni kezdtek, amikor a császár kezébe vette a Szent Lándzsát (*dat heilige sper*), Isten segítségét kérte, mire a magyarok menekülni kezdtek, míg végül el is veszí-

105 JUUChr 482.
106 HvMUchr 142. Lásd még fentebb a HHzF előlapjával kapcsolatos megjegyzéseket.
107 HHzF aij^{v}: „Athila – ein schrecken der welt vnd ein gaissel Gottis"; HHzF aij^{v}: „Hungern" (magyarok) a Pannóniába történő bevonulásuk után „[waren] ein schrecken der welt".
108 „se sin heiden, we sin cristen". SW 160, 23 skk.; de például SW 162, 17–20 is.
109 KB 309, 365; GSA 295; GRchr 419.
110 Kchr 16309–16316.

tették a csatát.[111] Az Augsburg alapításáról szóló krónika szerint Szt. Ulrich az égből kapott keresztet, melyet az ellenség, a magyarok ellen használt fel.[112] Természetesen, amikor a magyarok már a befogadott keresztény népek közé számítanak, hasonlóképpen tudhatják maguk mellett Isten (vagy különféle szentek) segítségét a szorult helyzetekben.[113] Például Salamon király uralma alatt (1063–1074), amikor unokatestvére László – a későbbi I. (Szt.) László király (1077–1095) – súlyosan megsérült a csatában, „Isten erejéből mégiscsak életben maradt".[114] Isten azonban nemcsak segítőként, hanem – a középkori felfogásnak megfelelően – büntető erőként is megjelenik a szövegekben. Isten büntetésére számíthatnak azok az uralkodók, akik nem hajlandók követni a keresztény életformát: IV. (Kun) László király (1272–1290) esküszegéseinek, és végső soron meggyilkolásának az oka is abban keresendő, hogy pogány kun nőkkel hált, és egyébként is, ha rendezett életet folytatott volna, akkor Isten „egy jóravaló gyermekkel ajándékozta volna meg".[115] A magyar királyság hatalmának, gazdagságának és tisztességének elvesztése is arra vezethető vissza, hogy „ők [a magyarok] elfordultak hitüktől és újra pogányok lettek, és megvetették a kereszténységet".[116]

Több forrásszöveg is foglalkozik a magyarok keresztény hitre térítésével, ami a leírások alapján rendkívül nagy érdemnek számított. A nyugati uralkodók közül e tekintetben I. (Nagy) Károly (768–814) és Arnulf (880–899) frank, illetve II. (Szt.) Henrik (1002–1024) német királyok neve merül fel a leggyakrabban.[117] Jans Enikels világkrónikája szerint Nagy Károly kezdte keresztény hitre téríteni a magyarokat egészen az oláhok földjéig;[118] Arnulf pedig azzal érdemli ki a császári címet, hogy „mint jó uralkodó megfutamította a magyarokat".[119] I. Henriket a magyarok felett aratott nagy győzelme után „a fejedelmek és minden német úr császárnak és *augustus*-nak kiáltotta ki, és az ország atyjának nevezte".[120] Ugyanakkor Gizellát, I. (Szt.) István feleségét is a „térítők" között találjuk.[121] Összességében azonban megállapítható, hogy a magyarok és/vagy más népek keresztény hitre térítését az adott krónikában mindig annak, vagy azoknak az uralkodóknak

111 SW 155. fejezet, 162.

112 GSA 296, 8–14.

113 Ezt más keresztény hitre térített népek esetében is megfigyelhetjük. Például a DalP (DalP 303) szerint, amikor Szt. Ulrichnak a fejét akarták venni, Keresztelő Szt. János sietett a segítségére.

114 HvMUchr 177, 4–6: „yedoch belaib er lebendig von der kraft dez hohsten Gotes".

115 A pogány nőkre vonatkozóan: StRchr 40484–40503; HHzF iij^{v}. A gyermekáldás kérdésre: StRchr 40530–40535.

116 JUUChr 497: „sy [die Ungarn] am gelaübn verkert vnd wider haydnisch wurden und die kristnhait achtn".

117 Kchr 15552 skk. (Nagy Károly, Arnulf); SW 160, 11 skk. (I. Henrik); JTvK 427 (II. Henrik).

118 JEWchr 25675 skk.: „die Ungern unz in Walachen […] kristen machen begund". Lásd még HEvW 31, 33–35.

119 Kchr 15552 skk.: „guot rihtare die Hune fluhtec twanc".

120 SW 160, 11 skk: „van den vorsten unde van allen Dudischen herren keiser unde augustus [beropen] unde des landes vader geheten".

121 SW 167, 24–26.

tulajdonítják, akit, illetve akiket a krónikás valamilyen okból követendő példaképként állít az olvasó elé, ahogyan például Nagy Károly vagy II. Henrik a regensburgi császárkrónikában (Kchr) a *rex justus et pacificus* ideálját testesíti meg, vagy akár példaként említhetjük az úgynevezett „Dalimil"-krónika (DalP) leírását is, amely szerint már a csehek azok, akik a magyarokat keresztény hitre térítik.

A magyarokat ugyan keresztény hitre térítik, de a kereszténység és pogányság közötti ingadozásuknak a krónikaírók szintén külön figyelmet szentelnek. Így megemlítésre kerül I. András (1046–1060), majd I. Béla király (1060–1063) is, akik a nép kérésére engedélyezik a pogány életmódhoz való visszatérést. A Vata és fia János-féle pogánylázadás kegyetlenkedéseit, de Levente pogány beállítottságát szintén kiemelik. II. István (1116–1131) és IV. (Kun) László (1272–1290) tetteinek leírásánál ugyanakkor nagy hangsúlyt kap a kunoknak a magyarokkal szembeni, túlzott előnyben részesítése, és pogány életmódjuk. II. István például nem akart megházasodni, „hanem megelégedett a hajadon nőkkel".[122] IV. László szintén „megvetette a házasság intézményét", és pogány ágyasokat vett magához,[123] vagyis egyikük sem különbözött Attilától, aki maga is „nagy nőcsábász" volt.[124] Egyébként IV. László egész uralkodása negatív exemplumként szolgált, főleg abban a tekintetben, hogy hova vezethet egy uralkodó nem keresztény életmódja, és mindez milyen hatásokkal bírhat az egész ország életére vonatkozóan. Szintén pogány tulajdonságnak minősül a *superbia* (kevélység, dölyf), amely ugyancsak Attilától kezdve majd minden magyar királynak tulajdonsága.[125]

Kiemelendő még, hogy ellentétben más keresztény országokéval, a pápa magyarországi törekvései sorra sikertelenek, parancsai pedig teljesítetlenek maradtak. A magyarok nem fogadták el a pápa által állított királyokat – például 1290-ben IV. (Kun) László halála után, vagy éppen Károly Róbertet –, a pápai legátusoknak pedig sorra dolgavégezetlenül kellett visszatérniük a magyarok földjéről.

Ugyancsak itt kell megemlítenünk az elemzett krónikákban a Magyar Királyság tárgyalása kapcsán felbukkanó, a magyar uralkodó seregében szolgáló legkülönbözőbb népeket (kunokat, besenyőket, görögöket, ruténokat, sziléziaiakat, rácokat, bosnyákokat és másokat), akik között a szerzők elbeszélése szerint szép számmal akadtak pogányok,[126] még azt követően is, hogy a magyarok már keresztény hitre tértek.[127] Az elbeszélések szerint a kunokon (*Valwen*) és vad oláhokon (*Vlachin*) kívül mohamedán kálizok és más izmaeliták (*Kotziler und Koltzil*) is éltek a királyság határain belül, vagyis a legkülönbözőbb származású és hitű, valamint a legkülönfélébb, sajátságos nyelvet beszélő népek. A magyar seregben szolgáló számos nép közül a krónikások általában a kunok – háború és

122 HHzF hj^{v}: „sonder begnu^{e}gt sich allein mit den ledigen weibern".

123 „verschmacht den eelichn stant". Erről olvashatunk JUUChr 497; HvMUchr 209; JdU 26; StRchr 24408–24425.

124 HHzF iiij^{v}: „ein grosser weibler".

125 Lásd Attila kapcsán például HHzF c^{v}: „seine angeborne hoffart".

126 RvE 2553–2568. Lásd még ehhez JUÖChr104, 35 skk.

127 Például RvE 2559–2560: „[...] manege unkristenlichu kint, in vromdin sundir sprachin (furcsa [számunkra idegen] sajátságos nyelvű, nagy számú nem keresztény gyermek)".

béke idején egyaránt véghezvitt – kegyetlenkedéseit emelik ki, rossz fényt vetve ezzel a magyarokra és országukra is.

A keresztény–pogány fogalompár elemzése kapcsán végezetül kiemelendő még Jans Enikels *Weltchronik*ja, amelyben a krónikaíró a tizenkét keresztény nyelvet beszélő nép között – bár csupán az utolsó helyen – a magyarokat is felsorolja.[128] Rudolf von Ems világkrónikájának geográfiai kitérőjében ugyanakkor beszámol a vend (*windisch*), vagyis a nyugati szláv népek országairól is, amelyek között ott találjuk Magyarországot.[129] Ezzel szemben a regensburgi császárkrónika a „*die windischen man*" kifejezés alatt a kelet-európai pogány népeket – köztük a magyarokat – érti.[130]

A morális–amorális fogalompár

A morális–amorális fogalompár vizsgálatánál a legszembetűnőbb komponens a magyarok hűtlensége, akár a szövetségesekkel, akár az ellenséggel szembeni eskü-, illetve szerződésszegő magatartása, ami szöges ellentétben áll a nyugati népekkel, akik többnyire mindenáron tartják magukat az ígéreteikhez, megállapodásaikhoz. A források szerint például IV. Béla király (1235–1270) erényes uralkodó, ennek ellenére még ő is alkalmazza a „magyar cselekvési módot" (*einen ungerischen tuc*),[131] vagyis az esküszegést. Az egyes harci eseményekkel kapcsolatban számos alkalommal kerül elő a magyarok alattomos, vagy éppen furfangos jelleme, rossz értelemben vett agyafúrtsága, amely már önmagában is állandó bizalmatlanságot eredményez velük szemben.[132] Hasonlóan sokszor említik a szerzők a magyarok széthúzását – akár királyjelöléseknél vagy választásoknál,[133] akár más alkalommal –, amikor többnyire a magánérdek kerül előtérbe a királyság érdekeivel szemben. Sőt a német krónikások szerint a magyarok sokszor egyáltalán nem tisztelik királyukat, nem engedelmeskednek neki, és egyikük még azt is leírja, hogy a királygyilkosság intézménye tulajdonképpen a magyarok találmánya.[134] Ugyanakkor több magyar király iszákos, és még házasan sem veti meg az asszonynépet. Ezzel szemben a magyarok szent királyai rendkívül tiszteletreméltók, és példás keresztény életet élnek. Szintén pozitív a magyarok királyaira nézve a „*milte*" – a bőkezűség, az adakozás – tulajdonsága.

* * *

128 JEWchr 27396–27652.

129 RvE 2547. A leírás szerint az Alpok „Németországot" választja el a vend népek országaitól, ahol Magyarország kezdődik (*du an Ungirn hebint an*).

130 Kchr 14021–14026, 14088.

131 StRchr 2137.

132 Például StRchr 15444.

133 Lásd például a IV. László halála után írottakra StRchr 40714–40717.

134 StRchr 40742–40746.

Az önábrázolásról és a más/idegen ábrázolásáról lényegében elmondható, hogy azok részben saját megfigyeléseken és tapasztalatokon alapulnak (*Erfahrungswissen*), részben pedig írásban/szóban továbbhagyományozott (*Traditionswissen*) „megfigyeléseket" és „tapasztalatokat", véleményeket és nézeteket, értékeléseket és értékítéleteket tartalmaznak. Az így kialakult imagotíp elemek néha rendkívül hosszú élettartamúak lehetnek, és adott esetben még komoly történelmi változások ellenére sem változnak, vagy csak kisebb változtatásokkal hagyományozódnak tovább, és ezáltal egyfajta „omniprezencia" állapotába jutva, a későbbiekben toposzokká alakulnak, amelyek aztán az irodalmi szövegek világából kikerülve sztereotípiaként működve fejthetik ki hatásukat.[135] Mindezeket szem előtt tartva beszélhetünk az egyes imagotíp elemek állandósságáról, illetve változatlanságáról az idők folyamán, vagy éppen megváltozásáról, illetve eltérő változatairól, mely fogalmak tartalmánál nem igazán lehet éles határokat húzni.

Az egyes aszimmetrikus és egymással ellentétes fogalompárokon alapuló imagotípiák alkalmasak az egyének, csoportok, népek és kultúrközösségek egymástól való el- és körülhatárolására, s eközben az *ingroup* szempontjából a pozitív értelmű fogalmak primér vonatkoztatási pontként szolgálnak. Így alakulhat ki az önábrázolás szempontjából olyan jelentős etnocentrizmus, krisztocentrizmus vagy egyfajta nyugat-centrizmus (*Okzidentalzentrismus*).

Végezetül röviden ki kell még térnünk a forrásszövegek közötti recepciós kapcsolatokra, vagyis azon kérdésekre, hogy milyen latin, illetve német nyelvű forrásokból merítettek a vizsgált krónikák, milyen kapcsolatok térképezhetők fel közöttük, illetve mely más (irodalmi) szövegek használtak fel bizonyos elemeket a krónikák anyagából, és milyen összefüggésben tették azt. A recepciós folyamatok vizsgálata során[136] többek között megállapítható, hogy például a regensburgi *Kaiserchronik* (Kchr) alkotója, művének megírásához felhasználta egyrészt Frutolf von Michelsberg, másrészt Ekkehard von Aura világkrónikáit (*Chronicon universale*), valamint az úgynevezett „Anno-éneket" (*Annolied*) is, míg ezen császárkrónika egyes részei átkerültek többek között a *Sächsische Weltchronik*ba (SW), Jans Enikels *Weltchronik*jába (JEWchr), a *Steirische Reimchronik*ba (StRchr), valamint az úgynevezett „Sváb Tükör" (*Schwabenspiegel*) című munkába, de hasonlóképpen a Roland-énekbe (*Rolandslied*), Wolfram von Eschenbach „Willehalm"- és „Parzival"-szövegeibe, vagy éppen Heinrich von Veldeke „Eneide" szövegébe. A *Steirische Reimchronik* (StRchr) ugyanakkor visszanyúlt Martin von Troppau pápa- és császárkrónikájához (*Chronicon pontificum et imperatorum*), számos latin nyelvű osztrák és salzburgi *annales*-hez, valamint Ellenhard krónikájához, ezzel együtt ismerte számos középkori költő művét (köztük Wolfram von Eschenbach, Hartmann von Aue, Wernher der Gartenaere, Bertholds von Regensburg, Stricker, illetve Konrad von Würzburg szövegeit),

[135] Manfred S. Fischer maga is különbséget tesz az *imagotypisch*, *imagotyp* és *Imagotypie* valamint a *stereotypisch*, *stereotyp* és *Stereotypie* terminusok között. Fischer 1979: 34.

[136] A publikált dolgozat (Radek 2008a) mellékletét képezi egy táblázat, amely a recepciós folyamatok vizsgálatának első lépéseit rögzíti szemléltetésként (lásd „Faltblatt").

és felhasználta a *Frauenlob*-ot és a *Nibelungenlied*-et. Ugyanakkor ezen krónika egyes információit használta fel az *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* (LvW) szerzője, vagy például Jakob Unrest a *Chronicon Carinthiacum*ban (JUKChr), és ugyancsak ebből merített számos más szerző, köztük Johannes Viktring (*Liber certarum historiarum*), Albrecht von Bonstetten (*Historia Domus Austriae*), Johannes Serlinger (*Catalogus pontificium Salisburgensium*) és Thomas Ebendorfer (*Cronica regum Romanorum*) is. A Zsigmond magyar királyról szóló krónikát (KSZ) használta fel például Hartmann Schedel rövid nürnbergi krónikája (*Breve Chronicon Norimbergense*), Michael Eisenhardt rothenburgi krónikája (*Rothenburger Chronik*), és számos más, 15. századi évkönyv is.

Végezetül álljon itt néhány olyan témakör, amely a német nyelvű középkori historiográfia anyagára vonatkozóan újabb kutatási irányokat jelölhet ki. E tekintetben megemlítendő a krónikások által használt retorikai eszközök vizsgálata; az illuminátorok kéziratokban fellelhető, magyarokkal kapcsolatos munkáinak vizsgálata az ikonográfia és ikonológia módszereivel; a krónikákban használt magyar személynevek, topográfiai megjelölések, magyar nyelvű kifejezések, illetve azok használatának vizsgálata, vagy éppen a magyarokkal kapcsolatos krónika-szövegrészek recepciójának – esetlegesen a latin és egyéb forrásokra visszamenőleges – vizsgálata.

FORRÁSOK

AvB = Albrecht von Bardewik: Aufzeichnungen vom Jahre 1298. In: Wilhelm, Mantel – Koppmann, Karl (Hrsg.) 1967 [1871]: *Die Chroniken der deutschen Städte*. XXVI. 2. Leipzig, 301–316.

BrRchr = Braunschweigische Reimchronik. In: Weiland, Ludwig (Hrsg.) 1877: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. II. Hannover, 459–574.

ChK = Nyffenegger, Eugen von (Hrsg.) 1974: *Cristân der Kuchimaister, Nüwe Casus Monasterii Sancti Galli: Edition und sprachgeschichtliche Einordnung.* (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker NF. 60.) Berlin.

ChrA = Anonym: „Chronica Uon vil Namhafftigen geschichten. die geschehen seynd seid man zalt nach Chris geburt neün hundert vnd dreii iar in Ungern Behem Osterreich Steiirmarckt Bayern Schwaben Francken Woelsch vnnd Teiitsch landen biß auff das M.CCCCC.X.V" [Augsburg]. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Sig. 8 HUN III, 2512.

DalP = Die pehemische Cronica dewcz [prózakrónika]. Dalimili Bohamiae chronicon. [u.a.]. In: Jireček, Josef (Hrsg.) 1878–1882: *Fontes rerum Bohemicarum*. III. Prag, 257–297.

DalR = Di tutsch kronik von Behem lant [rímes krónika]. Dalimili Bohamiae chronicon. [u.a.]. In: Jireček, Josef (Hrsg.) 1878–1882: *Fontes rerum Bohemicarum*. III. Prag, 6–224.

DChr = Detmar-Chronik. In: Koppmann, Karl (Hrsg.) 1884: *Die Chroniken der deutschen Städte*. XIX. Leipzig, 7–114 (DChr A); 121–186 (DChr B); 195–597 (DChr C); XXVI. Leipzig, 15–70 (DChr C).

EvA = Die Chronik Erhards von Appenwiler 1439–1471, mit ihren Fortsetzungen bis 1474. In: Bernoulli, August (Hrsg.) 1890: *Basler Chroniken*. III. Leipzig, 249–363.

EW = Augsburger Chronik von Erhard Wahraus. In: Frensdorff, Ferdinand (Hrsg.) 1865: *Die Chroniken der deutschen Städte*. IV. 1. Leipzig, 201–280.

FKStrChr = Fritsche (Friedrich) Closener's Chronik, 1362. In: Hegel, Carl (Hrsg.) 1870: *Die Chroniken der deutschen Städte*. VIII. 1. Leipzig, 15–151.

GRchr = *Die Gandersheimer Reimchronik des Priesters Eberhard*. Hrsg. von Ludwig Wolff. (Altdeutsche Textbibliothek 25.) Tübingen, 19692.

GSA = Die Chronik von der Gründung der Stadt Augsburg bis zum Jahre 1469. In: Frensdorff, Ferdinand (Hrsg.) 1865: *Die Chroniken der deutschen Städte.* IV. 1. Leipzig, 279–332.

HEvW = Des Ritters Hans Ebran von Wildenberg: Chronik von den Fürsten aus Bayern. In: Roth, Friedrich (Hrsg.) 1905: *Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte*. NF. Bd. 2. München, 1–161.

HHzF = Hans Haug zum Freystein: „Der Hungern Chronica inhaltend wie sie anfengklich ins land kommen sind / mit anzeygung aller irer Koenig / und was sie namhafftigs gethon haben. Angefangen von irem ersten Koenig Athila / und volfueret bis auff Koenig Ludwig / so um 1526 jar bey Mohatz vom Tuercken vmbkomen ist." Wien [Nürnberg] 1534. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Sig. HSD: 4 H HUNG I, 4005 RARA.

HvMUchr = Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. In: Travnik, Eugenius (ed.) 1938: *Scriptores rerum Hungaricarum, tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. 3. Budapest, 105–223.

HvMWChr = *Die Weltchronik des Heinrichs von München. Neue Ee*. (Hrsg. von Frank Shaw – Johannes Fournier – Kurt Gärtner.) Berlin, 2008.

JdU = Johannes de Utino: *Weltchronik*. (Bu2): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Sig. Cod. germ. 53.; (Be): Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Sig. Ms. germ. fol. 947.

JEFb = Jans Enikels Fürstenbuch. In: Strauch, Philipp (Hrsg.) 1900: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. III. Hannover, 599–679.

JEWchr = Jans Enikels Weltchronik. In: Strauch, Philipp (Hrsg.) 1900: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. III. Hannover, 1–596.

JHChr = Die Jüngere Hochmeisterchronik. In: Hirsch, Theodor (Hrsg.) 1965 [1874]: *Scriptores Rerum Prussicarum / Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. V. Leipzig, 43–168.

JRWchr = Johannes Rothe: Thüringische Weltchronik. In: Liliencron, Rochus von (Hrsg.) 1859: *Düringische Chronik des Johannes Rothe*. Jena, 1–686.

JS = Johann Statwechs Prosa-Chronik. (Hrsg. von Heinrich Deiter 1913.) *Niedersächsisches Jahrbuch* (39.) 33–74.

JTvK = Chronik des Jakob Twinger von Königshofen. In: Hegel, Carl (Hrsg.) 1961 [1870–1871]: *Die Chroniken der deutschen Städte* VIII–IX. [1–2]. Leipzig, 230–498; 499–910.

JUKChr = Iacobi Vnresti Theologi et Sacerdotis Carinthiaci Chronicon Carinthiacvm. In: Hahn, Simon Friedrich (Hrsg.) 1724: *Collectio monumentorum veterum et recentivm ineditorvm 1*. Braunschweig, 479–536.

JUÖChr = Jacob Unrest: Österreichische Chronik. In: Grossmann, Karl (Hrsg.) 1957: *Monumente Germania Historicae, Scriptores rerum Germanicarum*. NS. XI. Weimar, 1–238.

JUUChr = Jakob Unrest: Ungarische Chronik. Hrsg. von Adolf Armbruster 1974. *Revue Roumaine d'histoire. Académie Roumaine, Section des Sciences Historiques et d'Archéologie* (13.) 3. 473–508; illetve Krones, Franz R. von Marchland (Hrsg.) 1880: *Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*. (Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung I/3.), Wien, 339–372.

KB = Konrad Botes Magdeburgische Chronik. In: Leibniz, Gottfried Wilhelm (Hrsg.) 1707–1711: *Scriptores Rervm Brvnsvicensivm Illvstrationi Inservientes*. (Scriptores Brunsvicensium 3.) Hannover, 277–423.

Kchr = Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen. (Kritische Ausgabe nach der Vorauer Handschrift, Hs. 276/1.) In: Schröder, Edward (Hrsg.) 1964 [1892]: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. I. 1. Hannover, 79–392.

KoChr = Die Chroniken Stetters, des Anonymus und Dachers. In: Ruppert, Philipp (Hrsg.) 1891: *Die Chroniken der Stadt Konstanz*. Konstanz, 1–169.

Koel = Die Cronica van der hilliger Stat van Coellen. In: Cardauns, Hermann (Hrsg.) 1876: *Die Chroniken der deutschen Städte*. XIII. 2.–XIV. Leipzig, 253–638; 641–918.

KSZ = Chronik aus Kaiser Sigmunds Zeit. In: Kern, Theodor von (Hrsg.) 1961 [1862]: *Die Chroniken der deutschen Städte*. Leipzig [Nürnberg], 344–414.

LvW = Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. In: Seemüller, Joseph (Hrsg.) 1974 [1909]: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. VI. Hannover, 1–223.

MSch = Magdeburger Schöppen-Chronik. In: Janicke, Karl (Hrsg.) 1962 [1869]: *Die Chroniken der deutschen Städte*. VII. Leipzig, 1–265; illetve in: Dittmar, Max – Hertel, Gustav (Hrsg.) 1967 [1899]: *Die Chroniken der deutschen Städte*. XXVII. Leipzig, 1–140.

OChr = *Oberrheinische Chronik, älteste bis jetzt bekannte in deutscher Prosa [...]*. (Hrsg. von Franz Karl Grieshaber.) Stuttgart, 1850, 1–40.

RvE = *Rudolf von Ems: Weltchronik, aus der Wernigeroder Handschrift*. (Hrsg. von Gustav Ehrismann 1915.) (Deutsche Texte des Mittelalters 20.) Berlin.

SJG = Chronik des Stiftes S. Simon und Judas in Goslar. In: Weiland, Ludwig (Hrsg.) 1877: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. II. Hannover, 591–604.

SKU = *Chronik über Sigmund König von Ungarn*. (Hrsg. von Hermann Cardauns.) (Forschungen zur deutschen Geschichte 16.) Göttingen, 1876, 339–350.

StRchr = Steirische Reimchronik/Österreichische Reimchronik, nach den Abschriften Franz Liechtensteins. In: Seemüller, Joseph (Hrsg.) 1974 [1890–1893]: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. V. 1–2. Hannover.

SW = Sächsische Weltchronik. In: Weiland, Ludwig (Hrsg.) 1971 [1876]: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. II. 1. Hannover, 1–384.
SZ = *Chronik der Stadt Zürich. Mit Fortsetzungen. „Erste Zürcher Fortsetzung 1420–1477"; „Zweite Zürcher Fortsetzung 1420–1450"; „Zürcher und Glarner Fortsetzung 1425–1433, 1460–1478"*. Hrsg. von Johannes Dierauer. (Quellen zur Schweizer Geschichte 18.) Basel, 1900, 1–183; 187–211; 212–225; 226–271.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágoston Magdolna 1979: A rendi struktúra és társadalomszemlélet Jakob Unrest Osztrák krónikájában. (PhD disszertáció) József Attila Tudományegyetem, Szeged.
Ágoston Magdolna 1990: Mátyás király és kora Jakob Unrest Osztrák krónikájában. *Életünk* (18.) 8. 666–670.
Assion, Peter 1973: *Altdeutsche Fachliteratur.* (Grundlagen der Germanistik 13.) Berlin.
Badics Ferenc 1925: Adalékok „Bánk bán" történelmi forrásaihoz és magyarázatához. *Irodalomtörténeti Közlemények* (35.) 1–2. 1–22.
Ballagi Aladár 1892a: Attila-e vagy Atilla? *Irodalomtörténeti Közlemények* (2.) 2. 165–175.
Ballagi Aladár 1892b–c: Atilla bibliographiája. Első és második közlemény. *Irodalomtörténeti Közlemények* (2.) 2. 229–269; (2.) 3. 410–430.
Banaji, Mahzarin R. 2003: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. (Vál. és szerk. Hunyady György, ford. Thuma Orsolya.) Budapest.
Bange, Ernst Friedrich 1926: *Peter Flötner*. Leipzig.
Bartoniek Emma 1917: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. *Századok* (51.) 1. 5–44.
Bartoniek Emma 1987 [1939]: *A magyar királykoronázások története*. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei 4.) Budapest.
Beller, Manfred (Hrsg.) 2006: *Eingebildete Nationalcharaktere. Vorträge und Aufsätze zur literarischen Imagologie*. Göttingen.
Benzing, Josef (1958): „Der Hungern Chronica" (Wien 1534) und ihr Drucker. In: *Amor Librorum*. Amsterdam, 59–64.
Bernheim, Ernst 1964 [1918]: *Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluß auf Politik und Geschichtsschreibung.* Teil I: *Die Zeitanschauungen: Die Augustinischen Ideen, Antichrist und Friedensfürst, Regnum und Sacerdotium*. Tübingen [Aalen].
Binder Pál 1992: A „Siebenbürgen" fogalom jelentésváltozatai. A „comitatus Cibiensis"-től Erdély német nevéig. *Századok* (126.) 3–4. 355–379.
Beumann, Helmut 1950: *Widukind von Korvei. Untersuchungen zur Geschichtsschreibung und Ideengeschichte des 10. Jahrhunderts*. Weimar.
Binder Pál 1995: Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század). *Századok* (129.) 5. 1123–1153.
Bleicher, Thomas 1980: Elemente einer komparatistischen Imagologie. In: Reisz, János – Bleicher, Thomas – Taylor, Thomas (Hrsg.): *Literarische Imagologie – Formen und Funktionen nationaler Stereotype in der Literatur*. (Komparatistische Hefte 2.) Bayreuth, 12–25.

Borsa Gedeon 1961: Adalékok a „Hungern Chronica" 1534. évi kiadásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (77.) 3. 287–289.

Brom, Vlastimil 2006: *Der deutsche Dalimil. Untersuchungen zur gereimten deutschen Übersetzung der alttschechischen Dalimil-Chronik*. Brno.

Dinzelbacher, Peter (Hrsg.) 1993: *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*. (Kröners Taschenausgabe 469.) Stuttgart.

Dyserinck, Hugo 1966: Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft. *Arcadia* (1.) 107–120.

Dyserinck, Hugo 1977: *Komparatistik. Eine Einführung*. (Aachener Beiträge zur Komparatistik 1.) Bonn.

Dyserinck, Hugo 1988: Zur Entwicklung der komparatistischen Imagologie. *Colloquium Helveticum* (7.) 19–42.

Eis, Gerhard 1967: *Mittelalterliche Fachliteratur*. Stuttgart.

Fischer, Manfred S. 1979: Komparatistische Imagologie. Für eine interdisziplinäre Erforschung national-imagotyper Systeme. *Zeitschrift für Sozialpsychologie* (10.) 30–44.

Fischer, Manfred S. 1981: *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte. Untersuchungen zur Entstehung der komparatistischen Imagologie*. (Aachener Beiträge zur Komparatistik 6.) Bonn.

Gáborján Alice 1985: Középkori magyar szürkeruhák. *Ethnographia* (96.) 2–3. 212–250.

Gáborján Alice 1996: Honfoglalás kori elemek a magyar ruházatban, különös tekintettel a magyar népviseletre. *Ethnographia* (107.) 1–2. 189–206.

Gombos Albin Ferenc 1937–1938: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendetium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*. Budapest.

Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.

Herbers, Klaus 2007: Europa und seine Grenzen im Mittelalter. In: Herbers, Klaus – Jaspert, Nikolas (Hrsg.): *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*. Berlin, 21–41.

Herkommer, Hubert 1972: *Überlieferungsgeschichte der 'Sächsichen Weltchronik'. Ein Beitrag zur deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters*. (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 38.) München.

Herkommer, Hubert 1977: Eike von Repgows 'Sachsenspiegel' und die 'Sächsische Weltchronik'. Prolegomena zur Bestimmung des sächsischen Weltchronisten. *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* (100.) 7–42.

Horváth János, Ifj. 1970: Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. *Ethnographia* (81.) 2–4. 265–275.

Hug, Wolfgang 1982: Erzählende Quellen. Grundmuster narrativer Geschichtsschreibung in Antike und Mittelalter. In: Quandt, Siegfried – Süssmuth, Hans (Hrsg.): *Historisches Erzählen. Formen und Funktionen*. Göttingen, 77–103.

Hunyady, György 1990: From national character to the mechanism of stereotyping: The withdrawal of social psychology in the history of sciences. In: Nyiry, János C. (ed.): *Perspectives on Ideas and Reality*. (A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 6.) Budapest, 174–201.

Hunyady György 1996: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest.

Hunyady György 1998: *Stereotypes during the decline and fall of communism*. London – New York.

Karácsonyi János 1896: A honfoglaló magyarok hajviselete. *Ethnographia* (7.) 6. 476–477.

Kerny Terézia 1990: Johannes de Utino világkrónikájának egy ismeretlen változata. *Pavilon* (4.) 2.

Koppmann, Karl (Hrsg.) 1884: *Die Chroniken der deutschen Städte.* XXVI. Leipzig.

Kortüm, Hans-Henning 1996: *Menschen und Mentalitäten. Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*. Berlin.

Koselleck, Reinhart 1995: Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft*: *Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft 757.) Frankfurt am Main, 211–259.

Kosztolnyik Zoltán 1992: III. András és a pápai udvar. *Századok* (126.) 5–6. 646–659.

Kristó Gyula (szerk.) 1994: *Kun László emlékezete*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged.

Kríza Ildikó 1996: Pannónia megvétele. A fehér ló monda történeti gyökerei. *Ethnographia* (107.) 1–2. 427–460.

Lőkös Péter (ford., előszó és jegyzetek) 2005: *Hieronymus Ostermayer: Erdélyi krónika 1520–1570. Dácia rövid krónikája 1143–1571*. Kolozsvár.

Lundt, Bea 2009: *Europas Aufbruch in die Neuzeit 1500–1800: Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*. Darmstadt.

Magyar Zoltán 1997: Táltosló-motívum a Szent László-hagyományban. *Ethnographia* (108.) 1–2. 111–121.

Mályusz Elemér 1967: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Budapest.

Mann, Golo 1964: *Geschichtsschreibung als Literatur*. *Vortrag*. Bremen.

Nyffenegger, Eugen (Hrsg.) 1974: *Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker*. (Neue Folge 60.) Berlin.

Ohler, Norbert 2002: *Reisen im Mittelalter*. Zürich.

Orosz Magdolna 2002: Meg nem történt események: Történet – történelem – elbeszélés. *Világosság* 4–7. 137–145.

Potthast, August 1862: *Bibliotheca Historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters von 375–1500*. Berlin.

Potthast, August 1962–2003: *Repertorium fontium historiale medii aevi. Primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum.* I–VII. Roma.

Radek Tünde 1994: *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige*. (Szakdolgozat) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Radek Tünde 1999: III. András királyavató szertartásáról a stájeri Rímes Krónika alapján. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest, 121–140.

Radek, Tünde 2003: Das Kreuz unserer Christlichkeit. Das Symbol des Kreuzes in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters (anhand ausgewählter Werke). In: Albrecht, Terrance – V. Szabó, László (Hrsg.): *Kreuzwege der Literatur. Beiträge zum Symposion ungarischer Nachwuchsgermanisten an der Universität Veszprém vom 27–28.*

September 2002. (Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis, Supplement 2.) Veszprém – Wien, 13–30.

Radek Tünde 2004: Keresztény mivoltunk keresztje. A kereszt szimbóluma a középkori német nyelvű történetírásban. In: Orosz Magdolna (szerk.): *Néző-pontok. Fiatal germanisták tanulmányai*. (FISZ Könyvek 31.) Budapest, 155–171.

Radek, Tünde 2007: Europa als Region im Mittelalter. Zu den Konstitutionsmerkmalen des Region-Begriffs und zu ihren Erscheinungsformen in der mittelalterlichen Fremden-wahrnehmung. In: F. Balogh, András – Schütz, Erhard – Orosz, Magdolna – Tarnói, László (Hrsg.): *Regionalität und Fremde. Literarische Konstellationen, Visionen und Konzepte im deutschsprachigen Mitteleuropa*. Berlin, 51–66.

Radek, Tünde 2008a: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. (Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft 12.) Frankfurt am Main.

Radek, Tünde 2008b: *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige. Bearbeitete und ergänzte Diplomarbeit als digitalisierte Fassung*. [Johannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke. Kiegészítésekkel ellátott digitalizált verzió.] CD-ROM. Budapest.

Radek, Tünde 2008c: Über „merkwürdige" und „wunderliche" Begebenheiten in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. Interneten: http:///www.kakanien.ac.at/beitr/emerg/TRadek1.pdf/abstract (Letöltés: 2009. augusztus 25.)

Sengle, Friedrich 1967: *Die literarische Formenlehre: Vorschläge zu ihrer Reform*. (Dichtung und Erkenntnis 1.) Stuttgart.

Spörl, Johannes 1933: Das mittelalterliche Geschichtsdenken als Forschungsaufgabe. *Historisches Jahrbuch* (53.) 281–303.

Sprandel, Rolf 1994: *Chronisten als Zeitzeugen. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtschreibung in Deutschland.* Köln – Weimar – Wien.

Steins, Martin 1972: *Das Bild des Schwarzen in der europäischen Kolonialliteratur 1870–1918. Ein Beitrag zur literarischen Imagologie*. Frankfurt am Main.

Székely György 1988: Egy elfeledett rettegés: A második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok* (122.) 1–2. 52–85.

Thomas, Heinz 1992: Das Identitätsproblem der Deutschen im Mittelalter. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (43.) 3. 135–156.

Tringli István 2008: A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában. In: Farbaky Péter – Spekner Enikő – et al (ed.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Budapest, 503–511.

Tüskés Gábor – Knapp Éva 2000: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* (104.) 5–6. 573–602.

Veszprémy László 2004: Attila, a magyar király? *História* (31.) 8. 18–22.

Vizkelety, András 1988: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In: Milde, Wolfgang – Schuder, Werner (Hrsg.): *Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*. Berlin – New York, 289–309.

Vizkelety András 1990: Megjegyzések a latinitás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában. *Vigilia* 9. 682–684.

Vizkelety András 1993: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. *Irodalomtörténeti Közlemények* (97.) 5–6. 571–584.

Weigelt, Sylvia (Hrsg.) 2007: *Johannes Rothe Thüringische Landeschronik und Eisenacher Chronik*. (Deutsche Texte des Mittelalters 87.) Berlin.

White, Hayden 1986: *Auch Klio dichtet oder Die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses. Einführung von Reinhart Koselleck*. Stuttgart.

Zedler, Johannes 1735: *Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden. Darinnen so wohl die Geographisch-Politische Beschreibung des Erd-Kreyses [...]*. Leipzig.

Zöllner, Erich 1998: *Ausztria története*. (Europica Varietas.) Budapest.

Zsoldos Attila 2002: A királyné udvara az Árpád-korban. *Századok* (136.) 2. 267–302.

Zsoldos Attila 2005: Az ifjabb király országa. *Századok* (139.) 2. 231–260.

Zsoldos Attila 2007: Az 1267. évi dekrétum és politikatörténeti háttere. (IV. Béla és Ifjabb István király viszályának utolsó fejezete). *Századok* (141.) 4. 803–842.

Nagy Balázs

A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban*

Közép-Európát és különösképpen Cseh-, Lengyel- és Magyarország területét számos különböző helyről származó, eltérő vallású és etnikumú utazó kereste fel a középkorban.[1] Az általuk hátrahagyott beszámolók sok szempontból különböznek egymástól: befolyásolta azokat szerzőjük vallási, társadalmi hovatartozása, az utazók előzetes tapasztalatai, és természetesen az is, hogy honnan származtak maguk a szerzők.[2] Az utazók célja is más-más volt; akadt közöttük olyan, aki hosszabb időre letelepedett az általa felkeresett országban, mások egy nagyobb utazás részeként jártak az általuk is leírt területeken. A 10–11. század fordulója után a szárazföldi úton a Szentföldre induló zarándokok közül többen a Duna vonalát követték, átszelték Közép-Európa jelentős részét, így megfordultak Magyarországon is. A keresztes háborúk résztvevői között is voltak többen, akik megörökítették utazásukat, és ennek részeként a régióban szerzett tapasztalataikat. Egyesek saját élményeik alapján írták meg beszámolójukat, mások különböző források felhasználásával kompilációt készítettek. A szerzők korábbi tapasztalatai és esetleges előítéletei meghatározó módon befolyásolták a művek szemléletét. A város fogalma természetszerűleg mást jelentett egy Nyugat-Európából érkező keresztény utazó, és mást az Ibériai-félszigetről jövő muzulmán számára. Az okok, amelyek Közép-Európába vonzották őket, legalább annyira eltérőek voltak, mint előzetes várakozásaik és munkájuk látásmódja. A 10. század végétől kezdődően a külföldi utazók leírásai elszórt, de jellemző és értékes információval szolgáló forrást jelentenek a régió belső viszonyaira és városfejlődésére vonatkozólag.

Az egyik legkorábbi szerző, aki a régióbeli utazásáról feljegyzéseket hagyott hátra, Ibrāhīim Ibn Ya'qūb volt.[3] Írása nem önálló műként, hanem mások, főleg al-Bākrī munkájának részeként maradt fenn. Ibrāhīim Ibn Ya'qūb tortosai születésű zsidó utazó volt, aki 965-ben járt Nyugat- és Közép-Európában. Magdeburgban minden bizonnyal találkozott Nagy (I.) Ottó császárral (936–973) is,

* A tanulmány angol nyelvű szövege megjelent: *The Towns of Medieval Hungary in the Reports of Contemporary Travellers* címen (Keene – Nagy – Szende (eds.) 2009: 169–178). Jelen írás ennek az átdolgozott változata.

1 A Magyarországon járt külföldi utazók feljegyzéseinek fordításai legteljesebben két gyűjteményes kötetben találhatók meg: Szamota (szerk.) 1891; Haraszti – Pethő 1963.

2 Az utazási irodalomról általában lásd Wunderli (Hrsg.) 1993; Ertzdorff – Neukirch (Hrsg.) 1992.

3 Warnke 1965; Charvát – Prosecky (eds.) 1996. Általánosabban lásd Carter 1994: 377–378, 57–58. jegyzet; Göckenjan 2003, különösen 236, 9. jegyzet.

majd ezután a szlávok lakta területekre utazott.[4] Beszámolója első kézből származó híradást tartalmaz Prágáról és Krakkóról, e városokat feltehetően maga is felkereste. Bár Ibrāhīim Ibn Ya'qūb utazásának célja nem teljesen egyértelmű, a cseh és lengyel területekről írva beszámol az általa törököknek nevezett magyarok csehországi jelenlétéről is.

> „Ami Boleslav[5] országát illeti, hossza Prága városától Krakkó városáig három heti utazás; hosszában a törökök[6] földjével határos. Prága városa kőből és mészből épült, áruk dolgában a legnagyobb városok egyike, ahová Krakkó városából oroszok és szlávok jönnek áruikkal s a törökök országából muszlimok, zsidók és törökök is jönnek hozzájuk áruikkal és kereskedelmi súlymértékekkel, és tőlük rabszolgákat, ónt és különböző fajtájú szőrméket visznek ki."[7]

Ez a szöveg ugyan nem ad pontos információkat a Kárpát-medence városairól, mégis néhány részlete mindenképp fontos utalásokat tartalmaz. Ibrāhīim Ibn Ya'qūb fent idézett szavaiból kiderül, hogy a magyarok már a 10. század második felében aktív külkereskedelmet folytattak a környező országokkal, és ez a tevékenység már ekkor különböző etnikumú és vallású emberek vállalkozása volt.[8]

Érdekes következtetéseket lehet levonni egy néhány évtizeddel korábbi, más jellegű dokumentumból is. A raffelstetteni vámrendelet, amely 903–906 között íródott, alapos áttekintést nyújt az egykor a Duna mentén, Linz közelében működött, a későbbiekben elnéptelenedett településhez kötődő vámhely forgalmáról.[9] Ez a régió az adott időszakban a késői keleti-frank területek határvidékéhez tartozott, de a dokumentum betekintést enged a tágabb régió viszonyaira is, így joggal vethető fel a kérdés, vajon mit árul el a Kárpát-medencebeli viszonyokról, ahol nem sokkal a vámrendelet kiadása előtt jelentek meg a honfoglaló magyarok. A vámjegyzék által megemlített, legkeletebbre lévő földrajzi nevek közé a Cseh-erdő és a morvák vásárhelye (*Mercatum Marahorum*) tartozik.[10] Tehát a vámjegyzék földrajzi látóköre kelet felé nem terjedt tovább a cseh, illetve a morva részeknél. A szövegben szóba kerülő árucikkek választéka igen bőséges, szerepelnek köztük férfi és női rabszolgák, só, viasz, ló stb. A kereskedők és a kereskedelemhez kapcsolódó személyek etnikai összetétele szintén igen

4 Nazmi 1998: 40; Mishin 1994–1995, 1999: 17.

5 I. (Kegyetlen) Boleszláv cseh herceg (929?–967/972?).

6 Itt és alább a törökök a magyaroknak felelnek meg. Lásd erről többek között: Kmoskó 2000: 242, 107. és 109. jegyzet.

7 Kmoskó 2000: 242. A fenti idézet egyszerűsített szövegváltozatot közöl. Vö. Püspöki Nagy 1989: 175–176, no. C3.

8 Ibrāhīim Ibn Ya'qūbnak a magyar területekre vonatkozó híradásáról lásd még: Hrbek 1955; Róna-Tas 1999: 291–293.

9 *Inquisitio de theloneis Raffelstettensibus* (1890). Weinrich (Hrsg.) 1977: 14–19, Nr. 5; Ganshof 1970. A raffelstetteni vámrendeletről az elmúlt néhány évben örvendetes módon a magyar szakirodalomban is egyre több szó esett. Lásd a szöveg első teljes magyar nyelvű fordítását: Szenthe (ford.) 2008: 211–213; illetve Szenthe 2007; Torma 2008: 19–22; Szili (szerk.) 2009: 23–24.

10 Lásd *Inquisitio de theloneis Raffelstettensibus* (1890): 1. és 8. rész.

változatos – bajorok, szlávok, zsidók egyaránt előfordulnak közöttük. Figyelemre méltó azonban, hogy a szövegben semmiféle utalás nincs az akkor a Kárpát-medencében élőkkel való kereskedelmi kapcsolatokra, sem pedig a magyarok jelenlétére. A raffelstetteni vámrendelet szolgáltatta adatok szerint a 10. század elejének kereskedelme az adott forrás által jellemzett térségben nem városi központok köré koncentrálódott. A szövegben említett helynevek a vámkiszabás helyeit jelölik, nem pedig városokat.

A 12. század dereka előtt a külföldi utazók tollából származó beszámolókban alig találunk a hazai városfejlődésre vonatkozó adalékokat. A keresztes háborúk első hullámában az országon átutazó idegenek feljegyzései erről a kérdésről hallgatnak. Ám a 12. század közepén jelentős változás következett be. A második keresztes hadjárat vezetői között ott volt több nagyobb nyugat-európai monarchia uralkodója, így VII. Lajos francia (1137–1180) és III. Konrád német király (1138–1152) is. Az uralkodói utazásokat udvari történetírók örökítették meg, tehát sokkal több információ maradt fenn az útközben felkeresett területekről. Deuili Odo (Odo de Deogilo, †1162), aki a francia király kíséretében utazott át Magyarországon, nem túl sok szót vesztegetett az itteni városokra, amikor 1147-ben tett utazásának tapasztalatait leírta.[11] Útjának a Magyarországot megelőző szakaszáról írva külön megemlékezett az érintett nagyobb és gazdag városokról (Metz, Worms, Würzburg, Regensburg, Passau), amelyek szerinte három-három napi távolságra fekszenek egymástól. Magyarországról írva a városok közül csak Esztergomot említette, ahol ebben az időben az uralkodói rezidencia is volt, és ami az ország egyik legurbanizáltabb és legnépesebb városának számított. A szerző egyértelműen a város kereskedelmi jellegét hangsúlyozza, azt írván, hogy a „Duna számos ország kincsét és gazdagságát hordja össze a híres Esztergomba."[12] Ezzel együtt Odo más városokra vonatkozó hallgatása is sokatmondó. Egyetlen más magyar várost sem említ meg, Magyarországot elhagyva, és Konstantinápoly felé utazva inkább a különbségeket hangsúlyozza, a bizánci területeket szépnek és gazdagnak láttatva.

Ugyanabban az évben, mint amikor Deuili Odo, a szentföldi keresztények megsegítésére induló második keresztes hadjárat keretében egy másik keresztes had is átkelt Magyarországon. A sereget III. Konrád vezette, és az ő kíséretében utazott a történetíró Freisingi Ottó püspök. Ottó a Barbarossa Frigyes tetteiről írott művében írta le a magyarokról és az országukról kialakított véleményét.

> „Ezt a régtől Pannóniának nevezett tartományt, mivel köröskörül erdőségek és hegyek, főként az Appeninek[13] övezik, amelynek belseje a róna tágas síksága, és amely a folyók és folyamok futásától ékes, a különböző fajú vadakban dús erdőkben bővelkedik, oly

11 Schuster 2002; Phillips 2003.

12 Deuili Odo (1882): 62. „Danubio qui hanc satis in directum praeterfluit, et multarum regionum divitias nobili civitati Estrigun navigio invehit." A részlet magyar fordítása: Altmann (et al.) 1998: 12; valamint Laszlovszky – Majorossy – Zsengellér (szerk.) 2006: 287–288.

13 Itt a szerző tévedésként említi az Appenineket a Kárpátok, illetve esetleg az Alpok helyett.

> gazdagnak ismerik természettől fogva virágzó szépsége és földjeinek termékenysége miatt, hogy szinte Isten paradicsomának, vagy a hírneves Egyiptomnak látják."[14]

Az ország népességéről ugyanakkor gyökeresen más véleménnyel van Freisingi Ottó:

> „Ezek a magyarok visszataszító külsejűek, mélyen ülő szemeik vannak, termetük alacsony, erkölcseikben és nyelvükben pedig annyira barbárok és vadak, hogy joggal lehet kárhoztatni a szerencse szeszélyét, vagy inkább csodálni az Isten türelmét, hogy martalékul hagyta ezt a szép földet az emberiség e szörnyetegeinek, akiket még embernek sem nevezhetek."[15]

A magyarországi városi életről Freisingi Ottó kevés pozitív benyomást szerezhetett. Bár az országról leírt tapasztalatai nagyrészt megbízhatóak, városokról nem sokat szól.

> „Ámbár hajlékaik falun és városon is a legsilányabbak, tudniillik nádból vannak, a fából valók pedig ritkák, kőből meg a legritkábbak, mégis egész nyáron és ősszel sátrakban tanyáznak."[16]

Freisingi Ottóban – ahogy Engel Pál megjegyezte – „volt úgy látszik némi ellenérzés a magyarokkal szemben",[17] a városokról és a városi házakról alkotott rossz véleményét azonban az is magyarázza, hogy a magyar városok alapvetően más jellegűek voltak, mint amilyeneket Freisingi Ottó korábbi német, osztrák és francia területeken tett utazásai során megismert.[18] Györffy György szerint a 12. századi Magyarországon a nyugat-európai városi civilizáció csak a két királyi székhelyen és néhány püspöki városban volt jelen.[19]

Majdnem Freisingi Ottóval egy időben járt Magyarországon egy gyökeresen eltérő előzetes tapasztalatokkal rendelkező másik utazó is. Abū-Hāmid al-Garnātī Granadában született 1080 körül, s az 1110-es években kezdte el nagyobb utazását a muzulmán világban, majd 1150-ben érkezett Magyarországra, ahol négy évig maradt.[20] Ebben az időben tehát már meglehetősen koros volt, talán épp ez okozta, hogy hosszabban időzött Magyarországon.

---

14 Az eredeti szöveget lásd Freisingi Ottó (1912): 49 (cap. 32.). Freisingi Ottó művének magyar fordítása: Freisingi Ottó (1913), a vonatkozó rész 106–107. A fentiekben a modernizált magyar fordítást követem: Freisingi Ottó (2000): 167.

15 Freisingi Ottó (2000): 167.

16 Freisingi Ottó (2000): 168.

17 Engel 2001: 53.

18 Kristó 1995: 38–40.

19 Györffy 1975: 236. Györffy véleményét az Árpád-kori magyar városokról általában lásd ugyanott: Györffy 1975: 235–247. Györffy felveti azt a lehetőséget is, hogy Freisingi Ottó a magyarokról alkotott képét részben a besenyők láttán alakította ki. Györffy 1975: 246–247, 7. jegyzet.

20 Bolsakov – Mongajt 1985.

Abū-Hāmid utazásáról szerzett tapasztalatait a *Tuhfat al-Albāb'* címen ismeretes művében összegezte. Magyarországra érkezése előtt jellemzően olyan területeket keresett fel, ahol jelentős muzulmán népesség élt, leghosszabban a Volga deltájában fekvő Szakszin városában tartózkodott.[21] Abū-Hāmid Magyarországon kívül csak nem keresztény, illetve ortodox keresztény vidékeken járt, így a latin kereszténységgel kapcsolatos személyes tapasztalatai kizárólag Magyarországról származtak. Ez a tény minden bizonnyal erősen befolyásolta, hogy mit és hogyan örökített meg itteni élményei közül.

Abū-Hāmid szerint „Unkúrijja", ahogy Magyarországot nevezte, 78 városból állt, és ezerszámra éltek ott a „magrebi származásúak".[22] Az Abū-Hāmid által említett magrebieket többen a besenyőkkel azonosítják.[23] Abū-Hāmid ír egy másik jellegzetes magyarországi muzulmán csoportról, a (k)hvárezmiekről (kálizok) is, akik szerinte szintén „megszámlálhatatlanul sokan vannak".[24] A szerző nem titkolt büszkeséggel számol be arról, hogy a Magyarországon élő muzulmánokat hogyan igyekezett visszatéríteni az iszlám vallásgyakorlatra, és rábeszélni őket a mekkai zarándoklatokra. Négy évig tartó magyarországi tartózkodása alatt azonban Abū-Hāmid az általa említett 78 város közül csak négyet látogatott meg. Feltehetően ezek voltak azok, ahol nagyobb számú muzulmán közösség élt. A muzulmánok kedvező helyzetét a 12. század közepi Magyarországon II. Géza király (1141–1162) irántuk való jóindulata magyarázza. Abū-Hāmid beszámolója szerint ő maga is találkozott a magyar uralkodóval, és megvitatta vele az országában élő muzulmánok helyzetét.[25]

Freisingi Ottó és Abū-Hāmid mellett egy harmadik, szintén külföldi szerző tollából származó beszámoló is ránk maradt a 12. század közepéről. Al-Idrīsī földrajzi leírása 1154 körül keletkezett.[26] A munka címzettje II. Roger szicíliai uralkodó (1130–1154) volt, ez a tény ad magyarázatot a mű közkeletű címére is: „*Tabula Rogeriana*". Bár a szerző nagyobb utazásokat tett az Ibériai-félszigeten és Észak-Afrikában, Magyarországot vagy Közép-Európa más országait ő maga soha nem kereste fel. Ennek ellenére igen tájékozottnak mutatkozott a kontinens ezen részeivel kapcsolatban. Leírásában al-Idrīsī megbízható adatokat közöl a korabeli Magyar- és Csehország, Ausztria, valamint a Balkán városhálózatáról is. A régió több tucat városát meg is nevezte, számos esetben kitért az adott város kereskedelmi jelentőségére, bár ritkán foglalkozott az egyes települések lakosságának etnikai összetételével. Az egyik kivétel ez alól Bács.[27] Erről a városról írva említést tett az ott élő görög tudósokról is. Az ortodox püspökség központja 1072-ig Mitrovica, az ókori Sirmium volt, amíg Salamon király és Géza herceg el nem

21 Györffy 1958: 68–69.
22 Bolsakov – Mongajt 1985: 56.
23 Bolsakov – Mongajt 1985: 56, 163, 56. jegyzet. Györffy György szerint a magrebi alánt, azaz jászt jelent. Györffy 1958: 68. Lásd még: Berend 2001: 66–67, 91. jegyzet.
24 Bolsakov – Mongajt 1985: 56.
25 Bolsakov – Mongajt 1985: 61.
26 Cerulli – Bombaci 1970–1978: fasc. VIII, 882–891; Elter 1985.
27 Bač ma Szerbiában található.

foglalta azt. Ezután lett a püspökség székhelye Bács. Györffy György szerint a bácsi püspökség még a 12. század közepén is működött, ami megmagyarázhatja a görög tudósok jelenlétét.[28] Mások ellenben úgy vélik, hogy már I. (Szent) László király (1077–1095) áttette az egyházi központot Kalocsára. A fenti forrásból egyértelműnek látszik, hogy Bács a 12. század közepén jelentős központ volt különböző etnikumú lakossággal, és ahogy al-Idrīsī leírja, virágzó gazdasággal, piacokkal, kereskedésekkel és iparosokkal. A város gazdag volt, megművelt földekkel körülvéve: a külföldi szerző szemében a jólét egyik fokmérőjének számított az olcsó és bőséges búza.[29]

A keresztesek a 12. század második felében is nagyszámban indultak a Szentföldre, és közülük sokan, a szárazföldi utat választva, átkeltek Magyarországon. Közöttük találjuk Oroszlán Henrik bajor és II. Jasomirgott Henrik osztrák hercegeket, akik 1172-ben indultak útnak. Az országon átvonulva felkeresték Esztergomot, a királyi székhelyet is, Lübecki Arnold leírásában mégsem esik szó a városokról és a városi lakosságról. Ugyanez a szerző örökítette meg az 1189-ben keresztes háborúba induló Barbarossa Frigyes (1152–1190) Magyarországon átvezető útját is. A császári utazás fő magyarországi eseménye a III. Bélával (1172–1196) tartott esztergomi „csúcstalálkozó" volt, 1189 júniusában. Bár Lübecki Arnoldot nem a városi lakosság érdekelte leginkább, ebben az esetben mégis érdekes következtetések vonhatók le a leírásból. Magyarország királynéja, a francia születésű Margit értékes ajándékokat adott a császárnak.

> „A királyné a császár úrnak ajándékozott egy pompás sátorlakot, amelyet felülről teljes széltében és hosszában skarlátszínű szőnyeg borított, egy nagy értékű takaróval díszített ágyat vánkossal, valamint egy elefántcsontszéket párnával, melyet az ágy elé állítottak. Ezek olyannyira ékes mívűek, hogy azt a jelen szegényes írás nem is képes kifejezni. S nehogy valamiféle kigondolható gyönyörűség is hiányozzék: egy pici, fehér vadászkutya is futkározott a szőnyegen."[30]

Mielőtt Barbarossa Frigyes elhagyta az országot, III. Béla „négy tevét adott neki, amelyeket drága ajándékokkal terheltek meg, ezek értéke mintegy ötezer márka volt".[31] A skarlátból készült szőnyeg és a teve egyértelművé teszi, hogy a császárnak adott ajándékok nem magyarországi eredetűek voltak. Az események leírásából kiderül, hogy a pompás ajándékok Lübecki Arnoldra is nagy hatást gyakoroltak, ilyeneket korábban nem látott. A keleti, feltehetően bizánci származású luxustárgyak kereskedelmi csatornákon keresztül jutottak az országba. A külföldi eredetű áruk alapján pedig a külföldi kereskedők jelenlétét is valószínűsíthetjük. A 12. század második felében a királyi udvar jelentette a külföldi luxustermékek

28 Bácsról: Györffy 1963: 210–213.
29 Elter 1985: 59.
30 Kristó – Makk – Marosi (szerk.) 1981: 77.
31 Kristó – Makk – Marosi (szerk.) 1981: 78.

egyik fő felvevőpiacát, így az uralkodói rezidenciák, közöttük pedig értelemszerűen Esztergom volt a külföldi kereskedők egyik kedvelt célpontja.

Fél évszázaddal később, amikor a tatárjárás során a mongolok Esztergomot ostromolták, Rogerius leírása szerint vallonok és lombardok is éltek ott, sőt, Rogerius szavai szerint „mintegy urai voltak a városnak”.[32] Ők nem a szokásos városi házakban, hanem kőből épült palotákban laktak, ahol „végtelenül sok értékes szövetet és ruhát égettek el, leölték a lovakat, az aranyat és ezüstöt a földbe ásták, elrejtették mindenféle javaikat”, nehogy mindez a tatárok kezére kerüljön.[33] Ezek a kincsek nyilvánvalóan külföldiek lehettek, hiszen ebből az időszakból minőségi textíliák hazai előállítására nincs adatunk. Rogerius szerint tehát Esztergom 1242 elején lezajlott ostroma során megsemmisült az újlatin nyelveket beszélő, és minden bizonnyal a távolsági kereskedelemből meggazdagodó kereskedők vagyona.

Néhány évtizeddel későbbről, a 14. század elejéről fennmaradt egy igen alapos leírás az ország helyzetéről. A nem azonosított személytől származó szöveg, amely az *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* címen vált ismertté, 1308 körül keletkezett egy feltehetően francia származású ferences vagy domonkos szerző tollából.[34] Ez az átfogó igényű munka összefoglalja mindazt, amit egy külföldi szerző Magyarországról ekkoriban említésre méltónak tartott.[35] A szerző természetesen kitért az ország városainak az ismertetésére is. A szöveg megemlíti Budát, az „ország székhelyét”, érsekségi központként Esztergomot, püspöki székhelyként Győrt, Zágrábot, Veszprémet, Pécset és Gyulafehérvárt, mellettük megnevezi még Nagyszombatot, Pozsonyt és a nem pontosan azonosított Baiát, végül hivatkozik öt dalmáciai városra is.[36] A *Descriptio Europae Orientalis* felsorolásába bekerült városok csoportja igencsak heterogén. A leírás nem említi meg ugyanakkor Kalocsát, az ország másik érsekségének a központját, vagy jó néhány más püspöki székhelyet (mint például Eger, Nyitra, Várad vagy Csanád). A nem egyházi központok közé tartozó városok megválasztása mindazonáltal a szerző tájékozottságát mutatja. Mind Pozsony, mind Nagyszombat ekkor az ország fontos kereskedelmi szereppel rendelkező, népes városai közé tartozott. A városok megnevezésénél a *Descriptio Europae Orientalis* mind a *civitas*, mind az *oppidum* kifejezést használja. A szöveg kimondottan hangsúlyozza a nem *civitas*nak nevezett városok közé tartozó, más jellegű települések nagy számát. Az *oppidum* névvel illetett mezővárosok igen fontos részt képviseltek a 14. század elejének városi jellegű települései között.[37]

32 Altmann (et al.) 1998: 12–13.
33 Rogerius (2003): 149–150.
34 Papacostea 1999; Deér 1931; Górka (ed.) 1916.
35 A szöveg Magyarországra vonatkozó teljes részletének fordítása: Borzákné – Szegfű 1987–1988.
36 A dalmáciai városok a városi intézmények szervezete, a városi lakosság etnikai összetétele, és számos más szempontból eltért az ország központi területének városfejlődésétől. A *Descriptio* nem is nevezi meg az öt várost egyenként, csak csoportosan hivatkozik rájuk.
37 Bácskai 1965; Fügedi 1981; Kubinyi 2000.

A középkori Magyarország külföldi szerzőktől származó leírásai közül az egyik legrészletesebb beszámolót Bertrandon de la Broquière hagyta hátra a *Voyage d'Outremer et retour* címen ismert művében.[38] A szerző, Jó Fülöp burgundiai herceg tanácsosa a Szentföldön tett utazásáról hazatérőben, 1433-ban utazott keresztül Magyarországon. Délről érkezett az országba, és nyugat felé, Ausztria irányába hagyta el azt. Szerbiáról írva megjegyzi, hogy:

> „városai nincsenek sáncokkal és kőfalakkal körülvéve. A házak és a paloták, úgy a királyéi, mint a többi nemesekéi fából vannak és a tengerparti latin házakon kívül egyetlen kőház sincs az országban."[39]

Munkájának Magyarországról szóló részeiben ugyanakkor egyetlen olyan megjegyzést sem tett, ami arra utalna, hogy az itteni városok alapvető jellegzetességeikben eltérőek lettek volna a nyugat-európai mintától. Ez alapján feltételezhető, hogy a 15. század első felére a magyarországi városok sok szempontból hasonlókká váltak a Bertrandon de la Broquière által korábban megismert európai városokhoz.

Művében Bertrandon alapos leírást adott az általa felkeresett városokról, elsősorban Szegedről, Budáról és Pestről. Szegedről, az ország egyik legnagyobb városáról írva felfigyelt a kereskedelem, különösképpen a ló-kereskedelem fontosságára.[40] A késő középkori Magyarország gazdaságtörténetéről szóló tanulmányok gyakran említik, hogy az élőállat-kereskedelemben a szarvasmarha forgalmának volt a legnagyobb jelentősége, bár a tömeges marhatenyésztés igazán majd csak később vált jellemzővé. Bertrandon de la Broquière-nek a lókereskedelemről szóló feljegyzése hozzájárul a kép teljesebbé tételéhez.

Budára érkezve a szerző megjegyzi, hogy a városban az igazságszolgáltatás, a kereskedelem és az ipar is a németek kezén volt. A németek mellett azonban más etnikai csoportok jelenléte szintén felkeltette a figyelmét. A városban találkozott francia kereskedőkkel és kézművesekkel, köztük egy szőnyegkészítővel, valamint kőművesekkel is. Pesten pedig egy ott tartózkodó honfitársát fogadta fel szolgájának. Ugyancsak Budán ismerkedett meg olyan franciául beszélő zsidókkal, akiket korábban Franciaországból űztek el.[41]

* * *

38 A szöveg legteljesebb magyar fordítása: Szamota (szerk.) 1891: 48–99.
39 Szamota (szerk.) 1891: 28; Engel 2001: 211.
40 Szamota (szerk.) 1891: 91–92.
41 Szamota (szerk.) 1891: 92–97.

Mindezek után joggal tehető fel a kérdés: mennyiben jelentenek megbízható forrást a fent említett szövegek, melyeket az országot legfeljebb csak rövid időre felkereső, esetleg azt csak hallomásból és olvasmányokból ismerő, külföldi szerzők hagytak hátra? Mit tehetnek hozzá az ország történetének, kiinduló kérdésünk esetében konkrétan az urbanizáció megismeréséhez? Több olyan szempont is felsorolható, amely indokolttá, sőt, adott esetben elkerülhetetlenné teszi felhasználásukat. Egyrészt olyan időszakra vonatkozóan találhatók bennük információk, amelyről – a városfejlődés kérdését érintő – hazai elbeszélő forrás egyáltalán nem áll rendelkezésre. A külföldi szerzők, bár tollukat sokszor az előítélet is befolyásolja, gyakran olyan jellegzetességekre hívják fel a figyelmet, amelyekről más forrásból nem tudunk. Munkájuk viszonyítási alapja más és más volt, hiszen a szerzők természetszerűleg az előzetes tapasztalataikkal vetik össze új ismereteiket. Ezért szerencsés, hogy a 12. század közepéről és második feléről több, egészen eltérő nézőpontból fogalmazó szerző beszámolója maradt fenn. Áttekintve a külföldi szerzőknek a középkori magyar városokról szóló feljegyzéseit arra jutunk, hogy ezek a források fontos részleteket tesznek hozzá a középkori magyar urbanizációról alkotott képünkhöz. Annak ellenére, hogy ténylegesen egyik idézett szerzőnek sem a középkori magyar városfejlődés hiteles bemutatása volt a célja, írásaik mégis sok esetben pontosan ábrázolják a városi központok főbb jellegzetességeit, a lakosság összetételét, és a különböző etnikai csoportok párhuzamos jelenlétét.

Ezek alapján egy-egy, a források által kiválasztott időmetszetben láthatjuk a magyar városok középkori helyzetét, ez pedig egy sajátos nézőpontból tükrözi a középkori magyar városfejlődés fő sajátosságait. A forrásaink utalnak a városok multi-etnikus jellegére, az idegeneknek a kereskedelemben játszott szerepére, illetve a városok és a kereskedelem kapcsolatára. A korai szövegek szerint kevés közös jellegzetessége van a magyar és a nyugat-európai városoknak, míg az Árpád-kor után keletkezett források szerint a magyar városok egyre inkább hasonulnak az európai mintához, a 14–15. századból felidézett szövegek jellemzően nem az eltéréseket hangsúlyozzák, hanem az európai városhálózat szerves tagjaiként tekintenek a magyar városokra is.

FORRÁSOK

Deuili Odo (1882): Odonis de Deogilo Libro de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII Francorum Rege Suscepta. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in folio).* (Hrsg. von Georg Waitz.) Bd. 26. Hahnsche Buchhandlung, Hannover.

Freisingi Ottó (1912): Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. (Hrsg. von Georg Waitz.) Bd. 46. Hahnsche Buchhandlung, Hannover.

Freisingi Ottó (1913): *I. Frigyes császár tettei*. (Középkori Krónikások XV–XVI.) Athenaeum Kiadó, Budapest.

Freisingi Ottó (2000): I. Frigyes császár tettei (részlet). In: Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1000–1526*. Osiris Kiadó, Budapest.
Górka, Olgierd (ed.) 1916: *Anonymi Descriptio Europae orientalis ‚Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia' Anno MCCCVIII exarata.* Academia Litterarum Cracoviensis, Kraków.
Inquisitio de theloneis Raffelstettensibus (1890): *Monumenta Germaniae Historica, Leges, Capitularia regum Francorum II.* (Hrsg. von Alfred Boretius – Victor Krause.) Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 249–252 (Nr. 253).
Kmoskó Mihály 2000: *Mohamedán írók a steppe népeiről: Földrajzi irodalom*. I/2. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.) Balassi Kiadó, Budapest.
Kristó Gyula – Makk Ferenc – Marosi Ernő (szerk.) 1981: *III. Béla emlékezete*. Magyar Helikon, Budapest.
Rogerius mester (2003): Siralmas éneke. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, 129–157.
Szamota István (szerk.) 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Franklin-Társulat, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altmann Julianna (et al.) 1998: *Medium Regni: Magyar középkori királyi székhelyek.* Nap Kiadó, Budapest.
Bácskai Vera 1965: *Magyar mezővárosok a XV. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
Berend, Nora 2001: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000 – c. 1301*. Cambridge University Press, Cambridge.
Bolsakov, Oleg Georgievics – Mongajt, Alekszandr Lvovics 1985: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Gondolat Kiadó, Budapest.
Borzákné Nacsa Mária – Szegfű László 1987–1988: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae orientalis). *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Marxistica-Leninistica et Historica* (12–13.) 1. 13–27.
Carter, Francis William 1994: *Trade and Urban Development in Poland: An Economic Geography of Cracow from Its Origins to 1795*. Cambridge University Press, Cambridge.
Cerulli, Enrico – Bombaci, Alessio 1970–1978: *Opus geographicum sive 'Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant'*. Instituto Universitario Orientale di Napoli, Instituto Italiano per il Medio Estremo Oriente, Napoli – Roma.
Charvát, Petr – Prosecky, Jiří (eds.) 1996: *Ibrahim ibn Yaqub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism meet in East-Central Europe, c. 800–1300 A. D.* Oriental Institute, Academy of Sciences of the Czech Republic, Praha.
Deér, Josef 1931: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* (45.) 1–22.
Elter István 1985: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* (82.) 53–63.

Engel Pál 2001: *Szent István birodalma*: *a középkori Magyarország története*. História Alapítvány – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Ertzdorff, Xenja von – Neukirch, Dieter (Hrsg.) 1992: *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Rodopi, Amsterdam.

Fügedi Erik 1981: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 336–363.

Ganshof, François Louis 1970: Megjegyzés az „Inquisitio de theloneis Raffelstettensis"-hez. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*. III. K.n., Budapest, 115–145.

Göckenjan, Hansgerd 2003: Legende oder Wirklichkeit? Nachrichten über das östliche Europa im Werk des arabischen Reisenden Abu Hamid al Andalusi al-Garnati (1080–1170). In: Ertzdorff, Xenja von – Giesemann, Gerhard (Hrsg.): *Erkundung und Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte. Vorträge eines interdisziplinären Symposiums vom 19. bis 24. Juni 2000 an der Justus-Liebig-Universität Gießen*. (Chloe, Beihefte zum Daphnis 34.) Rodopi, Amsterdam – New York, 233–265.

Györffy György 1958: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. I. *Századok* (93.) 1–4., 12–87.

Györffy György 1963: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Györffy György 1975: Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich László (szerk.): *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 219–349.

Haraszti Sándor – Pethő Tibor 1963: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest.

Hrbek, Ivan 1955: Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (5.) 205–230.

Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin (eds.) 2009: *Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. (Historical Urban Studies Series.) Ashgate, Farnham.

Kristó Gyula 1995: A honfoglaló magyarok életmódjáról. *Századok* (129.) 1. 3–62.

Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József (szerk.) 2006: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

Mishin, Dmitrij 1994–1995: Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century. *Annual of Medieval Studies at the CEU* 1994–1995. CEU, Budapest, 184–199.

Mishin, Dmitrij Jevgenjevič 1999: *Saqlabi servants in Islamic Spain and North Africa in the early Middle Ages*. (Ph.D. disszertáció) Közép-Európai Egyetem, Budapest.

Nazmi, Ahmad 1998: *Commercial relations between Arabs and Slavs, 9th–11th centuries.* Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warsaw.

Papacostea, Şerban 1999: Descriptio Europae Orientalis. In: *Lexikon des Mittelalters.* Artemis, München, III. col. 722.

Phillips, Jonathan 2003: Odo of Deuil's *De profectione Ludovici VII in orientem* as a source for the Second Crusade. In: Norman Housley – Marcus Bull (eds.): *The Experience of Crusading. Vol. 1: Western Approaches.* Cambridge University Press, Cambridge, 80–95.

Püspöki Nagy Péter 1989: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301.* I: *Az Árpádkori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig.* Madách – Gondolat, Pozsony – Budapest.

Róna-Tas András 1999: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: an Introduction to Early Hungarian History.* CEU Press, Budapest.

Schuster, Beate 2002: The Strange Pilgrimage of Odo of Deuil. In: Gerd Althoff – Johannes Fried – Patrick Geary (eds.): *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography.* Cambridge University Press, New York, 253–278.

Szenthe Gergely (ford.) 2008: A Raffelstetteni vámrendelet. In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

Szenthe Gergely 2007: Gondolatok az Inquisitio de theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez. *Világtörténet* (29.) tavasz–nyár, 18–30.

Szili Sándor (szerk.) 2009: *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források.* (Az orosz történelem válogatott kútfői.) Russica Pannonicana, Budapest.

Torma Béla Gyula 2008: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

Warnke, Charlotte 1965: Bemerkungen zur Reise Ibrahim Ibn Jakubs durch die Slawenländer im 10. Jahrhundert. In: Ludat, Herbert (Hrsg.): *Agrar-, Wirtschafts- und Sozialprobleme Mittel- und Osteuropas in Geschichte und Gegenwart.* (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen 1. Giessener Abhandlungen zur Agrar und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 32.) Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 393–415.

Weinrich, Lorenz (Hrsg.) 1977: *Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250.* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 32.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Wunderli, Peter (Hrsg.) 1993: *Reisen in reale und mythische Ferne: Reiseliteratur in Mittelalter und Renaissance.* (Studia humaniora 22.) Droste, Düsseldorf.

Reed Papp Zsuzsanna

Magyarország egy elfeledett forrástípusban: tartománylisták a középkori Angliában

A középkori Anglia Magyarország-képe meglehetősen egyoldalúan rekonstruálható. Míg a mindennapi élet gyorsan eltűnő feljegyzései töredékesek, számos krónika, földrajzi leírás maradt ránk, amelyben bizonyos határon belül rekonstruálhatók a szerzők benyomásai és (gyakran csupán örökölt) tudásanyaguk. Ezek azonban többnyire a távoli múlt leírásaiban megőrződött töredékek, amelyek minden másolással egyre távolabb kerülnek a szöveg alkotójától és használóitól. Erre példa többek között az „aetheling-hagyomány”, amely Vasbordájú Edmund fiainak Magyarországra száműzését, és leszármazottaik életútját örökítette meg a 12. század elejétől szinte minden angol történelemmel foglalkozó krónikában.[1] Ezen források egészen más jellegű információval szolgálnak az angliai Magyarország-képről, mint az a kevés fennmaradt egykorú feljegyzés, amely gyakorlati ismeretekről, és valódi kapcsolatokról ad számot.

A történeti irodalom sporadikusan előforduló, Magyarországra vonatkozó feljegyzései nem alkotnak egybefüggő anyagot, és keveset tudunk arról is, hogy a bennük foglalt információ mennyire volt aktív vagy passzív, használatos vagy mellőzött. Jóval konkrétabb információt tartalmaznak a földrajzi témájú művek, legyenek azok szöveges leírások vagy kartográfiai munkák. Ezekben Magyarország Európa integráns részeként jelenik meg, a történelmi távlattal ellentétben gyakran viszonylag egyidejű adatokkal és elhelyezkedéssel. Giraldus Cambrensis Európa-térképén például, ahol a magyar királyság már nem *Pannonia* provincia, mint a többi korabeli térképen, hanem *Hungaria*: *Bohemia* és *Austria* szomszédja az északkeleti sarokban. Az ilyen munkák vizsgálatánál is fontos azonban szem előtt tartani, hogy szerzőik gyakran nyúlnak régi forrásokhoz, illetve szándékoltan historizálnak. Többek között például Bartholomaeus Anglicus enciklopédiája, amelynek *Pannonia* szócikke egy bizonyos Herodotus-ra hivatkozva a szarvaslegenda rövid summázatával magyarázza a hunok megtelepedését az országban, „melyet ezen nép után Hungáriának neveznek, és Orosius szerint két részből, nevezetesen Kis és Nagy-Pannóniából áll”.[2]

1 Aetheling (óangol): királlyá választható herceg vagy nemes. Edgar Aetheling (1051–1126 k.) a Magyarországra száműzött Edward fia, Vasbordájú Edmund unokája volt.

2 Bartholomaeus 1964 [1601]: 685.

Korall 38. 2009. december, 91–111.

A sokrétű középkori angol írásbeliség szinte minden ágában találhatunk utalást Magyarországra, de kevés az olyan forrás, amelyben gyakorlati információt és konkrét helyneveket olvashatunk. Az egyik ilyen dokumentumtípus nem tipikusan angol eredetű, a fennmaradt angol másolatok száma és disztribúciója miatt azonban okunk van feltételezni, hogy egy, a mindennapi életben is használt és ismert információhalmazzal állunk szemben. A *Liber provincialis*, azaz tartománylista olyan forrástípus, amelyet ritkán porolnak le a kutatók. Ennek oka egyrészt nyilvánvalóan az, hogy a tartománylisták nagy része ismétlődő információt tartalmaz, másrészt pedig, hogy eredetük és funkciójuk nem minden esetben ismert, így nehéz mélyreható konklúziót levonni belőlük. Tüzetesebb áttekintéssel azonban fontos részletekre derülhet fény, leginkább abban a kérdésben, hogy milyen információk álltak a 13. századi Európában ezen forrás használóinak a rendelkezésére.

De mi is a *Liber provincialis*? A tartományok összeírásának gondolata természetesen a pápai udvar adminisztrációján született meg. A 12. században a pápaság egyre gyakrabban jelent meg mint monarchikus intézmény. Ez nem csak a korabeli kánonjogi terminológiában tükröződik, de ez a koncepció képezi a tartománylisták alapját is. A *Liber censuum* szükségességét közvetetten a pápai udvarba beérkező kérelmek számának megnövekedése, és a különböző bevételek nyilvántartásának átláthatatlansága idézte elő. Az egyház legfőbb jövedelme sokáig a közép-itáliai birtokok bevételeiből, vámokból és egyéb jogokból származó pénzekből állt. Itálián kívül a pápai udvar két másik forrásra támaszkodott: az apátságoktól behajtott *census*ra, valamint királyságok és hercegségek által fizetett hűbérre. A pénzbehajtást nemcsak a helyi városok és nemesek, hanem a császárság is megnehezítette, így a pápaság folyamatosan pénzügyi nehézségekkel küzdött.[3] A jogcímek és összegek, melyeket a Kúria sokszor csak szokásjog alapján kapott, gyakran feledésbe merültek. Emellett egyre nagyobb gondot jelentett az is, hogy a kérelmek adminisztrációját végző pápai nótáriusok követhetetlenül, – szinte vesztegetésként – különböző jogcímeken hajtottak be munkájukért díjazást és ajándékokat.[4] Éppen ezért a behajtható jövedelmek pontos nyilvántartása egyre sürgetőbb feladattá vált.

Ezt a folyamatot Deusdedit 1087-ben befejezett kánonjogi gyűjteménye indította el, amelyet a 12. század első felében további *ordines*-gyűjtemények követtek. Ezek summázatát a Cencius kamarás (Cencio Savelli, később III. Honorius pápa) által 1192-ben összeállított *Liber censuum Romanae Ecclesiae* című munka tartalmazza.[5] Ez a mű gyakorlatilag három különböző forrásból áll: 1. korábbi jogtárak (Albinus, Boso, Deusdedit művei), 2. ismeretlen eredetű művek, például II. Paszkál pápa regisztere, a püspökségek és kolostorok listája, valamint egy pápai

3 Robinson 1990: 262.
4 Morris 1991: 214.
5 Jelenleg: Vatican, Bibl. Apostolica, Vat. lat. 8486. Honorius pápa kitűnő pénzügyi adminisztrátor volt, a pápai udvar bevételeinek rendezése mellett többek között az ötödik keresztes hadjárat pénzügyi hátterének központosítása is az ő nevéhez fűződik. Powell 1986: 102.

krónika, illetve 3. a Cencius által személyesen írt részek.[6] Elképzelhető, hogy a tartománylista a pápai regiszter és krónika anyagával együtt került Cencius kezébe, ami valószínűsíti, hogy ilyen tartománylisták historiográfiai művek tartozékaként már jóval a *Liber censuum* összeállítása előtt használatban voltak.[7]

Összeírásának papírra vetésekor Cencius arra is ügyelt, hogy a későbbiekben legyen hely további bejegyzések számára is.[8] Munkája több volt mint egyszerű tartománylista: a pápai udvar bevételeit részletesen felsoroló mű kitér a pápai fennhatóság alá tartozó templomokra, kolostorokra, ispotályokra, városokra, kastélyokra, uradalmakra, valamint uralkodókra is. Emellett történelmi és liturgiai anyag is helyett kapott benne.[9] Az összesen tizennyolc könyvből álló *Liber censuum* tehát sok tekintetben kitűnő forrás a pápai adminisztráció működéséről.[10] Jelen tanulmány szempontjából legfontosabb része az érsekségek és püspökségek felsorolása (8. könyv), amely önmagában is gyakran másolt és használt dokumentum volt.

A térképe kapcsán fentebb említett Giraldus Cambrensis wales-i krónikás (1146 körül–1223), így emlékezik meg egy, a pápai udvarban használt tartománylistáról: „A pápa megparancsolta, hogy hozzák be azt a regisztrumot, amelyben a világ összes keresztény országában mind a püspöki székhelyek rangjuk szerint, mind pedig az alájuk rendelt templomok [megtalálhatók].”[11] Giraldus a 12. század fordulója körül négyszer is kilincselt a pápánál a wales-i St. David püspöki székébe való kinevezése, valamint ugyanezen püspökségnek a canterbury-i érsek alóli kivonása és érsekséggé emelése ügyében. A tartománylista az ilyen ügyekben nyilvánvalóan hasznos és gyakran forgatott kézikönyv volt a pápai udvarnál, és mint ilyennek, a tartalmát valószínűleg az esetlegesen beérkezett újabb információk felhasználásával lelkiismeretesen frissítették. Önálló pápai tartománylistákat azonban nemcsak a pápai kancellária iratai között találhatunk. Hasonló lista számos formában létezett, például a II. Callixtus pápa idején készült rövidebb, és az úgynevezett Albinus-féle hosszabb *Liber provincialis* a 12. század második feléből.[12] Míg a legkorábbi listák értelemszerűen

6 Montecchi Palazzi 1994: 53.

7 Hasonló összeírások Bizáncban a legkorábbi időktől kezdve léteztek. Az úgynevezett „Notitiák” (7, 8, 9, és 10 sz.) például a 10. században születtek. Darrouzès (ed.) 1981. Louis Duchesne munkája ugyanakkor röviden ismerteti a Román kívüli tartomány-összeírásokat. Duchesne 1904: 77–81.

8 A kéziratot Willelmus Rofio, Cencius írnoka jegyezte le. Az üresen hagyott helyeken 13. századi bejegyzések találhatók. A kézirat leírása és további kéziratok listája: Fabre 1892: 171–175; Elze 1956–1957: 252–258.

9 Például *Ordo romanus* (10. és 11. könyv), pápai krónikák (12. és 13. könyv). Lásd erre vonatkozóan Fabre – Duchesne (éd.) 1905–1952.

10 Morris 1991: 215–216.

11 „Praecipit papa registrum afferri, ubi de universo fidelium orbe singulorum regnorum tam metropoles per ordinem quam earum quoque suffraganae numerantur ecclesiae pontificales.” Giraldus (1863): 165.

12 Duchesne 1904: 81–123.

nem tartalmaznak utalást kelet-európai provinciákra, az Albinus-nak tulajdonított munka már beszámol a magyar és horvát pápai tartományokról.[13]

A kalocsai érsekség megjelenése miatt 1135-nél későbbre datált lista elemzésében Louis Duchesne rámutat a *Liber provincialis* horvát tartományokra vonatkozó szakaszának réteges szerkezetére. Az Adrián túli területek két külön felsorolásban találhatók: először a magyar királyságot követő Salona szakaszban, másodszor pedig az Aquilea tartomány után következő két részben, *Ystria supra mare* (ide tartozik Grado, Zadar és Split) és *Sclavonia* (Dubrovnik) alcímek alatt. A felsorolás nyilvánvalóan nem fedi a korabeli helyzetet.[14] A 7. században elpusztult Salona tulajdonképpen a római Dalmácia provincia fővárosa volt, amelynek helyét a pápai lista készítésének idején már a szinte azonos helyen épült Spalato (Split) vette át mint püspöki székhely. A 12. századi szerző azonban mind Salona, mind Spalato alá sorol különböző tengermelléki városokat, amelyek későbbi tartománylistákban más-más érsekség alá vándorolnak.[15] Ennek a korai tartománylistának Angliában nincs ismert másolata. A következőkben azt a későbbi verziót vizsgáljuk meg, amely eljutott a szigetországba.

A 13. századi *Liber provincialis* egy bolognai kéziratban található,[16] amelyet Michael Tangl 1230 körülire datál.[17] Ennek a dokumentumnak számos verziója maradt fenn Angliában leginkább a 13–14. századból, és másolatai változatos helyeken és formában bukkannak fel az ország könyvtáraiban. Valószínűsíthető, hogy az ilyen jellegű iratok átmeneti természete miatt sok példány elpusztult, így az Angliában készült másolatok eredetije és sztemmája gyakorlatilag rekonstruálhatatlan. A tartománylisták számából, változatos földrajzi eredetéből és szövegkörnyezetéből egyrészt az következik, hogy ugyanaz a lista az egyes kézira-

13 Horvátország 1102 után vált a magyar perszonálunió részévé, és Könyves Kálmán király címében fordul először elő a magyar korona szerves részeként. A 13. század során a tengermelléki területek birtoklása fontos része volt a magyar királyi bel- és külpolitikának, amelyet közvetetten a pápaság és császárság szembenállása is befolyásolt. Amikor III. Béla király 1196-ban meghalt, trónját az addig horvát és dalmát báni területeket kormányzó, fiatal Imre herceg örökölte. Fiatalabb testvére, András azonban királlyá koronázásáig fegyveres erőkkel és karizmatikus belpolitikával igyekezett bátyjától (változó szerencsével) átvenni a hercegség irányítását. A magyar fennhatóság alatt álló Zára (Zadar) városa mindig is a velencei kereskedelmi érdekek középpontjában állt. András az 1229. és 1233. években megalapította a szerémi és boszniai püspökséget. Engel 1990: 212.

14 Bár akkorra a velenceiek támadásai miatt a belgrádi püspökséget Sardonikiba (Scardonia) helyezték át, egymásutániságukat a lista nem részletezi, és két külön székhelyként tünteti fel őket. Nem található a későbbiekben Tunensis vagy Tiniensis néven megjelenő, 11. századi alapítású Knin, ellenben a késő antik Siscia városa, amely addigra már a zágrábi püspökség részévé vált, még külön említést kap. Duchesne 1904: 117.

15 Louis Duchesne kimutatta, hogy a Salona alá sorolt városok három különböző kronológiai síkot (késő-római, bizánci és szláv) fednek le, és erős átfedésben vannak az *Ystria supra mare* és a *Sclavonia* fejezetek felsorolásával. Duchesne 1904: 117.

16 Bologna, Colegio de España, MS 275.

17 Tangl 1894: LXII, 1. Elképzelhető, hogy Joseph A. Weidenbach kiadása egy másik 13. századi tartománylistán alapszik, a szerző azonban nem adja meg a kézirat pontos adatait, így nem azonosítható, hogy volt-e esetleg egy, a bolognainál autentikusabb kézirat. Weidenbach (Hrsg.) 1855: 264–284.

tokban láthatóan különböző funkciót szolgált, másrészt az, hogy az ilyen listák szerte az országban viszonylag jól hozzáférhetőek voltak.

A kolostori regesztákban lévő tartománylisták az egyes intézmények adminisztrációjában töltöttek be szerepet. Vannak azonban ezek közül olyanok, amelyek nagyméretű fóliánsokban találhatók, piros és kék színezéssel, nagyvonalú margókkal és betűmérettel. Ezek egyértelműen reprezentatív célból készültek, és nem láthatók rajtuk javítások vagy erős igénybevétel jelei. Ilyen például az *A* jelű kézirat, a canterbury-i Szent Ágoston kolostor 13. századi regisztere.[18] Habár a szöveg számos helyen jelentősen eltér a 14. századi *G* kézirattól, nyilvánvaló, hogy a két különböző szöveg valamilyen szinten kapcsolatba hozható egymással, hiszen mindkettő Canterbury-ből származik (a *G* kézirat Henricus Estriensis, a Christ Church perjelének regisztere). Az *A* jelű kézirat ezenkívül szerkezeti és tartalmi hasonlóságot mutat az *Ar* kéziratba foglalt *Liber provincialis*-szal is, de kétségkívül ez a legreprezentatívabb fóliáns mindegyik közül.

A történetírás ugyanakkor egy más szövegkörnyezetet jelent. A *Liber provincialis* angliai másolatai egy sor különböző történelmi műfajban vannak jelen. Az egyik jellegzetes típus a *miscellanea* (szemelvénygyűjtemények) gyakran igen konzisztens földrajzi-történeti tartalommal. Ilyen például a *Rochesteri Krónika* néven ismert gyűjtemény (*Fn* kézirat), amelyben a *Liber provincialis* olyan népszerű, rövidebb traktátumok között található, mint a *De mirabilibus Angliae,* vagy a *De ecclesiis fundatis ante adventum Normannorum in Anglia*. Hasonlóan vegyes a *D* kézirat is, amelyben többek között megtalálhatók Johannes Diaconus *De sanctis sanctorum* című munkája, a *Winchesteri Krónika* részletei, Richardus Devisiensis krónikája, a mediterrán part földrajzi leírása, az úgynevezett Szibilla próféciák, továbbá egy oldalnyi leírás a szaracénokról, valamint János pap levele Manuel császárnak (mely utóbbi valószínűleg 14. századi betoldás).[19] Emellett gyakori, hogy a tartománylistát egy összefüggő történelmi mű előszavaként másolják egy kötet elejére. Ilyen például a már említett *Ar* kézirat, amelyben megtalálható Eusebius krónikájának (*Chronicon*) Sigebertus Gemblacensis által írt folytatása is. Ez volt az egyik legnépszerűbb kontinentális krónikakompozíció a 12. századi szigetországban.[20] Ebben az esetben a tartománylista a közvetlenül utána lejegyzett történelmi narratíva geopolitikai háttereként tűnik fel. E két kategória közötti átmenet Matthaeus Parisiensis *Liber additamentorum* című munkája, amelyben a különböző beépített szövegek a *Chronica majora* összefüggő történelmi narratíváját voltak hivatottak eredeti levelekkel és dokumentumokkal kiegészíteni.[21]

18 A sigla feloldásokat lásd a forrásoknál.

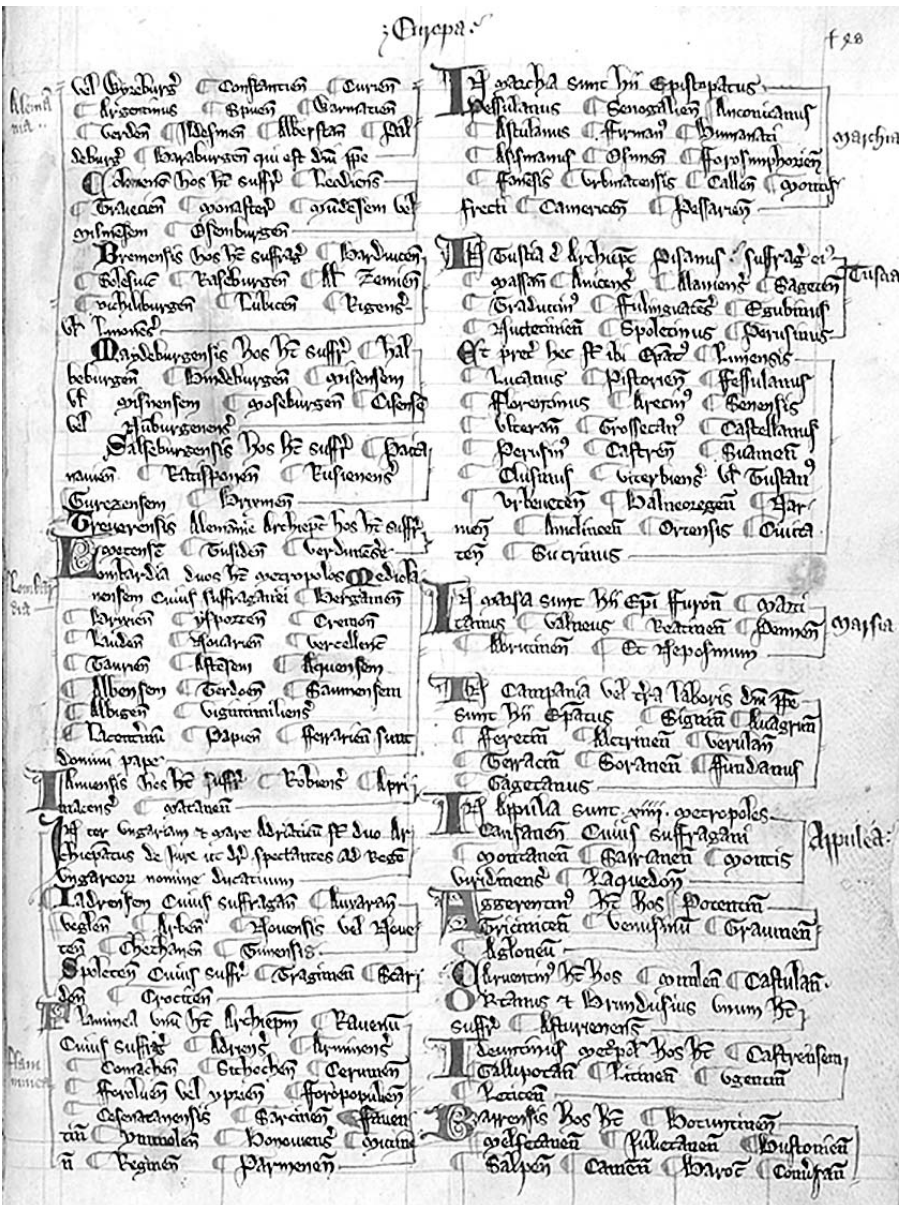
19 János pap (Johannes Presbyter) mítoszáról újabban Baum 1999.

20 Sigebertus eredeti krónikájának saját ismereteim szerint tizennégy kézirata maradt fenn Angliában. A krónika azonban leginkább Robertus de Monte munkássága nyomán terjedt el a szigetországban. A Robertus által szerkesztett krónika-kompozíció szolgált alapul az egyik legfontosabb történetírói iskola, a St. Albans krónikájához is. Gransden 1974: 200, 261–263, 429, 502.

21 *D* és *N* kézirat. Matthaeus Parisiensis (1872–1883): VI. 446–461.

1. kép

Gervasius Tilburiensis 12. századi Otia imperialis című enciklopédikus munkájának egyik angol másolatába beépített tartománylista. (Kézirat: Cambridge, St John's College, Ms. I. 11, fol. 24r.)[22]

---

22 By Permission of the Master and Fellows of St. John's College, Cambridge – a cambridge-i St. John's College engedélyével.

A harmadik kontextus az enciklopédia, különleges eset. Az egyetlen angol példa a tartománylista enciklopédikus szövegbe való organikus beillesztésére Gervasius Tilburiensis munkája, az *Otia imperialis* (*Ca, Cr, M, R, S* kéziratok), amelynek célja az enciklopédia egészén belül valószínűleg a nyugati kereszténység kiterjedésének szemléltetése volt.[23] Gervasius a 12. század fordulója körül írta meg enciklopédiáját, és bár valószínűleg nem Angliában alkotott, műve ismert és elterjedt volt az egész szigetországban.[24] Munkája egy rendkívül nagy tapasztalatú, sokoldalú műveltséggel és kiterjedt európai kapcsolatrendszerrel rendelkező diplomata tudásanyagába enged bepillantást. A tartománylistát művének második könyvébe helyezte, többé-kevésbé megtartva a lista szerkezetét és felsorolás jellegét.

Tartalmukat tekintve a tartománylisták viszonylag kötött szerkezetű dokumentumok. Szinte minden esetben a pápa közvetlen fennhatósága alá tartozó püspöki székhelyek felsorolásával kezdődnek, s ezt a kardinálisok felsorolása követi. Természetesen név nélkül, hiszen a cél nem a változékony személyi nomenklatúra lejegyzése, hanem a pápai hatalom, és egyúttal a nyugati kereszténység adminisztratív struktúrájának és kiterjedésének a megjelenítése volt.[25] Ezután Róma öt főtemploma következik és az itáliai félsziget püspökségei.[26] A jelen tanulmány vizsgálatának tárgyát képező magyar provincia területét általában rögtön az ezt követő szakasz tárgyalja. A felsorolás nem királyságok vagy államképződmények szerint csoportosítja a püspökségeket, hanem egyházi provinciák, ezeken belül pedig érsekségek és az alájuk tartozó püspökségek hierarchiáján keresztül. A tartománylista egyértelműen földrajzi elhelyezkedésük sorrendjében foglalkozik a pápai provinciákkal, így Róma után északra indulva, a felsorolás a dalmáciai, szlavóniai, magyar és lengyel provincián keresztül jut el német területekre, melyeket nyugat felé fordulva a francia, angol, skót és skandináv tartományok követnek.[27] A sort Szardínia és a Szentföld püspökségei zárják. Egyes esetekben ezt még egy európai uralkodókat és a pápai elektorokat felsoroló lista is követi.

A Magyarországra vonatkozó szöveg, a két érsekség (Kalocsa és Esztergom) alá tartozó püspökségek felsorolása szinte minden esetben *Sclavonia* és *Polonia* provinciák között foglal helyet, és fordításban a következőképpen néz ki: „*Hungaria* két érsekséget tartalmaz. Esztergom, melynek részegyházai (*suffraganus*): Eger, Nyitra, Vác, Győr, Pécs és Veszprém; valamint Kalocsa, melynek részegyházai: Gyulafehérvár, Zágráb, Várad és Csanád." A többi provincia logikájából és a lista szerkezetéből következik, hogy a tartományok nem minden esetben

23 Duchesne 1904: 76.

24 Gervasius (2002): LXXXVI.

25 Robinson 1990: 271.

26 Az angliai példák között kivételt képeznek az *A* és *G* kéziratok, amelyekben ez a rész a főszöveg után kapott helyet.

27 Figyelemreméltó, hogy az írnoki tévedések milyen anomáliákat eredményezhetnek. Például Matthaeus Parisiensis tartománylistájában a közeli Skócia és Svédország provinciák összezavarása nyilvánvalóan abból fakad, hogy a másoló tekintete a hasonló országnevek (Suetia, illetve Scotia) miatt lejjebb vándorolt másolás közben, így kerülhetett Linköping Skóciába. Érdekes továbbá, hogy az egyébként gondosan lektorált kéziratban ez a hiba soha nem került javításra.

felelnek meg államképződményeknek, így itt sem a magyar királyságról, mint inkább magyar provinciáról (*Hungaria provincia*) van szó.

A tartománylisták hagyományos tartalma gyakorlatilag hűen tükrözi a korabeli érseki tartományok felosztását. Az esztergomi érseki tartományt I. István alapította 1001-ben. Területe az ország jelentős részét magában foglalta. A győri, veszprémi, pécsi, váci, egri, majd nyitrai püspökségek mindegyikét megtalálhatjuk a tartománylistában. A kalocsai érsekség a következő püspökségeket foglalta magába: a csanádi (székhelye: Csanádvár, később Temesvár), az erdélyi (székhelye: Gyulafehérvár), a váradi és a zágrábi püspökség. A 13. században adódott a püspökségekhez a szerémi püspökség (székhelye: Diakóvár) és a délszláv püspökségek, például Milkó és Bosznia, amelyeket II. András király helyezett a kalocsai érsek fennhatósága alá.

A püspökségek felsorolásán kívül az angliai példák némelyikében a fenti lista után a kereszténység uralkodóinak összefoglalása található (*imperatores et reges catholici*).[28] A királylista tartalmát tekintve kevés eltérés mutatkozik, az írnokok valamilyen okból leginkább a sorrendet variálták. Mindazonáltal a legtöbb felsorolás szerkezetének logikája ugyanaz, mint a tartománylistáké: földrajzi elhelyezkedésük, egymáshoz való közelségük a vezérelv. Emellett a sorok között átviláglik egy bizonyos mérvű regionális koncepció is, és függetlenül a sorrend különböző variációitól, Kasztília, Leon, Aragon és Portugália mindig együtt szerepel. Ugyanígy elmondhatjuk, hogy *Hungaria* és *Bohemia* mindig egymás mellé rendelve, a lista végén helyezkedik el, közvetlenül az észak-európai királyságok csoportja előtt.[29] A régió északi orientációja nem szokatlan jelenség a kontinensről érkező információktól függő angol forrásokban. Ez a koncepció sejlik fel a tartománylistákat záró királylisták mögött is.

A gyakran másolt tartalom két szemszögből szolgálhat információval a tartománylisták angliai használatával, valamint a magyar provincia képével kapcsolatban. Míg a másolók és a későbbi felhasználók elírásai és javításai közvetett, addig a tartalom frissítése, valamint az új tartalom hozzáadása közvetlen információval szolgál a szerzők, illetve olvasóik Magyarországról alkotott tudásáról. A legnyilvánvalóbb különbség a kéziratok között a magyar provincia helységneveinek írásmódja. A helységnevek ortográfiai változatossága a tartománylistákban leginkább a kevésbé ismert püspökségek neveit érinti. Mivel a helységnevek középkori helyesírása sohasem volt konzisztens, túlzás volna az elírásokat teljesen az angol írnokok földrajzi ismereteinek hiányára fogni. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a kelet-európai helységnevek eltérései szignifikánsan nagyobbak, mint az itáliai, francia vagy angol püspökségeké.[30] Az ortográfiai bizonytalanság

28 *Ar, G, Fn* kéziratok.

29 A provinciák felsorolásában a prágai és moráviai püspökség a mainzi érsek fennhatósága alá tartozott, Bohemia nyilvánvalóan csak a királylistában jelenhetett meg mint külön entitás.

30 Kivéve természetesen az olyan figyelmetlenségből fakadó hibákat, mint Matthaeus Parisiensis elnézése Suetia és Scotia esetében.

sok esetben természetesen a betűlábak (minimek) félreolvasásából, illetve a kis *t* és *c*, valamint a nagy *R* és *W* betűk felcserélhetőségéből, hasonlóságából ered.

Egyértelmű, hogy a listákat a legtöbbször mechanikusan másolták, és a másolási hibák csak a legritkább esetben kerültek áttekintésre és javításra olyanok által, akik több ismerettel rendelkeztek egyes helységekkel, provinciákkal kapcsolatban. Magyarország esetében a leggyakrabban a következő helységnevek estek áldozatul a másolási hibáknak: *Nitriensem* [Nyitra] helyett *Sitriensem*, vagy *Nuriensem*; *Waradiensem* [Várad] helyett *Zaradiensem*, *Warandiensem* vagy *Warabiensem*; *Cenadiensem* [Csanád] helyett *Renadiensem*.[31]

A helységnevek szeszélyes ortográfiája mellett az alcímek kihagyása volt a leggyakrabban előforduló hiba. Ez leginkább másolás-technikai figyelmetlenségből ered, hiszen az alcímeket vörös tintával emelték ki, és gyakori, hogy az írnokok kihagyják a helyeket amíg fekete tintával másolnak, hogy a vörös sorokat később töltsék ki. Van olyan tartománylista, ahol a vörös tintával dolgozó írnok szeme átugrotta az alcím helyét, így a sor üresen maradt. A *D* kézirat listájában például értelemzavaró, hogy kimaradt a *Sclavonia* és *Hungaria* alcím, így az ide tartozó érsekségek és püspökségek *Ystria supra mare* provincia alá sorolódtak.[32]

Míg a másolók a számukra ismeretlen helynevek leírása során gyakran követtek el hibákat, a tartománylisták tartalma gyakorlatilag változatlan maradt. A javítások száma alacsony, és csak a nagyobb önállósággal rendelkező szerzők használják, alakítják ezt a forrást tudatosan. A következőkben két ilyen angliai példát mutatok be részletesen. Az egyik a 13. század angol krónikása, Matthaeus Parisiensis legnagyobb volumenű munkájának nem kevésbé fontos függelékében az *Additamenta* vagy *Liber Additamentorum* néven ismert kötetben kapott helyet, a másik Gervasius Tilberiensis *Otia imperialia* című enciklopédikus históriájában található.

A korábban élt Gervasius Tilberiensis (1150 körül–1228) munkája tartalmazza a legmélyrehatóbb változtatásokat. Az *Otia imperialia* című, enciklopédikus műbe illesztett lista nemcsak abból a szempontból számít unikumnak, hogy a szerző egy egybefüggő narratív szövegbe foglalta, hanem abból is, hogy szerkezetét és tartalmát vagy maga a szerző, vagy a forrása, korabeli értesülései alapján megváltoztatta.[33] A változtatások kizárólag a kelet-európai régiót, nevezetesen *Ungaria* és *Bulgaria* leírását érintik. A magyar provincia két részletben található meg a lista két különböző pontján: egyrészről a *Liber provincialis* minden egyéb másolatában megtalálható szöveg, a két magyar érsekség felsorolása,

31 A lengyel provinciában is meglehetősen gyakoriak az ilyen jellegű bizonytalanságok: *Wratislaviensem* [Wroclaw] helyett *Uredialatensem*, *Uredicilatensem* vagy *Veredicilatensem*; *Plocensem* [Plock] helyett *Polozensem*, *Plorensem*, *Perlogensem*; *Mazoviensem* [Mazovia] helyett *Mazoniensem*; *Pomeraniensem* [Pomerania] helyett *Pomeramenensem*, *Pomerauxensem* vagy *Ponitamensem*.

32 *D* kézirat, fol. 111r–v.

33 A szentföldi tartományok leírásánál Gervasius megemlíti, hogy a pápai archívumból személyesen másolt ki pápai tartománylistát: „*ut ex archiuis domini pape collegi*". Banks és Binns szerint Gervasius 1209. évi római útja során tehetett szert egy tartománylistára, amely nem lehetett túl régi, hiszen már szót ejt az 1204-ben alapított Bulgária tartományról. Gervasius (2002): XLVI, 218.

De Hungaria címmel, másrészről pedig az észak-itáliai régió tartományai közé sorolt adriai-tengeri tartomány, *De ducatibus regni Vngarie* címmel.

Az első, minden kéziratban megtalálható felsorolás újdonsága Bulgária püspökségeinek hozzáadása és a kelet-európai tartományok sorrendje. Bulgária 1204-ben vált pápai tartománnyá, így ez az adat fontos *terminus ante quem*. A többi, Angliában fellelhető listában Magyarország mindig *Sclavonia* és *Polonia* provincia között jelenik meg. Gervasius felsorolása azonban előbb a lengyel, majd a bolgár provinciát tárgyalja, s csak ezután kerül sor *Sclavonia*, *Ungaria* és *Ystria supra mare* provinciákra. Gervasius új sorrendje az isztriai és dalmáciai patriarchátusokhoz közelítette a magyar provinciát, és ez különösen a következőkben tárgyalt további módosítások fényében válik fontossá. Az új sorrend három elkülöníthető szekcióban sorolja fel Európa tartományait. Az első szekció jól látható módon Kelet- és Közép-Európa summázata, amely szinte földrajzi középpontba állítja a magyar provinciát. Ezután következik az Itáliai-félsziget és a szigetek tartományainak a felsorolása, amelyet az északi dán, norvég és svéd tartományok követnek.

A másik, sokkal nagyobb horderejű újítás, hogy a kelet-európai szakasz után valamivel lejjebb, az észak-itáliai tartományok tárgyalásánál ismét megjelenik a magyar királyság. (Lásd a 1. képen, a kéziratreprodukción az első oszlop alsó harmadában.) Gervasius itt, a többi verzióval ellentétben, politikai területi dimenziót is bevont az eredetileg kizárólag egyházi tartományok felsorolásába: „A magyar királyság hercegségeiről. Magyarország és az Adriai-tenger között két érsekség található, Zadar és Split, amely, úgy mondják, jog szerint a magyar királyhoz tartozik hercegségként”.[34] Az itt található püspökségek (Zadar és Split) listáját a szerző egyszerűen átemelte az *Ystria supra mare* bekezdésből. Zadar eszerint Osor, Krk, Rab, Nin, Krbava, és Knin (Šibenik) részegyházakból áll,[35] míg Split püspökségei Trogir, Skradin és Croatia.[36] Gervasius verziójában az isztriai tartományban csak Grado patriarchátus maradt.[37] A tartománylista verziók közül ez tér ki először aktuálpolitikai helyzetekre, és emeli ki a hercegség magyar koronához tartozását.

A pár évtizeddel későbbi *Additamenta* gyakorlatilag forrásgyűjteményként szolgált Matthaeus Parisiensis (Matthew Paris) *Chronica majora* című történelmi munkájához, amelyben a krónikás a monumentális históriához kötődő, különböző eredeti dokumentumokat gyűjtötte egy csokorba.[38] A függelék két kötetben

34 Gervasius (2002): 276. „De ducatibus regi Vngarie. Inter Vngariam et mare Adriaticum sunt duo archepiscopatus, Iadrensis et Spalectensis, ad regem Vngarorum, ut dicunt, de iure pertinentes nomine ducatuum.” Ez a szöveg az eredeti, 1220 körül készült arles-i kéziratból származik (Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 933, fol. 1r–85r). Az angliai másolatok egyes helyeken eltérnek. Lásd például a *Ca* kézirat szövegét a függelékben.

35 *Auxarensis, Veglensis, Arbensis, Nonensis/Novetensis, Chetbautensis, Tunensis*.

36 *Tragimensis, Scradonensis, Croatensis*.

37 Gervasius (2002): 275.

38 Ezek a függelékkötetek tartalmaznak néhány, a magyarországi tatárjárásról ránk maradt fontos forrás-dokumentumot, például magyar és lengyel ferences, illetve domonkosrendi szerzetesek beszámolóit a szörnyűségekről.

maradt fenn: az *N* és *D* jelű kódexekben. Az *Additamenta* tartalma rendkívül sokrétű. A *Liber provincialis* eredeti levelek, diplomáciai iratok és jelentések között húzódik meg. Több okból elképzelhetőnek tartom, hogy a tartománylista a krónikásnak a lyoni egyetemes zsinat irányában tanúsított érdeklődése miatt került a függelékkötetbe. Paris ezen zsinatról szóló leírása sok helyütt hasonlít ahhoz a hangzatos *Brevis nota eorum quae in primo concilio Lugdunensi generali gesta sunt* címet viselő szöveghez, amely egy ismeretlen szemtanú tollából maradt ránk.[39]

A *Brevis nota* egy körülbelül 1280 körül összeállított kódexben található, amely elvileg kizárja az 1259-ben meghalt Paris hozzáférését.[40] Ennek ellenére bizonyosnak tartom, hogy Paris a ránk maradt példányhoz hasonló összeállítású, a pápai kancellária által készített munkából szerezte ezeket a szövegeket. A *Liber provincialis* tehát valószínűleg a zsinati dokumentumokkal együtt érkezett Parishoz, aki felismerte egy ilyen dokumentum hasznát történelmi művének kiegészítésében. A kézírás alapján az is biztosra vehető, hogy a tartománylistákat maga Paris foglalta munkájába. Érdekes azonban, hogy saját, bizonyítottan széleskörű földrajzi és egyházi tudásából semmit sem tett hozzá a dokumentumhoz. Paris egyetlen újítása a tartománylisták történetében egy kis pergamendarabkán maradt az utókorra: az *N* jelű kéziratba toldott cédula tanúskodik arról, hogy Paris megpróbálta az összes püspökséget városnevenként betűrendes névmutatóba foglalni. Sajnos csak egy sietős vázlat maradt ránk az L kezdőbetűjű városokról, és egy listarészlet a francia püspökségekről.[41] A tartománylista ugyan mindkét kötetben az utolsó előtti helyet kapta, de a kereszthivatkozások és betűrendes mutatók iránti vonzalmát gyakran kimutató szerző kissé esetleges indextöredékéből arra következtethetünk, hogy a listákat gyakran kézikönyvként forgatták, melyeknél elsődleges fontosságú volt a könnyű kezelhetőség.

Fontos megemlíteni, hogy Paris egyedül ezen a kis vázlatos dokumentumon tesz tanúbizonyságot a régióról alkotott pontosabb, gyakorlati ismereteiről. Maga a tartománylista szinte automatikus másolás útján került az *Additamentá*ba, és annak szövegét Paris később sem korrigálta. Ezen a kis betoldott lapon azonban világossá válik, hogy a tartománylista szövegének konzervatív megőrzése nem feltétlenül jelenti azt, hogy a krónikásnak nem voltak egyéb ismeretei az abban foglaltakkal kapcsolatban. Paris ugyanis azon kívül, hogy betűrendbe tette a helyneveket, egyes esetekben megadta a város nem-latin nevét is, de ezen példák egyike

39 Bologna, Colegio de España, 275. A kézirat oldalainak digitalizált képe megtekinthető: http://irnerio.cirsfid.unibo.it/browser/275/001/ (letöltés ideje: 2009. augusztus 25.). Ludwig Weiland (Weiland (Hrsg.) 2003 [1896]: 507–516) kora szerkesztői eljárásának megfelelően a tökéletes szöveget igyekezett rekonstruálni a számára elérhető szövegek alapján (*Innocentii concilium Lugdunense*, 1245). Kiadása a bolognai mellett a következő kéziratokra is támaszkodik: Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Ottobon. Lat. 2520 és Cod. Vat. Lat. 4734.

40 Michael Tangl hipotézise, miszerint Paris hozzáfért a kézirathoz. Tangl 1891: 247. Liebermann és Lunt ellenvéleményét lásd Liebermann 1888: 92; Lunt 1918: 76.

41 Az *N* kézirat tartománylistájába (fol. 162v–166v; *Chronica majora* VI. 446–463, 215. sz. szöveg) toldott kisméretű pergamenlap (fol. 163v–164r; *Chronica majora* VI. 463–464, 216. sz. szöveg).

sem érinti a magyar provincia püspökségeit.[42] Érdekes azonban, hogy a zágrábi püspökség is szerepel az L kezdőbetűs indexrészletben, méghozzá egy, más verziókhoz képest teljesen egyedi írnoki elírás miatt, amely szerint a *Lagabriensis episcopus* a magyar provincia alá tartozik. Ezt ugyan egy sokkal későbbi kéz korrigálta a főszövegben, Paris-nak nem szúrt szemet, és ő sem az indexben, sem a főszövegben nem javította ki.[43] A tengermelléki régióval kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy a más kéziratokban is gyakorta változó és általában átfedésekkel teletűzdelt *Ystria supra mare*, *Dalmatia* és *Sclavonia* provinciákat Paris egyedi módon fűzi sorba: például a hagyományosan *Ystria supra mare* fejezetbe tartozó Zadar és Split városát, Aquileával egyetemben a *Dalmatia supra mare* alcím alá sorolja.

Habár legtöbbjük érintetlen, fontosnak látszik, hogy a listákat néha áttekintették, illetve tartalmukat frissítették és javították. Paris listájában például egy későbbi kéz javított: Prága püspökségét kihúzta az Alemannia alá tartozó Mainz alól, és hozzáadta a lengyel Gniezno alá tartozó püspökségek felsorolásához. Az érsekségek alá tartozó püspökségek számát ennek ellenére nem korrigálta.[44] A *terminus post quem* ebben az esetben valószínűleg 1344, ugyanis IV. Károly ebben az évben mentette fel Prága püspökségét Mainz fennhatósága alól, és emelte érseki rangra. A munkajellegű pontosítások és korrigációk bizonyítják, hogy Paris tartománylistája hosszú ideig aktív használatban volt a St. Albans kolostor falain belül. Emellett azt is tanúsítják, hogy a 11. századi javítások gazdája, valószínűleg maga is a kolostor szerzetese, viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezett a térséggel kapcsolatban.

A függelékben bemutatott néhány példa (*A*, *D*, *N*, és *Ca* kéziratok) szemlélteti a másolási és szerkesztői eltéréseket. Mivel ez az anyag egyéb forrásokban nem szerepel ellenőrizhetően, nem tudjuk, hogy adódtak-e olyan helyzetek, amelyekben ezek a kis eltérések zavart okozhattak. Míg az írnokok hibái egyértelműen a többszörös másolás, és a térséggel kapcsolatos tájékozatlanság eredményei, az ilyen értelemzavaró elírások és ortográfiai tévelygések bizonyára befolyásolták a középkori Angliában elérhető tudásanyag minőségét. A tartalom azonban még megannyi másolás után is viszonylag konzisztens és meglepően pontos képet ad a magyar provincia körülbelüli földrajzi helyzetéről, valamint méretéről és fontosságáról a többi pápai tartományhoz viszonyítva. Annyi bizonyos,

---

42 Nem egyértelmű azonban, hogy Paris ezeket a helyneveket saját angol nyelvén, franciául vagy az illetékes város saját nyelvén igyekezett-e feljegyezni.

43 A javított verzió: „Zagabriensem (!) episcopus".

44 A bevezető sor szerint *Alemannia* alá nyolc érsekség és negyvenkét püspökség tartozik. Ez a szám Prága kihúzásával negyvenegyre kellett volna, hogy módosuljon, de az utólagos javítás betoldójának erre a részletre nem terjedt ki a figyelme. Ugyanígy nem javítja Gniezno érsekség nyolc püspökségét kilencre, amely ugyan történelmileg pontosabb (hiszen Prága sohasem tartozott a gnieznói érsek fennhatóságába), valószínűleg azonban csupán az írnoki következetlenség eredménye: „Archiepiscopatus Gnegnesis hos habet suffraganos: Uredialatensem [később javítva: Wratislauiensem], Lubicensem, Cuiaviensem, Polozensem, Cracoviensem, Pornaniensem, Mazoniensem, Pomeranienensem, Pragensem. Summa archiepiscopus unus, episcope vero octo." *N* kézirat, fol. 163r (*Chronica majora* VI. 454–455). Az utolsó sorban található summa Paris egyedi újítása, más kéziratban nem található.

hogy ha bármelyik másolat valaha is aktív használatban volt (ami valószínű), a Magyarország egyházi hierarchiájáról alkotott kép talán kissé torz, de semmiképpen sem töredékes vagy hiányos.

A ritka szerkesztői beavatkozás, amelyet Gervasius művében követhetünk nyomon, illetve a későbbi javítások (mint például Matthaeus Parisiensis egy későbbi használójának korrekciói) emellett arról adnak számot, hogy egyes szerzők aktívan viszonyultak az anyaghoz. Gervasius (vagy az általa használt forrás) különösen fontos átszerkesztése meglepően pontos és aktuális tudásanyagot sugall. Ezen utóbbi megfigyelést különösen egyéb angliai források elemzésekor kell a kutatónak szem előtt tartani, mielőtt a hagyományokhoz és műfaji sajátosságokhoz ragaszkodó történeti, földrajzi és enciklopédikus források alapján sommás ítélet születik a korabeli Anglia írástudóinak Magyarországról alkotott képéről.

FORRÁSOK

Kéziratok

Angol „Libri provinciales”:

A: London, British Library, Additional MSS 46352, fol. 74r–77r.
Ad: London, British Library, Additional MSS 22635, fol. 53r.
Ar: London, British Library, Arundel 18.
C: Cambridge, University Library, Add 850.
D: London, British Library, Cottonian MSS, Domitian A XIII, fol. 110r–113r.
G: London, British Library, Cottonian MSS, Galba, E IV, fol. 152v–156v.
K: Cambridge, University Library, Kk 5.33, fol. 99v–108v.
N: London, British Library, Cottonian MSS, Nero D I.

„Libri provinciales” töredékek:

Fn: London, British Library, Cottonian MSS, Nero D II, fol. 242r.
Fd: Oxford, Bodleian, Douce MSS 137, fol. 2r.

Gervasius Tilberiensis „Otia imperialia” című művének angol kéziratai:

Ca: Cambridge, Library of St John’s College, I. 11 (219), fol. 1r–93v.
Cr: Cambridge, Corpus Christi College, MS 101, fol. 91r–91v.
M: Cambridge, Magdalen College, F.4.23, fol. 111v–195r.
R: London, British Library, Royal 13 E IX, fol. 5r–22r, 25v–26v, 28r–40r, 72r–77v.
S: Cambridge, Corpus Christi College, MSS 414, 3–248.

Szövegkiadások

Bartholomaeus Anglicus 1964 [1601]: *De proprietatibus rerum*. Frankfurt.
Fabre, Paul – Duchesne, Loius (éd.) 1905–1952: *Le Liber censuum de l'Église romaine publiè avec une introduction et un commentaire*. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. 2e sèrie, 6.) Paris.
Gervasius Tilberiensis (2002): *Otia imperialia: Recreation for an Emperor*. (Ed. S. E. Banks – J. W. Binns.) Oxford.
Giraldus Cambrensis (1863): De jure et statu Menevensis ecclesiae. In: Brewer, J. S. (ed.): *Giraldi Cambrensis opera*. (Rerum Scriptorum Britannicorum: Rolls Series 21.) London, IV. 101–373.
'Innocentii concilium Lugdunense' 1245. In: Weiland, Ludwig (Hrsg.) 2003 [1896]: *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. II: Inde ab a. MCXCVIII ad a. MCCLXXII.* (Monumenta Germaniae Historica, Leges, Constitutiones 2.) Hannover, 507–516.
Matthaeus Parisiensis (1872–1873): *Chronica majora Matthaei Parisiensis monachi Sancti Albani.* Ed. H. R. Luard. (Rerum Scriptorum Britannicorum: Rolls Series 57.) London.
Weiland, Ludwig (Hrsg.) 2003 [1896]: *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, II: Inde ab a. MCXCVIII ad a. MCCLXXII.* (Monumenta Germaniae Historica, Leges, Constitutiones 2.) Hannover.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baum, Wilhelm 1999: *Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes*. Klagenfurt.
Elze, Reinhard 1956–1957: Der Liber Censuum des Cencius (Cod. Vat. lat. 8486) von 1192 bis 1228. *Bulletino dell'Archivio paleografico italiano* (N.S. 2–3.) 251–270.
Darrouzès, Jean (ed.) 1981: *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris.
Duchesne, Louis 1904: Le provincial romain au XIIe siècle. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (24.) 75–123.
Engel Pál 1990: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest.
Fabre, Paul 1892: *Étude sur Le Liber censuum de l'église Romaine*. Paris.
Gransden, Antonia 1974: *Historical Writing in England c. 550 to c. 1307*. London.
Liebermann, Felix 1888: 'Ex Mathei Parisiensis operibus'. In: Pauli, Reinhold (Hrsg.): *Ex rerum Anglicarum scriptoribus saec. XIII.* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 28.) Hannover, 74–443.
Lunt, William E. 1918: The Sources for the First Council of Lyons, 1245. *The English Historical Review* (129.) 33. 72–78.
Montecchi Palazzi, Teresa 1994: Cencius camerarius et la formation du Liber censuum de 1192. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps Modernes* (96.) 49–93.

Morris, Colin 1991: *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford.

Powell, James M. 1986: *Anatomy of a Crusade: 1213–1221*. Philadelphia.

Robinson, Ian Stuart 1990: *The Papacy 1073–1198: Continuity and Innovation*. (Cambridge Medieval Textbooks.) Cambridge.

Tangl, Michael 1891: Die sogenannte „Brevis nota" über das Lyoner Concil von 1245. *Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung* (12.) 246–249.

Tangl, Michael (Hrsg.) 1894: *Die Päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200–1500*. Innsbruck.

Weidenbach, Anton Joseph (Hrsg.) 1855: *Calendarium historico-Christianum medii et novi aevi: Chronologische und historische Tafellen zur Berechnung der Urkundendaten, so wie zur Bestimmung der christlichen Feste mittler und neuer Zeit. Nebst einem Verzeichniss der Cardinalstitel und bischöflichen Sitze der Katholischen Kirche im 13ten Jahrhundert*. Regensburg.

FÜGGELÉK: A MAGYARORSZÁGRA VONATKOZÓ *LIBER PROVINCIALIS* BEKEZDÉSEK NÉHÁNY ANGOL KÉZIRATBAN

A szó végi „-sis" és „-sem" rövidítéseket aposztróf jelöli (például Colocen' = Colocensem), a ligatúrák és sor feletti rövidítésjelek feloldása pedig szögletes zárójelbe került (például ht = h[abe]t). A szürke mezők az olyan hiányzó adatokat jelölik, amelyek más kéziratokban megtalálhatók. A táblázat mezői a kéziratok sorbeosztását tükrözik, a méretbeli különbséget az okozza, hogy van, ami egyes kéziratokban egy sorban szerepel, másokban pedig két-három sorba tördelődik.

Dalmatia

A: London, BL, Additional MSS, 46352, fol. 74v, col. c.	*D:* London, BL, Cottonian MSS, Domitian A XIII, fol. 111v, col. b	*N:* London, BL, Cottonian MSS, Nero D I, col. e	*Ca:* Cambridge, Library of St John's College, I. 11, fol. 23v-24r
In Dalmatia	In dalmatia supra mare	In Dalmacia sup[ra] mare	Dalmacia sup[ra] mare h[abe]t Aquilegen' pat[ri]arcatu[m]
Patriarchatus Aq[ui]	Pat[ri]archat[us] aq[ui]lege[n]	Patr[ri]archat[us] Aq[ui]legensis	cujus suffragani mantuanus Cuman[us]
legensis xv, h[abe]t suffr'	sis ho[s] h[abe]t suff[ra]gan[eos]	hos h[abe]t suffraganeos	
Mantuanum	Mantuanu[m]	Mantuanum	
Cumanum	Cumanum	Cymianum	
Tridentinum	Tridentinu[m]	Tridentinum	Tridentin[us] Veronien' Paduan[us]
Veronensem	Verone[n]sem	Veronensem	
Paduanum	Paduanum	Paduanum	
Vicentinum	Vincentinu[m]	Uicentinum	Vincentin[us] Teruisin[us] Concordien'
Tervisinum	T[er]visinum	Teruisinum	
Concordiensem	Concordien'	Corcordienu[m]	

A: London, BL, Additional MSS, 46352, fol. 74v, col. c.	*D:* London, BL, Cottonian MSS, Domitian A XIII, fol. 111v, col. b	*N:* London, BL, Cottonian MSS, Nero D I, col. e	*Ca:* Cambridge, Library of St John's College, I. 11, fol. 23v-24r
Senecmensem	Senecemsem	Senecensem	Senesten' Filuten' et Belimen'
Feltrensem	Filtrensem	Filterensem	
	Belimensem	Bellimensem	
	Polanenum	Polanenum	Et hii duo [con]iucti Polon' Parentinus
Patentinen'	Parentinu[m]	Parentinum	
Triestinensem	Triestinum	Triestinum	Triestin[us] Comaden' et de capite
Comadensem	Com[m]adensem	Co[m]madensem	
Belimensem			
Polamensem			
Capitis yst[ri]e tres	Capitis Ystrie	Capitis istrie	
Iusticopolitanum			Ystrie Iustino politan[us] Marane' Ciui
Maranensem	Maranensem	Moransem	
Civitatis nove	Civitatis Noue	Civitatis noue	Tatis noue vel Emonen'
		Summa unus patriarcha	
		episcopi vero decem et octo	
Egyedi vonások: Belimensem és Polmensem három sorral lejjebb, mint általában			Egyedi vonások: 1. Az általános sorrendet felborítva Isztria után szerepel. Gervasius sorrendje a következő: *Polonia, Bulgaria, Sclavonia, Hungaria, Ystria, Dalmatia.* 2. Megadja *Ciuitas noue* (Ljubljana) római kori nevét (Emona)

Ystria supra mare

A	*D*	*N*	*Ca*
In Ystria super mare	In yst[ri]a supra mare		Ystria s[u]p[ra] mar[e] h[abe]t p[at]riarcatu[m] Gradan’
Patriarchatus grandensis v habet suffr’	Pat[ri]archat[us] Gra[n]den		
	sis hos h[abe]t suff[ra]’		cuius suffragani Castellan[us] Torcelan[us]
Castellanum	Castellanum		
Tortellanum	Torselanum		
Aquilensem	Equiliensem		Aquilen’ Esulan[us] Caprulan[us]
Caprulensem	Caprulensem		
Closenensem	Closenu[m]		Closen’ Ciuitatis noue
	Civitatis nove		
[sorkihagyás]			*Inter Vngariam et mare Adriaticu[m] s[un]t duo ar*
Archiepiscopus Iadren’ viii habet suffr’	Archie[pisco]pat[us] Iade	Archiep[iscop]at[us] Jaderensis	*chiep[iscop]atus de iure ut di[cun]t spectantes ad rege[m]*
	rens[is] sive Iaderi		
	nius ho[s] h[abe]t suff[ra]’	hos h[abe]t suffraganeos	
Signensem	Signiensem	Signensem	*Vngareor[um] nomine ducatum*
Absarensem	Apsarene[n]sem	Apsarenum	*Iadrensem cujus suffragan’ Auxaran’*
Veglensem	Veglensem	Veglensem	*Veglen’ Arben’ Nouen’ vel Noue*
Arbensem	Arbensem	Arbensem	*ten’ Chethanen’ Tunensis*
Notensem	Nouensem	Nonensem	

A	*D*	*N*	*Ca*
	Archie[pisco]pat[us] spalati[n]e	Archiep[iscop]atus Palet[re]nsi[s]	*Spoleten' cujus suffr' Tragimen' Scar*
	n' hos h[abe]t suffrag'	hos h[abe]t suffraganeos	
	Tinguriensem	Ragusiensem	
	Signensem	Sign[i]ensem	
	Scardonense[m]	Scardonensem	
Croatensem	Arbensem	Arbensem	
	Nouensem	Nonensem	
	Croatensem	Createnssem	*den' Crocicen'*
Kerbauensem	Kerbatensem	Kerbanensem	
Traturiensem	Traguriense[m]		
		Sum[m]a .iii. archie[pisco]pi e[pisco]pi	
		vero decem et .viii.o	
Egyedi vonás: a *Spalato* érsekség alá sorolt püspöki székhelyek hiányoznak (más kéziratokban általában Zadar püspökségei ismétlődnek)		Egyedi vonások: 1. Hiányzik az *Ystria supra mare* alcím, emiatt ez a szakasz *Dalmatia* alá sorolódik. 2. Grado püspökségei hiányoznak 3. Irnoki hiba, valószínűleg az alattuk szereplő Signiensem és Stagnensem városnevek hasonlósága folytán: Knint (Tiniensem, Tunensem) *Ragusiensem* követi	Egyedi vonások: 1. A más tartománylistákban az *Ystria supra mare* alá tartozó Zadar és Split püspökségei itt külön, *De ducatu Vngariae* alcím alatt szerepelnek (dőlt betűs rész), a kelet-európai régió felsorolásától elkülönülve. 2. Ez a szakasz a mű egyéb kézirataiban Lombardia alá tartozik, de ebben hiányzik a *De ducatu Vngariae* alcím, és a margó jelzése Flamminea részeként kezeli.

Sclavonia

A	*D*	*N*	*Ca*
In Sclavonia		In Sclavonia	Sclauonia duos h[abe]t Archie[pisco]patos Ragu
Arch' ragusiens'	Archie[pisco]pat[us] ragusie	Archie[pisco]patus Ragusien	
xiiii h[abe]t suffr'	hos h[abe]t suffrag'	sis has h[abe]t suffraganeo[s]	
Stagnensem	Stagnensem	Stanguensem	Sin' cujus suffraganei Stagnen'
Bossenensem	Bossenensem	Rossenensem	Bossenen' Tribunien' Catarmen'
Tribuniensem	Tribuniensem	Tribuniensem	
Catarmensem	Cathernen'	Catharniensem	
Rose	Rose	Rose	Rosen' Bidianen'
B[W?]iduanensem	Biduensem	Biduensem	
Antivarensem	Archie[pisco]pat[us] autiva	Archie[pisco]patus Autinare[n]	Artivaran' archi[episco]p[a]t[us] h[abe]t suffrag' Dulchern
	r[e]n[sem] ho[s] h[abe]t suffra'	sis ho[s] h[abe]t suffraganeo[s]	
Dulthinensem	Dulchinensem	Bulchinensem	
Suacirnensem	Suasianensem	Snacianensem	Suacinen' Dinasten' Poletan'
Arivastensem	Diuastren'	Dinastrensem	
Polatens em	Polatrensem	Polastrensem	
Scodrinensem	Scodrinensem	Scodrinensem	Scodinen' Arbanen' Sardenen' uel
Arbanensem	Arbanensem	Arbanensem	
	Sardeu'	Sardanensem	
	Scutarenum	Scutarensem	Scutaren'
		Su[m]ma archie[pisco]pi duo	
		e[pisco]pi vero quatuordecim	
Hiány: Sardanensis, Scutarensis	Hiány: Sclavonia alcím, így a püspökségek az eggyel ezelőtti *In yst[ri]a supra mare* alá sorolódnak		Egyedi vonás: Sclavonia általában Dalmácia és Isztria után következik, de Gervasius sorrendje a következő: *Polonia, Bulgaria, Sclavonia, Hungaria, Ystria, Dalmatia*

Hungaria

A	*D*	*N*	*Ca*
In Hungaria (4)		In Hungaria	Hungaria [a margón: Hungar(ia)]
Arch[ipescopus] Strigonien'	Archie[pisco]pat[us] st[ri]gonien[sis]	Archie[pis]c[opatus]	Hungaria duos h[abe]t archie[piscopos] Strigon'
		St[ri]goniensis	
vii h[abe]t suffr[aganos]	hos h[abe]t suffra'	hos h[abet] suffraganeos	cuius suffraga[ni]
Agriensem	Agriensem	Agriensem	Agnen' Nurien'
Nuriensem	Nitriensem	Sitriensem	
W[B?]ariensem	Waciensem	Vaciensem	Wacien' Iarrien'
Tauriensem	Iuriensem	Ianrensem	
Quinqueecclesien'	Quinq[ue] eccl[es]ien'	Quinque ecclesiens'	Quinq[ue] Ecc[lesia]r[um] Vesp[er]tin' Secundus archiep[iscopa]t[us]
vesp[ri]miens'	Vesprimimen'	Uepmense'	
Arch' colocen'	Archie[pisco]pat[us] coloce[n]si'	Archie[pisco]patus colocensis	Eiusdem terre Solocen' cuius suffrag[ani] hii
v h[abe]t suffr[raganos]	hos h[abe]t suffrag[anos]	hos h[abe]t suffraganeos	
Sago[ra]biensem	Wltrasilvanu[m]	Ultrasilvanum	Vlt[ra]siluan' Zagabrien' Waradien'
Vlt[ra]silvanensem	Zagabriensem	Lagabriensem	
B[W?]aradiensem, ,	Warandiensem	Waradiensem	
Cenadiensem	Cenadiensem	Renadiensem	Cenad'
Cuiensem			
		Su[m]ma duo archie[pisco]pi	
		e[pisco]pi vero decem	
Egyedi vonás: Cuiensem hozzáadása, valószínűleg a lengyel provinciából	Hiány: Hungaria alcím, így a püspökségek az eggyel ezelőtti *In yst[ri]a supra mare* alá sorolódnak.	Későbbi javítások: 1. *Ianrensem* betoldásokkal javítva: *Ianuriensem* 2. *Uepmense'* betoldásokkal javítva: *Vesprimiensem* 3. *Lagabriensem* javítva: *Zagabriensem* 4. *Raradiensem* javítva: *Zaradiensem*	Egyedi vonás: Magyarország nem *Sclavonia* és *Polonia* között jelenik meg, Gervasius sorrendje a következő: *Polonia, Bulgaria, Sclavonia, Hungaria, Ystria, Dalmatia*

G. Etényi Nóra

Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországképben 17. századi német nyomtatványok tükrében

Egy 1684-ben megjelent, mintegy hatvanoldalas német nyelvű nyomtatvány már a címében azt ígéri, hogy a törökök elleni háború aktuális sikerei nyomán államelméleti szempontok alapján elemzi a Magyar Királyság új helyzetét.[1] A kiadvány valóban alapvető politikai kérdéseket feszeget: várható-e a Porta ellentámadása, vagy inkább békekötés következik, sikerül-e a keresztény hatalmaknak erős szövetségben döntő csapást mérni a törökökre, s a Magyar Királyság teljes területéről kiűzni őket. A közérthetően megfogalmazott, ugyanakkor az állam működési mechanizmusának logikájára, szabályaira hivatkozó mű a 17. századi pamfletirodalom jellegzetes darabja, amely az újságolvasó közönség számára rögtön értelmezi is a gyorsan és nagy mennyiségben közzétett információt.[2] A reményteljes események – a Szent Liga megalakulása, a franciákkal kötött fegyverszünet, Esztergom, Vác és Visegrád felszabadítása – ellenére sincs még döntő fordulat a törökök elleni háborúban, a röpirat mégis azt feszegeti, hogy miként változik meg a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom viszonya, ha sikerül őket kiszorítani az ország területéről. Az olvasót is magával ragadó politikai „bennfentesség" érzése mellett tanulságos felfigyelni a jólértesültség igényére is. Már nem az a kérdés, hogy mi történt a közelmúltban, hanem hogy milyen hosszútávú változások várhatók a közeljövőben. A visszafoglaló háború sűrű hadi eseményei közepette a röpirat alapvetően nem katonai és stratégiai szempontokat mérlegel, hanem politikai alternatívákat latolgat.

---

1 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 302. 773-B: „Curiose Staats-Gedancken über den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn Und dahero bey der Christenheit entstehenden Gefahr, Bekümmernus und Zeitgewöhnlichen Fragen, sonderlich aber was doch die Unsergige nach erhaltenen Victorie in Ungarn weiter vornehmen, und was sie Glückliches verrichten möchten? Ob der Türcke auch weder vor Wien rucken und was er sonst bey diesem Kriege gewinnen dürffte? Ob auch die christliche Potentaten einig bleiben der sich trennen solten? Warum doch dieselben mit dem Türcken so balden Friede machen? Wie es mit dem Töckely, und denen Evangelischen in Ungarn, ja de ganzen Königreiche endlich ablauffenen und ob solches der Türcke der Zeit auch vollendes in seinen Gewalt bringen werde? Und andere Zeitlauffige Dinge mehr. Alles nach denen bewehrten Staats-reguln, meckwürdigen Exempeln und Begebenheiten auch gegenwaertigen der Schen Zustande, unpartheinisch untersuchet und in so weit erörtert. Gedruckt Im Jahr 1684." Apponyi 1900–1927: 1145.

2 Welke 1981; Weber 1994; Gestrich 1994; Böning 2005; Tschopp 2004.

Az Oszmán Birodalom óriási iramú terjeszkedéséből fakadóan a Magyar Királyság politikai helyzete, katonai ereje, gazdasági állapota már a 16. század elejétől a kora újkori röpiratirodalom kulcsfontosságú kérdése volt.[3] A magyarországi humanista elit tudatosan erősítette annak élményét, hogy a magyarországi területek elfoglalásával a törökök közös keresztény értékeket veszélyeztetnek. A Magyar Királyság jelentőségét megfogalmazó bőségtoposzok, amelyek a folyók, tavak, erdők és hegyek természeti gazdagságáról értekeznek, még az olyan hétköznapi, és közemberek számára is jól érthető, megtapasztalható érvelésben is megjelentek, mint amilyet például egy 1566 szeptemberében megjelent, augsburgi nyomtatott hírlevélben olvashatunk. Ebben Szigetvár elestéről tudósítva a szerző rögtön azt is kifejti, hogy a magyarországi marhakereskedelem veszélyeztetettsége miatt rövidesen drágább lesz a hús Ulm, Nürnberg és Augsburg piacain.

A keresztény Európa összetartozás-tudatának erősítése többeknek érdekében állt, így különböző egyházi és világi hatalmak együttesen alakították ki a közös ősellenség elleni küzdelem normarendszerét.[4] A 16. században a birodalmi gyűlések által megszavazott és beszedett jelentős adók, a választófejedelmek, fejedelemségek és birodalmi városok által több generáción keresztül rendszeresen küldött segélycsapatok azt jelzik, hogy a Habsburg, valamint a Német-római Birodalom hatalmi centrumai közös érdekként jelenítették meg az Oszmán Birodalommal szembeni küzdelmet. A törökök ellen segítséget nyújtó uralkodóknak érdemes volt alattvalóik számára „közvetíteni" a nem is oly távoli hadszíntéren való jelenlét eredményességét és jelentőségét. A nagy földrajzi felfedezések, az élénkülő kereskedelmi kapcsolatok távoli földrészeket kapcsoltak be a mindennapok világába, a folyamatos és sokrétű diplomáciai kapcsolatok, a javuló közlekedési lehetőségek, illetve a kiterjedt postahálózat révén pedig Európa is áttekinthetőbbé és átjárhatóbbá vált.[5] Mérföldtáblák garantálták az utasok és a hírek menetrendszerű, órára meghatározott megérkezését, ami nagymértékben megváltoztatta a közemberek tér- és időszemléletét.[6]

A *hostis naturalis* előretöréséről nemcsak a politikai, gazdasági és kulturális elit igényelt érdemi információt, hanem a társadalom széles rétegei számára is meg kellett nyitni a kommunikációs csatornákat.[7] A hagyományos eszközök, prédikációk, népénekek, versbe szedett rövid tudósítások mellett a könyvnyomtatás gyors fejlődésének köszönhetően már a 16. század elején nyomtatott újságok, *Newe Zeitung*ok jelentek meg a törökök elleni háború egyes eseményeiről. Sőt, európai jelenlétük hatott a kora újkori nyilvánosság fejlődésére is. Nagy területek gyors információs hálózatát kellett megszervezni, hogy ellenőrzött és érdemi hírekkel lehessen minél gyorsabban és minél szélesebb körben a társadalom hírigényét kielégíteni.

3 Apponyi 1900–1927; Hubay 1948; Németh S. 1993; Paas 2007.
4 Schulze 1978; Grothaus 1986.
5 Gewecke 1986; Pieper 2000; Schmale 2004; Poeschel 2004; Schütz 2004; Ilg (Hrsg.) 2008.
6 Behringer 2003: 379–380; Besse 2002; Nordman 2002.
7 Göllner 1978; Benda 1942; Schwobel 1976; Guthmüller – Kühlmann 2000; Höfert 2003.

Bár a 16. század folyamán nem állandósult a törökök jelenléte a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt, de az ellenük folytatott hadjáratok, döntő csaták, a jelentős várak ostroma kapcsán az aktuális eseményeket közvetítő avisokban, *Newe Zeitung*okban nagy számban jelennek meg hírek a magyarországi hadi eseményekről, csatákról, városostromokról, majd a törökökkel kötött békékről. A Magyar Királyságra – s a lengyel és horvát területekre – gyakran idézett kereszténység „védőpajzsa", „védőbástyája" toposz a híráramlás révén az újabb krízisek alkalmával konkrét új tartalmakkal, aktualizáltan jelent meg. A tizenötéves háború idejére folyamatos és hatékony hírközlés alakult ki. Így az olyan jelentős hadi eseményekről, mint Győr 1598-as visszafoglalása, 1595 októberében a gyurgyevói győzelem, Pálffy Miklós felső-magyarországi sikerei, vagy akár a Veszprémet tartó törökök eredményes portyázásai részletes nyomtatott hírleveleket tettek közzé a Német-római Birodalom nagy nyomda- és hírcentrumaiban (Nürnbergben, Augsburgban, Ulmban és Frankfurt am Mainban). Az általában négy-nyolc oldalas tudósítások a konkrét hadi eseményeket mutatták be, így érthető, hogy az újságolvasó, még inkább az újdonságokat felolvasott hírekből megismerő befogadóközönség újabb ismereteket igényelt az ostromlott vagy éppen elvesztett várak elhelyezkedésére, hadi jelentőségére vonatkozóan.

Az egyre hatékonyabban működő információs hálózat hatalmas mennyiségű hírt közvetített a közönségnek. A magyarországi hadi és politikai eseményekről tudósító műfajok virágzásában nagy szerepet játszott, hogy a kiadók üzletileg is érdekeltek voltak abban, hogy a fellángoló érdeklődést kihasználva még több háttérismeretet adó, az eseményeket értelmező kiadványt jelentessenek meg; az olvasóközönségnek ugyanakkor arra volt igénye, hogy nagyobb összefüggésrendszerben, a hosszú távú következményekkel együtt lássa a figyelemmel kísért eseményeket. A tizenötéves háború eseményeit például a nürnbergi Hieronymus Ortelius foglalta össze, 1395-től összegezve a törökök elleni küzdelmet, legrészletesebben az 1592-től kibontakozó városostromokat és csatákat. Az először 1602-ben megjelent, Johannes Sibmacher által szépen kivitelezett és később is sokat citált, metszetekkel illusztrált művet a század folyamán többször kiadták, mindannyiszor „továbbírva". Már 1603-ban új kiadása jelent meg a szerző tollából, míg az 1613-as és 1615-ös kiadásban már a Bocskai-szabadságharc eseményei, a békék megkötése, valamint II. Mátyás magyar, majd német-római császárrá koronázása is gondos részletességgel szerepelt.[8] Új aktualitást Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fellépése jelentett, amit 1620-ban Amszterdamban és 1622-ben Nürnbergben is közzétettek. 1665-ben pedig Daniel Fievet és Paulus Fürst gondozásában jelent meg ismét a munka, újabb metszetekkel és az 1663–1664-es háború eseményeivel kibővítve. Szintén ezen elismert mű hagyományára támaszkodva tette közzé 1692-ben, a visszafoglaló

8 „Hieronymus Ortelius: Viertter Thail. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich seidhero Anno 1604 biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen Rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich [...] (Nürnberg, 1613)." Apponyi 1900–1927: 2602.

háború történetét is beépítve a *Wunderbahrer Adlers-Schwung* beszédes címet viselő összegzését Johann Constanin Feige.[9]

A törökökről megrajzolt 16. századi képben sok a toposz; a legtöbbször fiktív metszetek falvak és városok felégetéséről, gyermekek és nők elpusztításáról tudósítanak. A rendszeres híreknek köszönhetően a magyarországi területekről érkező nagy mennyiségű hír azonban nem a kuriozitás élményét, hanem az összetartozás tudatát erősítette. A magyarországi török hadjáratok idején a Német-római Birodalomban délben megszólaltak a harangok, gyerekeknek szóló, olcsó kiadású törökellenes imákat nyomtattak könnyen kézbevehető nyolcadrét formában, s a dél-német városokban a keresztény szolidaritás nevében rendeletek tiltották a táncmulatságokat.

Röplapokon többször kinyomtatták a középkori szentenciát, mely szerint amit az olvasni tudó embernek a könyv jelent, azt jelenti a műveletlennek a kép.[10] A 17. századra – különösen a harmincéves háború időszakától kezdve – ezek a metszetekkel illusztrált röplapok sok érdemi információt hordoztak. Uralkodókról és hadvezérekről hiteles, karakteres portrék jelentek meg, az ostromábrázolások szépen kidolgozott, szakszerű hadmérnöki rajzok alapján készültek. A hadjáratok eseményeit nemcsak külön térképekre vetítették, hanem a röplapokra is térképrészleteket illesztettek, mint például Zrínyi Miklós téli hadjárata idején, amikor a Dráva- és a Muraközt bemutató térképek közvetítettek újabb, lényeges információkat.[11] A német nyelvű röplapok Érsekújvár 1663-as török kézre kerülésének jelentőségét hasonlóképpen a Csallóköz térképével érzékeltették,[12] a szentgotthárdi csata pontos helyszínét szintén térképre vetítették,[13] ahogyan 1687-ben

9 „Hieronymus Ortelius: Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belaegerungen der Staette und Vestungen [...] von Anno 1395 bis [...] gegenwertige Zeit (Sibmacher, Nürnberg, 1602)." Apponyi 1900–1927: 1530. „Continuatio Dess Hungarischen und Siebenbürgischen Kriegswesen vom Julio Anno 1602 bis auff jetziges 1603 Jahr, Chronologia Oder Historische Beschreibung [...] (1613/1615)." Apponyi 1900–1927: 1532, 1531. „Amsterdam Neander Petrus (1622)." Apponyi 1900–1927: 1539. „Chronologia oder Historische Beschreibung [...] (Endter, Nürnberg, 1622)." Apponyi 1900–1927: 1536. „Ortelius: Redivivus Et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret durch Martin Mayern (Fürst és Fievet, 1665)." Apponyi 1900–1927: 1540. „Feigius Johannes Constaninus: Wunderbahrer Adlers-Schwung oder fernere Geschichts-Forstezung Ortelii redivivi et Continuati [...]." Apponyi 1900–1927: 528, 529.

10 A röplapok társadalmi beágyazottságáról német vonatkozásban legújabb összegzés: Schilling 1990; Harms – Schilling 2008.

11 „Eigentlicher Abriss der glückhafften Winter-Expedition dess Herrn Graven Niclas Serin [...]." Paas 2007: 156. Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter arcképét is közlő frankfurti röplap: *Wahrhaffte Beschreibung was beede Herr Graff von Serin und Herr Graff von Hohenlohe…wieder den Türcken vorgangen.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 278; illetve Paas 2007: 158.

12 Jacob Sandrart nürnbergi röplapja a hadmérnöki rajz mellé térképet is beilleszt. *Warhaftige Abbildung der Belägerung der berühmten Gräntzvestung Neüheüsel […]*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 269; illetve Paas 2007: 77–80. Abraham Aubry Frankfurt am Mainban megjelent metszetén is látható. Paas 2007: 90.

13 Paulus Fürst nürnbergi röplapja: *Warhaffte Relation, und Abbildung der herrlichen Victori.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 54.433; illetve Paas 2007: 233–234.

a törökök területi veszteségeit is szépen kivitelezett térképekkel hozták a nagyközönség tudomására.[14] A törökök által korábban megszállt területek feltérképezése, pontos információk szerzése a korszak embere számára nagy élményt jelentett.

A kora újkorban ugyanakkor a nyomtatott térkép nem csupán a tájékozódás egyik fontos eszköze, hiszen a veszélyeztetett területek megismertetésének politikai jelentősége is volt. Nem véletlen, hogy a Lázár deák nevével fémjelzett első nyomtatott térkép nem sokkal a mohácsi csatát követően jelent meg. Az 1550-es években a Wolfgang Lazius-féle térkép egy tudós csapat munkáját tükrözi, míg a Fuggerek 1566-ban olyan térképet jelentettek meg a Magyar Királyságról, amely az adott év hadi eseményeit is részletesen bemutatja. Erdély szembefordulását a Portával, valamint Báthory Zsigmond és Mária Krisztina házasságát szintén röplapon megjelenő térkép reprezentálja. Igen „beszédes" az 1626-ban közzétett Speed-térkép is, amely nemcsak 1400 település helyzetét jelöli, hanem sajátos „országismeretként" egy főnemesi, egy köznemesi és egy városi polgár házaspárnak a viseletképét, valamint az ország régebbi és aktuális politikai központjának, Budának és Pozsonynak, illetve a Duna védelme szempontjából fontos erődöknek, Győrnek és Komáromnak az alaprajzát is bemutatja.[15] 1664-ben Amszterdamban készült egy aktuális katonai helyzetet ábrázoló, Johann Blaeu neves holland kartográfusnál megjelent, színezett Magyarország-térkép, amelyhez Nádasdy Ferenc adatokkal és anyagilag is hozzájárult.[16] Martin Stier Magyarországot bemutató térképe pedig a készítő szándéka szerint a birodalmi felmentő seregek útját volt hivatott segíteni 1664-ben, bár végül nagyobb példányszámban csak a visszafoglaló háború idején, 1684-ben nyomtatták ki.[17]

A 17. század jellegzetes sajtóműfajának termékei, az egyoldalas, plakátméretű röplapok szintén soktényezős Magyarország-képet közvetítettek a befogadóközönségnek. Ez a műfaj leginkább a Német-római Birodalom területén virágzott, ahol különösen a gazdag, széleskörű külkapcsolatokkal rendelkező birodalmi városokban „nevelődött ki" e röplapok közönsége. A röplapokat akár a városi középréteg alsó szintjének tagjai is megvehették magunknak két korsó sör áráért vagy néhány tojásért. Vallásos tárgyú kiadványok, erkölcsnemesítő és szórakoztató, szépen kivitelezett metszetek sora tükrözi a röplapok iránti széleskörű igényt. Társadalmi presztizsük abban is megnyilvánult, hogy ezeket még polgári lakásbelsők díszítésére is felhasználták.[18] Szintén a műfaj hírértékét, megbecsültségét jelzi, hogy a hosszú török háború eseményeit bemutató, kéziratos nürn-

Johann Hoffmann nürnbergi röplapja: *Grundrichtiger Verlauff des zwischen Herrn Gen. Montecuculi und Türckischen Haubt-Armmee an der Raab vorgegangenen Treffen […]* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 5578; illetve Paas 2007: 238.

14 *Soliman der Gross Vezier nach vernommener Zeitung der von ersten November von Christlichen Waffen eingenommen Schanz Dardae, beurland das Ungarland*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 9387.

15 Papp-Váry – Hrenkó 1990; Plihál 2002.

16 Rózsa 1970: 188; Papp-Váry – Hrenkó 1990: 72.

17 Pálffy 2000.

18 Schilling 1998: 112–141; Ukena 1977: 35–53.

bergi krónikát is röplapok képanyagával tették szemléletesebbé. A magyarországi várostromokat megjelenítő röplapok a várak stratégiai helyzetét, természeti adottságait és elhelyezkedését részletesen is ismertették, bár ezek az információk tulajdonképpen magukról a képekről is leolvashatók voltak. A stratégiailag jelentős, sok ostromot kiállt váraknak és városoknak kanonizált képi ábrázolásai alakultak ki. A kora újkori országismeret szempontjából fontos, hogy Buda, Győr, Komárom, Esztergom, Érsekújvár rendszeresen megjelenő ábrázolásai nyomán valóban létezett egyfajta országkép. A 16–17. századból csak Kanizsáról például százkilencven különböző ábrázolást ismerünk.[19]

Sajátos ismeretanyagot „standardizáltak" azok, a színvonalas kiadóknál szintén „kötelezően ismertetett" részletek, amelyek egy adott vár korábbi ostromairól emlékeztek meg. A visszafoglaló háború időszakában nemcsak a várak török kézre kerülését mutatták be, hanem a sikertelen ostromokat is. Kanizsa 1664-es sikertelen ostromának ismertetésekor a vár jelentőségét például azzal érzékeltették, hogy az száz évvel korábban Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsay Orsolyának a vára volt.[20] Ugyanakkor a vár- és várostörténeteknél sem mindig csak a török háború hírei szerepeltek. Érsekújvár 1685-ös visszafoglalásánál felidézték mindazokat a korábban aktuális, röplapokon is közzétett eseményeket, amikor például a várat Bocskai István, majd Bethlen Gábor seregei ostromolták, kiemelve, hogy ez utóbbi alkalommal kapott halálos sérülést Bucquoi generális.[21] Legrészletesebben mégis az 1663-ban bekövetkezett török kézre kerülését mutatták be, hiszen arról több mint egy tucatnyi röplap tudósított.[22]

A hadi események felelevenítésekor a korábbi katonai és politikai fordulópontokat ismét felidézték, immáron más politikai összefüggésben. A visszafoglaló háború idején az uralkodó és a magyar rendek korábbi konfliktusai a Thököly-mozgalom aktuális problémája miatt váltak újra hangsúlyossá. Az ellentétek mellett az érdekegyeztetés valóságos és szimbolikus helyszíneként jelent meg a röplapokon szintén gyakran bemutatott Pozsony városának politikai súlya. Nemcsak az uralkodói propaganda részeként, és a magyar királykoronázások alkalmával jelentek meg röplapok Pozsony városának szép látképével, hanem a várost veszélyeztető támadások alkalmával is, így például 1620-ban[23] és 1663-ban. Bethlen Gábor és a törökök támadásakor ezek a leírások részletesen

19 Magyar vonatkozású röplapokhoz legújabban Szalai 2006.

20 „Eigendtliche Abbildung der Vöstung Canisa in Nieder Ungern, und wie solche von dem Herrn Grafen von Serin, Budiani und Esterhasi ploquirt woden, Im Februario 1664." Paas 2007: 162.

21 *Die Belagerung Neuhäusel*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 54164. Thomas Wiering hamburgi röplapja: Szalai 2006: II. 51. tábla. II. Miksa Emanuel hadmérnöke, Michael Wening is jegyez Münchenben kiadott röplapot a visszafoglaló háború idején. Szalai 2006: II. 56. tábla. Érsekújvár 1621-es ostromáról szóló röplapokra pedig Szalai 2006: II. 10–11.

22 G. Etényi 2003: 98–115; Paas 2007: 77–81, 87–99.

23 „Eigentliche Beschreibung der jüngst den neundten, 10. und 11. Octobris, durch die Ungarn erhaltenen glücklichen Victori vor Pressburg und Bruck an der Leuthe Im Jahr Christi, 1620." Szalai 2006: II. 8. tábla.

bemutatják a város politikai funkcióit. Egy Nürnbergben készült, 1663-ban megjelent röplapon például részletesen kitértek a Magyar Királyság politikai súlyát reprezentáló várra, a magyar főnemesek palotáira, Lippay György esztergomi érseknek a modern tudományos és technikai ismereteket tükröző, híres kertjére, Pálffy Pál korábbi nádor gondosan megtervezett palotájára, sőt Wesselényi Ferenc nádor újonnan kialakított nádori kertjére, a város fontos templomaira, szép kútjaira és színvonalas patikájára.[24]

A döntő többségében a városi olvasóközönségnek készült városleírások, várostörténetek iránt olyan nagy lett az igény a Német-római Birodalomban,[25] hogy a kifejezetten csak útikönyvkiadó frankfurti Theodor de Bry veje, Martin Zeiller (1589–1661) például már csak útikönyvszerzőként tevékenykedett. A szintén elsősorban topográfiával foglalkozó Merian kiadónál kétezer város látképét adták ki,[26] a városokat az alaprajzok mellett sokféle változatban, profilból, madártávlatból, lóhátról is szemléltetve. Ezek a városkép-sorozatok nemcsak egyfajta sajátos patriotizmusból fakadtak, hanem elementáris igényt tükröztek a világ megismerésére, megértésére, valamint a politikailag, vallásilag és szociálisan is megosztott Európában a harmónia utáni vágyra.[27]

A hagyományosan világot járók, a zarándokok, a kézműves legények, valamint a mind gyakrabban és mind távolabbra utazó diplomaták mellett peregrinus diákok százai rótták az Európa egyetemi városaiba vezető utakat, sőt, a főúri ifjak nevelését szintén nagyszabású európai körutazás zárta le, melynek azonban csak ritkán, esetleg éppen a törökök elleni hadszíntér megismerésének a lehetősége miatt vált úticéljává a Magyar Királyság. Az útleírásnak, útinaplókészítésnek tudományos igényű szempontrendszere alakult ki, amelyet a városleírások esetében szintén illett alkalmazni. A város új neve mellett rögzíteni kellett az eredet-magyarázatokkal ellátott korábbi változatokat, egyaránt kitérve az alapítókra és az újjáépítőkre. A város fekvésének, földrajzi, illetve természeti környezetének ismertetésén túl az ott található nevezetesebb egyházi és világi épületeket, köztük a palotákat, de a középületeket, a piactereket és a város védelmét szolgáló erődítéseket is be kellett mutatni. A városi életet a lakosság közerkölcsével, táplálkozási és öltözködési szokásaival jellemezték, de a város reprezentációjához a városvezetés hatékonysága és az iskolák jó híre is hozzátartozott.[28]

24 Lucas Schnitzer nürnbergi metsző két röplapot is illusztrált Pozsony képével 1663-ban. Az egyik változat, az „Eigentlicher Grundriss des Statt und Königlichen Residenz-Schloss Pressburg" Joseph Priami Pozsony városának és várának katonai parancsnoka által rajzolt tervek alapján készült, és a védelmi rendszert hangsúlyozzza, míg a másik, a „Recht eigentlicher Abriss der Königlichen Haubt- und Residentz-Stadt, Pressburg [...]" a város politikai jelentőségét ábrázolja. Lásd Mielke (comp.) – Falk (ed.) 1999: 85, 86; illetve Paas 2007: 108.

25 Besing 1999.

26 Besing 1999: 88.

27 Besing 1999: 91.

28 Kovács 1988.

Az európai városkép-sorozatokba a magyar város és várábrázolások jól beilleszkednek.[29] Az első híres városképsorozat, a Schedel-féle világkrónika 1493-ban Nürnbergben készült egy matematikusokból, csillagászokból, geográfusokból álló, humanista tudós kör széleskörű munkája nyomán. Az 1809 képet tartalmazó Schedel-krónika hosszú időre meghatározta a városképkészítés módszereit. Bár vannak átvételek és néhány tipizálás, mégis inkább az a jellemző, hogy a korszakban fontossá vált a valósághűség. Így egy várost a hitelesség érdekében akár két aspektusból is ábrázoltak: egyrészt az épületcsoportok, másrészt a tájképforma és a vegetáció bemutatása volt a cél. Ugyanakkor a tudományos igény és az esztétikai érték nem zárta ki egymást, ezáltal a város és a vidék látványélményként egyaránt megjelent. A metszőként közreműködő Albrecht Dürer akvarelljein hasonlóképpen kimutatható, hogy a természet ábrázolásánál fontos az összkép realitása.

Tudós humanista körök dolgoztak együtt a másik híres nürnbergi városképsorozat, a hatkötetes Georg Braun- és Hans Hogenberg-féle *Civitas orbis terrarum* köteten is.[30] A mintegy 546 képet tartalmazó „Városkönyv” negyven év alatt tizenkét kiadást ért meg.[31] Míg a Schedel-krónikában a magyar városok közül csak Buda szerepelt, a *Városok könyvé*ben már több mint egy tucat hadászatilag vagy éppen gazdaságilag jelentős magyar vár és város került be. A többek közt Budát, Tatát, Esztergomot, Egert, Váradot, Visegrádot, Érsekújvárt, Sárost és Szolnokot bemutató metszetek, látképek és viseletképek történeti allegorikus és szimbolikus tartalommal telítődtek. A színezett változatokban különösen szembeszökő, hogy az ábrázolásokon mennyire dominál a táj. A készítők a domborzati viszonyokat, a magas hegyek sűrű fenyveseit, a domboldalak szőlőskertjeit, a kastélyok mellett táblákba rendezett virágoskertet vagy éppen a vízimalmokat egyaránt ábrázolták. Sáros metszete például a szántó-vető paraszt és a birkákat legeltető juhász mellett a vadászni induló főúri társaságot is bemutatja. Talán kissé túlságosan idillikus ez a táj, ám ezekből a metszetekből mégis éppen a sokféleség és a békeidőszakok – a követjelentésekben sokszor meglepődve regisztrált – rendezettsége és viszonylagos jóléte tűnik ki. Tata ábrázolásánál például az is feltűnő, hogy a várat körülvevő mocsaras tó nemcsak védelmet nyújt, de megélhetést is biztosít, s hogy a vár jelentőségét éppen a mocsaras területen át vezető út növeli.[32] Várad metszetén a Szent László-szobor a múltra, a sok kis kert és kiterjedt szántó a város virágzó mezőgazdaságára utal. A török kézen lévő Szolnok esetében szintén a virágzó kertek és szántók képe dominál.

E metszeteken a városokat általában madártávlatból ábrázolták, ám külön kiemelték az adott helyre jellemző „attribútumokat”, mint például a védműveket, bástyákat, a városfalat, a tornyokat, jellegzetes palotákat, nevezetes templomokat, illetve a városházát.[33] Ezeket a jellemző épületeket a városi polgár a magáénak

29 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 56–65 (Jan Simane).
30 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 81–93 (Wolfgang Behringer).
31 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 85.
32 Kelenik 1998.
33 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 66–72 (Andrew John Martin).

érezhette. A polgárok városhoz tartozásának identitástudata a 17. században nagyon erős volt, és ez a tény a városleírásokban is megnyilvánul. Ezekben a város organikus közösségként, egyfajta államként jelenik meg.[34] A leírásokban ugyanakkor már az iskolák szerepe is megjelent, és a 17. század első felében lassan elhalványult az a gyakran megjelenő toposz, hogy a háborúban hallgatnak a múzsák, és Magyarország csak mint hadszíntér, illetve a magyar politikai elit csakis mint katonahős van jelen.[35] A leírások országképét befolyásolta az egyetemi disputákon bevett szokás is, a pozitív és a negatív országkép ütköztetése. Hellenbach János 1656-ban, Wittembergben tartott *Oratió*ja például az ország természeti kincsei, különleges vizei, bányakincsei mellett a törökök elleni küzdelem hagyományát emeli ki mint megvédendő és maradandó értéket.[36]

A városleírások népszerűségében ugyanakkor az is szerepet játszik, hogy a város ereje, védelmi rendszere konkrétan és szimbolikusan is megjelenik. Enciklopédikus igénnyel készült a kora újkor egyik leghíresebb városleírása, Martin Zeiller és Matthaeus Merian híres műve a *Topographia*, melynek eredeti célkitűzése a világ valaha volt és az adott korban jelentős városainak gyűjteményes leírása volt.[37] A műfaj népszerűsége miatt Magyarország bemutatása sokszor még akkor is útleírás formájában jelenik meg, ha az egyébként nem köthető semmilyen konkrét utazáshoz. A hódoltság területén átutazók azonban – elsősorban diplomáciai küldetések alkalmával – valóban készítettek útleírásokat. Ezek közül a leghíresebb Salamon Schweigger műve, mely 1613-ban jelent meg először.[38] A munka csak röviden szól a magyarországi útszakaszról,[39] mivel az igazi kuriózumot az olvasók számára az Oszmán Birodalom leírása jelentette.[40] A hódoltsági útvonal ismertetésekor sok az ismétlés és az átvétel.[41] A követségek útját kísérő beszámolók korábbi hiányát vette észre az élelmes Schweigger, aki Sinzendorf 1576. évi követségének úti prédikátoraként vett részt az utazáson, és a fokozott érdeklődést kihasználva a nürnbergi városvezetés segítségével 1608-ban jelentette meg a mintegy harminc évvel korábbi feljegyzései alapján született útibeszámolóját.[42] A kötet bevezetőjében közzétett, rövid életrajzában Schweigger bevallja, hogy kalandvágyból indult el a konstantinápolyi útra, miután tübingeni teológiai tanulmányai után hiába próbált nevelőként Itáliába és Franciaországba eljutni.[43] Az Oszmán Birodalomban, majd a Szentföldön tett útjáról érdekességeket, egzotikumot hangsúlyozó, ugyanakkor jól hasznosítható ismereteket közöl.

34 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 73–80 (Erich Kleinschmied).
35 Bitskey 2005; Kármán 2006: 78.
36 Imre 2000: 455–465.
37 „Beschreibung aller der fürnembsten Städte der ganzten Welt, so jemals gewesen oder noch sind." Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 79 (Erich Kleinschmied). Wütrich 2007.
38 Schweigger 1964 [1608].
39 Németh S. 1996.
40 Kleinvogel 1989; Rudolph 2005: 295–314; Teply 1976.
41 Németh S. 1999.
42 Schweigger 1964 [1608].
43 Németh S. 1996.

Az élvezetes, sokszínű, a követség útját, ellátását, a törökökkel való diplomáciai tárgyalások módját, szertartását is ismertető,[44] kis metszetekkel illusztrált könyv rövid időn belül hat kiadást ért meg. Az ekkor Nürnbergben prédikáló Schweigger szervezte meg Johann Wild nürnbergi polgár művének kiadását is. Az 1604-ben Érsekújvár környékén török fogságba esett Wild élvezetesen foglalta össze fordulatokban gazdag, tízéves konstantinápolyi viszontagságait,[45] egyfajta alulnézeti képet adva a városról és a törökök szokásairól. A leírásokban megjelenő török követség nemcsak a békekötés fontossága, hanem egzotikuma miatt is szerepelt.[46] Maximilian Brandstetter tollából pedig a zsitvatoroki béke okmányait kicserélő, Sigmund Herberstein és Rimay János vezette követség részletes útibeszámolója áll a rendelkezésünkre. A mű saját korában végül nem jelent meg nyomtatásban.[47] Brandstetter összegezte az utazás során a hódoltsági városokban és a török területen látottakat, és utalt a diplomáciai tárgyalások nehézségeire is. Stephan Gerlach, aki szintén Rudolf császár nevében, Ungnad Daviddal indult a Portára 1573-ban, a követség útjáról készített összegzést, ám útinaplóját majd csak az unokája adta ki 1674-ben.[48] A kiadók számára fontos az üzleti érdek, és a magyar vonatkozású információk iránti igény ekkoriban igen erős volt. Ezt jelzi például az a tény, hogy a jó és gyors tollú, a félévente megjelenő vásári füzeteket szerkesztő Erasmus Francisci[49] 1664-ben magyarországi városleírásait a török és magyar országleírásában is közzétette.

A legrészletesebb háttérismeretet a kora újkorban azonban elsősorban az igen népszerű országleírások, geográfiai munkák adják, amelyekben az egyes városok és települések betűrendben követik egymást. Az útleírások szempontrendszerét és nézőpontját szívesen alkalmazó összegzések sokszor valóságos utazásnak tűnő módon mutatják be a Duna menti városok történetét, ezzel is érzékeltetve ezeknek a gazdasági, politikai és katonai egymásra utaltságát.

Az útleírások és a várostörténetek szórakoztató módon, olvasmányos formában készültek, ugyanakkor tükrözik a megváltozó tudományos elvárást is.[50] A korábbiakhoz képest a 17. századi ábrázolásokon már nem elsősorban a reprezentatív épületek kerültek a középpontba, hanem sokkal inkább a gazdasági szempontból meghatározó tényezők. Egyre részletesebbé vált az elővárosok ábrázolása, ahol a malmok, kézművesműhelyek, kovácsok, fürdők, fogadók, marhaistállók és kertek találhatók, és ahonnan az adott városok mezőgazdasági adottságai is kiolvashatók.[51] Ennek nyomán egyáltalán nem meglepő, hogy

---

44 Dilger 1967; Hösch – Nehring (Hrsg.) 1995; Teply 1968.
45 Wild 1964 [1604]; Németh S. 1996: 197, 199.
46 Szakály 1983; Fenyvesi 1986; Ágoston 1997.
47 Nehring 1983; Brandstetter 2001.
48 Stephan Gerlach: *Tage-buch. An die Ottomanischen Pforte zu Constantinople abgefertigten und durch den [...] Hn. David Ungnad [...] vollbrachten Gesandschafft* (Frankfurt am Main, 1674). Magyar vonatkozású részeket kiadta Kovács 1986: 89–258. Lásd még Németh S. 1996: 193.
49 Dünnhaupt 1975, 1977.
50 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 101–108 (Frank-Dietrich Jakob).
51 Behringer – Roeck (Hrsg.) 1999: 103 (Frank-Dietrich Jakob).

a kereskedelméről és textiliparáról híres Augsburgról már a 16. század végén olyan ábrázolások születtek, amelyeken a városi kertek és a város környéki szántók sokkal jobban kivehetők, mint a jellegzetes templomok és a városháza épülete. Nürnbergnél hasonlóképpen a papírmalmok dominálnak. A gazdasági adottságok egy egész város életszükségleteit meghatározták.

A békeidőszakban megjelenő magyar városképek, mint például Mattheus Meriannak a 17. század első harmadában kiadott, többszáz közmondást városlátképpel megjelentető sorozata szintén érzékelteti a vár és város egymásra utaltságát, valamint a természet adta védelmi és gazdasági lehetőségeket. A magyar tájábrázolások kapcsán ugyanakkor a különböző német nyelvű nyomtatványokban többféle toposz és szimbólum keveredett. Egyfelől a humanisták által hangsúlyozott bőség képe, amely a törökök támadása által fenyegetett értékeket mutatta be, másfelől pedig éppen a háborús pusztítások leírása, a felégetett falvak, elpusztított erdőségek, kivágott gyümölcsfák, feldúlt kertek, kiélt vidékek, szennyezetté vált vizek képe bukkant fel kedvelt toposzként.[52] Sokszor még a derékig érő fű képe is megjelenik, nemcsak mint a bőség, hanem mint a támadások miatt elhagyott települések, az elvadul táj szimbóluma.[53]

> „Sűrű erdő van elég Magyarországon, rétben és pompás legelőben sem szűkölködik, a fű derékig, némely helyeken a kocsiknál is magasabbra nő. Ezért hoznak onnan annyi ökröt hozzánk, melyeket éjjel-nappal a legelőn tartanak, s ezért olyan szürke a színük. Ugyanígy sok vadállat is él itt, valamint hal is fölös számban. A talaj nagyon termékeny, a szántót nem kell trágyázni, a gabona így is fölösen terem. Van bőven alma, körte, cseresznye, birs, dió, gesztenye, dinnye, őszibarack és más egyebek. Egyes helyeken a bor olyan pompás és erős, hogy felveszi a versenyt a spanyol és más erős borokkal. Aranya olyan nagyszerű, hogy ha nem is különb az arabnál, azzal mégis egyenlő, miként ezüstből, rézből és vasból is több van, mint számos más országban. Van továbbá pompás, tiszta sója, valamint a bányákban fejtett terméskő. Nem hiányzik a sós víz sem, bőven van vörös-fehér és vörös márványa. Található itt kristály, rubin, jáspis, gyémánt, türkiz és különösen opál, mellette cinóber és más hasonlók, valamint nem kevés gyógyfű orvosság céljára. Néhány hely kivételével a levegő egészséges, azonban nyáron az Alföldön forró az éghajlat, míg a hegyekben hűvösebb."[54]

A fenti sorok közreadója, Martin Zeiller a 17. század közismert útikönyvszerzőjeként tudományos igénnyel, történeti és földrajzi érdeklődéssel jelentette meg híres útleírásait a német fejedelemségekről, Svédországról, Dániáról, Lengyelországról és Itáliáról. A kora újkori útikönyvek neves szerzője azonban nagy valószínűséggel sohasem járt Magyarországon. Linznél közelebb nem jutott magyar területekhez, bár a felső-ausztriai protestáns nemesi családoknál betöltött

52 R. Várkonyi 2001: 161.

53 Hans Dernschwam 1553. évi leírása és Athanasio Georgiceo titkos császári ügynök 1626. évi jelentése alapján elemzi: Tóth I. 1998: 136–137.

54 Zeiller 1997 [1664]: 19–20.

titkári szerepe és a stájer Tattenbach családnál való házitanítóskodása során nyilvánvalóan sokféle információra tehetett szert, és számos kapcsolathoz hozzájuthatott.[55] Saját bevallása szerint „a legjelesebb szerzőknek a magyar dolgokról írott latin és német nyelvű munkáiból" állította össze a könyvecskét, hogy a törökök elleni háború nevezetes eseményei ne menjenek feledésbe, és „ne csupán a déli harangszó maradjon meg belőle."[56]

Az ország történetének és természeti adottságainak bemutatásakor a korabeli szerzők éppen tudományos igényességük bizonyítékaként büszkén vállalták, hogy jól bevált művekre támaszkodnak. A korábbi szerzők közismert megállapításai, a törököktől fenyegetett ország értékeit kiemelő toposzok, szimbólumok tovább hagyományozódtak.[57] A természeti és gazdasági adottságokat leginkább kifejező, Dél-Európa húsellátásában nagy szerepet játszó marhacsordák, a sokféle halfajta, a gazdag erdőségek és a bányászati kincsek, az arany, ezüst és réz, de még a só is rendszeresen bukkantak fel a 17. századi röpiratokban, tudományos értekezésekben.[58] A kereszténység védőbástyája toposszal szorosan összefüggő, a veszélyeztetett értékeket hangsúlyozó bőségtoposzban előkelő helyen szerepeltek a gyógyító hatású fürdők, a savanyúvíz-források[59] és a középkori gazdagságot továbbörökítő bányák képei. A 17. századra azonban a jól ismert toposzokkal szemben megnövekedett az újdonság iránti igény. Átalakult az olvasóközönség, és ez az új publikum adatgazdag, izgalmas, de ugyanakkor hiteles beszámolókra várt. Bár Zeiller felsorolja azokat a szerzőket, akikre illett hivatkozni a korban – s valóban merít is e művekből – de azt a tényt nem fedi fel, hogy mitől is válik olyan élményszerűvé a leírása, amely még a borivási szokásokat, és a magyar káromkodásokat is megörökíti. Valójában az Ulmban tevékenykedő Zeiller a szintén ulmi születésű Veit Marchthaler 15 éves tapasztalatát sűrítő, 1588-ban megírt, ám kéziratban maradt élménybeszámolóját felhasználva készítette Magyarországról szóló művét.[60] Marchthaler a Henckel kereskedőház magyarországi ügynökeként hosszú éveket töltött Nyugat-Magyarországon, ám katonaként még Felső-Magyarországra, valamint Erdélybe is eljutott, ahol éles szemű megfigyelőként, megbízója elvárása szerint, gazdasági vonatkozású feljegyzéseket is készített.

55 Brunner 1989.

56 Zeiller 1997 [1664]: 10.

57 Imre 1995; Németh S. 1999.

58 Martin Zeiller művének hitelességét bizonyítja, hogy még a toposzai is, mint a spanyol borokkal versengő szőlőtermés, a „szekérig érő fű" teljesen egybevágnak egy kortárs körmöcbányai magyar diák 1656-os wittembergi országdicséretében szereplő fordulatokkal. Nagyon valószínű, hogy közös forrás alapján dolgoztak, hiszen mindkét mű az 1613-ban, Tübingenben kiadott, Thomas Lansius *Consultatio de principatu inter provincias Europae* című szónoklat gyűjteményében szereplő Henricus Albertus *Pro Hungariam* című méltatásával mutat rokonságot. Bár az akadémiai vizsgára kapott szónoki feladatban rejlik egyfajta elfogultság, és a körmöcbányai diák valószínűleg szintén elfogult az ország bányakincseivel kapcsolatban, mégis tanulságos, hogy ugyanazokat a toposzokat emeli át, mint Zeiller. Vö. Johann von Hellenbach körmöcbányai magyar szónoklata Magyarország dicsőítésére. Imre 2000: 455–465.

59 Georgius Wernerus: *De Admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (1551).

60 Németh S. 2002, 2007.

Martin Zeiller művében sokféle ismeretanyag, jelentésréteg épült egymásra. Az adatok mozaikossága ellenére sokszínű kép rajzolódik ki a korabeli Magyarország természeti viszonyairól. Tokaj fekvéséről a szerző megemlíti, hogy a vár közelében lévő hegy mennyire megnehezíti a védelmet, ugyanakkor milyen jó szőlőt terem. A történeti résznél azonban arra is kitér, hogy a város nem a hegy miatt cserélt oly sokszor gazdát, hanem mert gazdaságilag olyan értéket rejt magában. A reális elemzések mellett ugyanakkor azt a toposzt szintén megtaláljuk nála, amelyet a humanisták az ország értékeinek bemutatásakor szimbólummá emeltek, miszerint a Tisza vizében két rész víz mellett egy rész hal található.[61] Pápa váránál is kettős értelemben mutatja be a természeti környezetet; a föld értékes, de a törökök közelsége miatt ugyanakkor veszélyes.[62] Zeiller művének értékét növeli, hogy bár a történeti és hadi eseményekre koncentrál, az általa sokszor idézett Istvánffyn keresztül a Magyar Királyság politikai jelentősége szintén kirajzolódik nála. Különösen a munka új kiadásainak révén erősödik a főnemesség növekvő politikai súlyának érzékeltetése.

Hasonlóképpen e politikai elit növekvő súlyát jelzi az Elias Wideman által készített, a magyar politikai elit arcképcsarnokát megjelenítő rézmetszet-sorozat.[63] Bár a sorozat mecénása, a magyar indigenátussal rendelkező II. Johann Christoph Puchaim gróf (1575–1657) saját magyarországi politikai ambícióihoz tartotta fontosnak a magyar politikai elittel való együttműködést,[64] Wideman más magyar megrendelőknek is dolgozott. Az arcképek egy része az 1646–1647. évi országgyűlésen készült, s feltételezhető, hogy az augsburgi születésű metszőmester itt közvetlenebb kapcsolatba került egyes főnemesekkel, esetleg látogatást tett Nádasdy Ferenc, a későbbi országbíró birtokain is.[65] Ez a portrésorozat a nemzetközi nyilvánosság számára egyértelműen megfogalmazta, hogy a magyar politikai elit egysége, és a vesztfália béke által teremtett, új európai hatalmi egyensúly a törökök elleni nemzetközi összefogásnak is kedvező lehetőséget teremt. Egy 1663-ban, Paulus Fürst által Nürnbergben kiadott krónikában nemcsak a magyarországi törökellenes háborúk történetét foglalták össze, hanem a Wideman-metszetek kisméretű másolatával, összegzésével a törökök elleni küzdelem jeles kortárs szereplőit is bemutatták.[66]

Amint azt a Wideman-metszetek is érzékeltetik, a magyarországi viselet-ábrázolások és öltözet-leírások elsősorban a magyar nemesség viseletének egyediségét és tradíciójának őrzését hangsúlyozzák, és nem nyújtanak olyan differenciált társadalmi képet, mint amilyenek a felekezeti megoszlással, és a nemzetiségi sok-

61 Zeiller 1997 [1664]: 173–174.
62 Zeiller 1997 [1664]: 132.
63 Cennerné 1956: 169–182, 1996: 123–133; Rózsa 2004.
64 Várkonyi 1995.
65 Buzási 2001; Rózsa 2006: 259, 264.
66 „Türckische und Ungarische Chronica oder kurtze historische Beschreibung aller dem hochlöblichsten Ertz-Haus Oesterreich, auch anderen christlichen Potentaten [...].” Apponyi 1900–1927: 880.

színűséggel jellemezhető Erdélyi Fejedelemségről maradtak fent.[67] Jószemű utazók a hagyományos magyar nemesi viseletben a szabadságszeretet vélik felfedezni, ám kiemelik a praktikusságot is, miszerint ez a ruházat nagymértékben megkönnyíti a lovaglást. Az erdélyi öltözetképekről fennmaradt kéziratos viseletkódexek ugyanakkor Erdély társadalmi, felekezeti sokszínűségét fogalmazzák meg, ebben a formában szintén politikai tartalommal.[68] A viseletek a származás, etnikum, társadalmi rang és értékrend mellett a kisebb régióhoz való tartozást is érzékeltetik.[69]

A különböző országismertetések általában szorosan kapcsolódnak az aktualitásokhoz. Ezt Martin Zeiller fentebb tárgyalt művének esetében is láthatjuk, hiszen amikor az eredetileg 1646-ban kiadott munka 1660-ban újra napvilágot látott, az újonnan készített bevezetőben a szerző kiemeli, hogy ismét nagy háború bontakozik ki a velenceiek és a Porta között, miközben az Erdélyi Fejedelemségnek szintén a törökök támadásával kell szembenéznie. A Magyar Királyság leírását ígérő kötet külön összefoglalást nyújt a történeti eseményekről a vesztfáliai békekötést követően, egészen Várad 1660-as ostromáig. Mivel az első verzió olyan jól fogyott, Zeiller az új kiadásba beillesztette Révay Péter koronaőr *De Monarchia et sacra Corona Regni Hungariae* című művét is, amely a magyar királyok történetét mutatja be. A korábban kéziratban lévő írást a koronaőr unokája, Nádasdy Ferenc országbíró adta ki Frankfurt am Mainban.[70] Mindemellett Zeiller a magyar országgyűlések jelentőségét is érzékelteti, különösen az 1608-asét, amelyen a nádorválasztást szabályozták. Ennek kapcsán a magyar nádorokat is felsorolja. Az 1655-ös országgyűlésről pedig nemcsak azt írja meg, hogy akkor koronázták I. Lipótot magyar királlyá, hanem azt is, hogy ekkor nevezték ki Nádasdy Ferencet országbírónak.[71] A Magyar Királyság történeti múltjának jelentőségét és mentendő értékeit jelenítette meg a Német-római Birodalom politikai, kulturális és gazdasági elitje számára a Nádasdy Ferenc országbíró mecénatúrájában megjelent, a magyar királyok arcképcsarnokát bemutató *Mausoleum* is, amelyet 1664-ben Sigmund von Birken fordításában egy neves német kiadónál, az Endtereknél adtak ki Nürnbergben.[72] A magyar királyok arcképcsarnokának népszerűségét Paulus Fürst nürnbergi könyvkereskedő is felismerte, és 1664-ben röplap formátumban is megjelentette.[73]

67 Galavics 1990; R. Várkonyi 1990; Kármán 2002; Oborni – Tompos – Bencsik 2009.

68 R. Várkonyi 1990: 23–55.

69 Galavics 1990: 57–131.

70 Rózsa 1970: 188. RMK III. 1118, 1795, 2058. Nádasdy egyébként a koronaőrnek egy másik, az 1613-ban Augsburgban kiadott és a korban igen népszerű, a magyar királyi koronát bemutató könyvét szintén újra megjelentette Bécsben. Révay művéről legújabban: R. Várkonyi 2000: 83–90; Teszelszky 2009: 318–323.

71 Az 1655-ös országgyűlés eseményeiről több héten át tudósított a *Wochentliche Post-Zeittung* című hetilap.

72 *Mausoleum potentissimorum […]*. Kőszeghy (szerk.) 1991. A kiadóra lásd Oldenbourg 1911.

73 „Abbildung und Beschreibung aller Heydnischen und Christlichen Herzogen und Könige […].” Rózsa 1973: 73, 179 (Apponyi metszet 1); Paas 2007: 247.

1. kép

A nürnbergi röplap Zrínyi Miklós horvát bán medalionképével, az „ősi" csáktornyai főúri rezidencia bemutatásával, és az újonnan épült Zrínyi Újvár hadmérnöki alaprajzával terjeszti a törökök felett győzelmet arató Zrínyi Miklós hírnevét 1663-ban. (Metszet: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Nr. 53901; Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung YA 9400m egyik variánsa.)

Warhafft- und eigentlich Geometrischer Grund-Riß / des alten Gräflichen Haus Serin-War / und der hernach neuerbauten Vestung Serin-War über der Traba liegend in Sclavonien / nach der Scala durch einen Inschienör in Grund riß gebracht.

DIeses alte Gräfliche Haus Serin / hat viel Jahr hero dem Türckischen Wüterich grossen Abbruch gethan / und sich jederzeit als eine Vormauer der Christen dargestellet. Als Anno 1523. in der unglückseeligen Schlacht in Ungarn / Ludovicus Ungarischer König geblieben ; Ist der alte Herr Graf Serin mit seinem Volck der letzte auf der Wahlstatt gestanden / auch sein Volck mit guter Sicherheit nacher Raab eingebracht. Und jederzeit einen rechten Helden Muth von sich verspüren lassen. Diesem folget nun / so wohln in der Regierung / als auch in der Dapferkeit und weisen verständigen Anschlägen hernach / jetztregierender Herr Niclaus Graf Serin / ein preißwürdig und tapferer Held und ewiggeschworner Feind des Türckischen Bluthunds / dessen eigentliches Bildnus bey N. 1. zu ersehen ist. Welcher schon vielmahlen mit unerschrockener Resolution / und gantzer ritterlichen Verrichtungen / in Scharmützeln und Parthey-ritten / des Feindes Christlichen Nahmens / Unterfahrung und Tyrannisches Vorhaben / glücklich hintertrieben ; Worbey auch sonderlichen sehr ruhmwürdig / daß er in allen feindlichen Gefechten / mit gantz entblösten Arm / seinen Ballasch zu Rettung der Christenheit auch selten mit vergeblichen Streichen führen thut / wie dann diß seine gröste Lust ist / wie er dem Türcken auf allerley Weiß und Weeg Schaden / und Abbruch thun möge. Seine Unterthanen und untergebene Soldaten aber erhält er ihm / in einem willigen Gehorsam / daß auch / wann sein hierzu sonderbahr / verfertigtes Horn beginnet zu blasen / so balden alle seine Mannbahre Unterthanen / als Soldaten eilend zu Pferd sitzen und ihme willig folgen thun.

Es gebraucht sich auch höchst ruhmwürdig gedachter Herr Graf Serini eines eignen / zu ritterlichen Thaten wohl abgerichten Pferds / so von ihme Jonas genennet wird / und die Tugend an sich hat / daß es neben seinen an sich habenden schnellen Lauffen / niemanden anderst / als hochgedachten seinen Herrn Grafen auffsitzen und reitten lässet / darmit gehet er selbst in Person täglich auf Parthey / und müssen ihm seine Leut alle gefangene Türcken / und der ertödeten Köpfe / liefern / welche er vor seinem Schloß / vor dem Revalin aufstecken / und einem jeden seiner Soldaten und Unterhanen / einen Reichsthaler für jeden Türckenkopf bezahlen lässet.

Dahero täglich frisch eingebracht und aufgestecket werden. Sonsten hat er auch über 500. lauter vornehme gefangene Türcken in seinen Schlössern / welche ihme eine unaussprechliche Rantzion geben müssen.

Als mehr ruhm-bemelter Herr Graf Serin / neulich das Schloß Baba so eine Meilwegs von Serin-War liegen thut / vom Türcken erobert / hat darinnen eine vornehme Türckische Dame bekommen / welche sich bereits mit 60000 Reichsthalern zu rantzioniren erbothen / aber unter einer Tonnengold nicht los gelassen werden will.

Das alte Haus Serin-War / ligt an der Muhr / und ist ein vortrefflich Schloß von lauter Quatersteinen erbauet: Auch über die massen fortificiret / mit einem hohen Wall und Katzen / indem darum entlegenen Morast so viel das Land immer leiden wollen / mit Pfälen gegründet / mit Gereussig / Weiden / Quecken und jungen Fiechten zusammengeflochten / mit Morast und Waasen bedeckt / auch oben umb und umb mit Eychen / Spitz-Stöcken wol versehen / auch ringst herum mit einem verhauen Eych-Wald bewahret.

Demnach auch dieser kluge Held neulicher Zeit von dem Türckischen Käiser erhalten / daß er über das Wasser die Traba / einen Schafstall umb seine Schaafe / für dem Wolf zu sichern / bauen möge: Hat er selbst ange fangen / das Neu Serin-War / als einen Schaafstall seiner armen Schäflein / wider des grimmigen Türckischen Wolfes anfallen zu erbauen / mit Irr-Regular Wercken / so von Erden künstlich aufgeführet / wohl versehen / darumb die Traba geführet / woran nun mancher Türck bereits den Schedel zerstossen.

Der starcke Christen GOtt / verleihe diesen Christlichen Helden noch ferner wider den blutdürstigen Christen-Feind / eine sieghafte Hand / samt einem langen Leben / zum Trost seiner Unterthanen und der betrangten Christenheit / umb JEsu Christi willen.

YA 9400 m

Nürnberg / bey Johann Hoffmann / Kunsthändlern.

Martin Zeiller művének következő, 1664 tavaszán megjelent változatát már egy bizonyos Johann Beza egészítette ki. Beza előszavában jelzi, hogy sajnálatos módon már nem lehet kapni az egyébként oly kelendő kiadványt, márpedig az aktuális magyar események, például Zrínyi Miklós téli hadjáratának a sikere miatt is nagy lenne az igény egy újabb kiadásra. Így aztán az 1663–1664-es háború eseményeinek részletes leírásával kiegészítve újfent közzéteszi a művet egy ulmi kiadónál. A legfrissebb híreket pedig a *Frankfurti őszi vásári jelentések* és a *Diarium Europaeum* című, szintén az előző félév politikai és hadi eseményeivel megjelenő, óriási ismeretanyagot felhalmozó, színvonalas nyomtatványok alapján építette be munkájába. Ráadásul Wilhelm Dilich 17. század elején készített műve alapján Beza a korábbi kiadást negyven kis metszettel egészítette ki.[74] Előszavában a fentieken túl arra is utal, hogy Zeiller művének hamarosan egy lipcsei változata is várható. Az eredetileg közel háromszáz oldalas munka ekkorra már ötszáz oldalasra bővült, ami jelzi, hogy 1660-tól egyre több magyar vonatkozású hír jelent meg az akkori nyomtatott hetilapokban és hírlevelekben. Zeiller műve alapvetően városleírásokat tartalmazott, a szerző általában krónikákat, történeti műveket forgatott, éppen ezért nem lehetett könnyű feladat az országos eseményeket egy-egy várostörténetbe belesűríteni, mégis csak így tudott a hírekben szereplő városnevek mellé érdemi, új információt nyújtani, ami által a városi olvasó könnyebben átélte az eseményeket. A könyvbe ugyanakkor különböző röplapokból is emeltek át új adatokat, miközben a Nyitra elfoglalásáról megjelenő röplapon a további részletekhez éppen Zeiller művét ajánlották az érdeklődőknek.[75] Ebből is látszik, hogy a műfajok között nagy volt az átjárhatóság, és a kiadók sokszor utaltak arra, hogy milyen kiadványok várhatók a közeljövőben, vagy arra, hogy információikat mely régebbiekből merítették. Végül a visszafoglaló háború eseményeit is beépítve, Zeiller művének 1690-ben közétett változata már több mint ezer oldalt tett ki.

A visszafoglaló háborút kísérő hatalmas propaganda nemcsak a törökök elleni küzdelemben aktív szerepet vállaló hatalmak érdekeit, és az évszázados törökellenes küzdelem tradícióját tükrözi, hanem a hatalmas mennyiségű új információ rendezésének, értelmezésének az igényét is. Az 1685-os őszi frankfurti könyvvásár nyomtatott katalógusa szintén arra utal,[76] hogy jelentős könyvkiadók szerint is érdemes volt magyar vonatkozású kiadványokkal megjelenni a könyvpiacon. A latin nyelvű országtörténetek között ott találjuk Istvánffy Miklós, először 1622-ben megjelent művének Wilhelm Friessem általi új, kölni kiadását. A 17. században a magyar történelmi eseményekkel kapcsolatban a legfontosabb hiteles

74 Rózsa 1987.

75 Nyitránál írja, hogy az adatot egy nemrég megjelent rézmetszet alatt olvasta. Zeiller 1997 [1664]: 317. „Eigentlicher Abriss der Edlen, Schönen Vestung Neytra im Königreich Ungarn, welche mit aller Untreu und Hinterlist dem Türcken, im Monath Octobri dieses 1663. Jahrs, ohne Gegenwerth ist eingeraumt worden." Paas 2007: 100.

76 Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Mainzer Erzkanzlei Archiv Bücherkomissariat 1. 1685 ad 9 (*Catalogus Universalis pronundinis Francofortensibus autumnalibus de Anno MDCVXXXV*).

forrásként Istvánffynak a *Magyarok dolgairól írt históriájá*t citálták szerte Európában. Ugyanakkor egy élelmes nürnbergi kiadó 1685-ben az angol Edward Brown, a korban sokat idézett különleges utazásának történetét teszi német fordításban közzé, gondosan jelezve, hogy sok szép rézmetszettel teszi élvezetessebbé az angol utazó, Németalföldet, Germániát, a Magyar Királyságot, Szerbiát, Bulgáriát, Macedóniát és Thessalonikit is bemutató művét. Brown 1665 és 1666 között a *Royal Society* megbízásából járt a Magyar Királyság és Erdély területén. Leírásából nemcsak a tudományos szisztematikusság, hanem különösen a bányák bemutatásánál, egyfajta gazdasági információszerzés igénye is tetten érhető.[77] Sokféle szempontot tükröző összegzésében a bécsi császári udvar bemutatásakor részletesen szerepel a magyar politikai elittel, főméltóságokkal kialakított kapcsolata. A politikai helyzet azonban már az angol változat 1673-as kiadásának idejére sokat változott, így különös hangsúlyt kapott a szerzőnek az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc országbíróval való, korábbi találkozása.

Az 1685-ben Frankfurt am Mainban tartott nagy, őszi könyvvásárra az ulmi Matthias Wagner a korában igen népszerű nürnbergi költő és író, Sigmund von Birken egyik, először 1665-ben megjelent művét adta ki újra. A *Donau-Strand* címen közzétett, a Magyar Királyságot bemutató, kisméretű, ám sok metszettel illusztrált könyvecskéje a „Duna menti városok történetének" bemutatásával mutat rá a királyságot ért török támadás jelentőségére, és a Duna által biztosított, a Német-római Birodalmat is érintő gazdasági, politikai és hadi összeköttetésre. Sigmund von Birken 1663–1664-ben sokféle, a török terjeszkedést bemutató traktátust fordított és modernizált, sőt a magyarországi hadszíntérről rendszeresen tudósító Felssecker-újság, a *Friedens- und Kriegscurrir* híreit is szerkesztette. Naplójának tanúsága szerint gyors tempóban dolgozott a *Donau-Strand* című művén, amelyhez a térképet Wolfenbüttelből szerezte be, ami azután Sandrart metszésében került a címlapra.[78] A kézbevehető, zsebre tehető, akár katonák által is könnyen forgatható mű népszerűségét a „kalózkiadások" nagy száma kiválóan jelzi. A szerző nevének feltüntetése nélkül 1685-ban még olaszul is megjelent.

Az ilyen jellegű kiadványok hatalmas népszerűsége annak is köszönhető volt, hogy a 17. század végén a Magyar Királyságról szóló politikai, hadi és földrajzi irodalmat egy 1683-ban készült beszélgetés-játék leírása szerint egy társasági életre vágyó, valódi dámának már illett ismernie.[79] Éppen ezért az aktuális híreket megjelentető hetilap-, újság- és röplapkiadó nagy vállalkozások számára üzleti érdek volt, hogy az ismeretanyagot rendezve, értelmezve és jól eladható, szórakoztató formában jelentessék meg újra. A frankfurti könyvvásáron hirdette Matthäus Wagner ulmi kiadó Eberhard Happelnek a magyarországi hadszíntéren

77 Edward Brown: *A brief Account of some Travels in Hungaria, Severia […] with the Figures of some Habits and Remarkable places* (London, 1673).

78 „Wohl Danubius, fluviorum Europae princeps [...] a fonte ad ostia [...] opera ac studia Sigismundi Betulii [...] sculpsit et excudit Jacobus Sandrart Norimbergae a. C. MCCXIV." Kröll (Hrsg.) 1971–1974: I. 93.

79 Németh S. 1994: 1.

játszódó, regényes történetét, amely a csaták és várostromok valóságos világába vetít bele egy fiktív szerelmi történetet. Happel a korszak egyik legnépszerűbb olyan szerzője, aki az írásból élt meg, hatalmas életműve pedig egy 17. század végi értelmiségi útkeresését tükrözi. Ennek lényege, hogy miként lehet az óriási információ-dömpinget az olvasóközönség számára minél „fogyaszthatóbbá" és hasznosíthatóbbá tenni.[80] A könyvvásár katalógusa szerint szintén kapható *Venus és Mars története* sem volt mentes az aktualitásoktól, hiszen Seraskier basa története sem csupán az Oszmán Birodalom területén, hanem a törökök elleni hadszíntéren is játszódik.[81]

A már többször említett frankfurti könyvkatalógus a *Simplicissimus* című munkát is feltünteti. A leírás rövidsége miatt nehéz pontosan megragadni, hogy a Grimmelshausen által írt eredeti és roppant népszerű mű melyik változatára utaltak, hiszen 1685-re Nürnbergben már kalendárium formában egy új *Simplicissimus* is megjelent.[82] A valószínűleg Daniel Speer által írt magyarországi változat 1683-ban szintén nagy sikert aratott, s ennek köszönhetően 1684-ben újra megjelentették, hiszen az élvezetes és fordulatos kalandregény már egy szűkebb régió, a felső-magyarországi protestáns városok politikai és gazdasági helyzetét mutatja be.[83] A bevezetésként csatolt Thököly-életrajz teszi egyértelművé az aktuális politikai utalást, hiszen a könyvben részletesen bemutatott városok fontos bázisát jelentették Thököly Imre mozgalmának.

A nagy földrajzi újdonságok iránt érdeklődők számára az 1685-ös katalógus Allein Menasson ötkötetes művét ajánlja, amely az egész világ leírását ígéri. Ez a munka nemcsak a jelentős királyok portréját, a dinasztiák címereit, hatalmi jelvényeit mutatja be, hanem a különböző kormányzási formákat, az egyes országok területén bevett vallásokat, valamint a különböző kontinensek tájainak térképekkel illusztrált leírását is, mindezzel jelezve, hogy a 17. század végén egy műveltebb olvasónak már egyre nagyobb térben kellett gondolkodnia.[84]

Ugyanakkor a frankfurti könyvvásáron nem kizárólag nagyszabású történeti és földrajzi összegzéseket lehetett vásárolni, hanem nyolcvan-százoldalas pamfleteket és röpiratokat is, amelyek az európai politika aktuális kríziseit elemezték. 1685-ben az európai hatalmi egyensúly szempontjából már nem elsősorban a törökellenes háború a meghatározó kérdés, hanem a francia politika. Az olvasók számára *A Mahomet vérebe* című röpirat már azt tárja fel, hogy miként vesztette el az Oszmán Birodalom a katonai erejét. A lipcsei Gleditsch kiadónak a francia királyok uralkodását bemutató politikai és hadtörténeti elemzése, a franciáknak

80 Egenhoff 2008; Welke 1981: 30.

81 *Der in seine Venus Hochverliebte Mars, Seraskier Bassa* (Nürnberg, 1685). Jean de Préchac eredetileg franciául írt műve 1685-ben nemcsak Nürnbergben, hanem Velencében is megjelent.

82 *Alter und Neuer des jungen Simplicissimus eigner kurzweilige Geschichten-Calender* (Johann Hoffmann, Nürnberg, 1685).

83 *Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* (1683). Németh S. 1993: 1962; Gajek 1988; Thuróczi-Trostler (szerk.) 1956; Speer 1998; Szyrocki – Gajek (Hrsg.) 1978. Legújabban: Breuer – Tüskés (Hrsg.) 2005.

84 Schmidt 2004; Dethlefs 2004.

a Német-római Birodalom elleni, korábbi támadásait elemző röpirat, és a lengyel király francia orientációját gúnyoló német pamflet jelzi a speciálisabb politikai ismeretek iránti igényt, valamint az ellenségkép újbóli átalakulását.[85]

Ebben az időszakban azonban már nem csupán a művelt elit jutott egyre értékesebb információkhoz. A legszélesebb olvasóközönségnek készülő kalendáriumokban a 17. század folyamán szintén sokféle magyar vonatkozású ismeret jelent meg. Michael Krügern asztronómus és asztrológus Prágában megjelenő kalendáriumát kifejezetten hivatali és kereskedelmi tevékenységet folytató személyeknek ajánlja. Műve – a német kalendáriumok bevett hagyományának megfelelően – történelmi ismereteket is közvetít. Az 1688. évre készült kiadványának történeti ismertetői 16. századi magyarországi hadi eseményekről emlékeznek meg. A munkája révén aktuális értesülésekre figyelő olvasó a nyomtatott újsághírekben várak és városok visszafoglalásáról értesülhetett, és ezekre saját kalendáriumában reflektálhatott, hiszen a gondos kiadó még erre is elegendő helyet biztosított a kiadványban. A kalendárium nyomtatott emlékeztetői napra pontosan megadják, hogy mikor került török kézre Pápa, Tata, Hatvan, Vác, Pest, Gyula, Nándorfehérvár, vagy éppen a még mindig török kézen lévő Kanizsa. Bár az évszámok nem mindig pontosak, a kiadó mégis hatalmas, ám éppen elévülő ismeretanyagot elevenít fel, és ezzel a történelmi utalással még inkább azt érzékelteti az olvasóban, hogy a törökök kiűzése idején történelmi korszakot él át.[86] Krügern 1697-es kalendáriumában már több az aktualitás; felidézi például Munkács 1688-as átadását, illetve utal I. József augsburgi római királlyá koronázására.[87] A következő évre szóló kalendáriumba a jelentős hírekből, sajátos mellékletként, csak az 1696. évi szeptemberi események fértek bele.[88] Az 1700. évre kiadott kalendáriumban azonban ismét jelen van az aktualitás, hiszen az előző év fontos történelmi eseményének, a karlócai béke megkötésének rövid történetét tárgyalja.[89]

Egy másik kalendáriumkészítő, a nürnbergi Balthasar Han büszkén hirdeti a különlegességeket kedvelő olvasóknak,[90] hogy a Magyar Királyság régi és új törökellenes küzdelmeire vonatkozóan részletes ismereteket kaphatnak, beleértve nemcsak az ostromokat, csatákat, hanem a szokásokat, városokat, népeket és viseleteket is. Mivel a történelmi események ismertetése valóban igen részletes, a következő évre szóló kötetre ígéri a folytatást, hiszen az adott munkában

85 „Du Bluthund Mahomet wie ist dir zu Muthe"; „Das von Franckreich verführte Teutschland"; „Franckreich wage nicht zu viel"; „Pohlen wie so kaltsinnig?". Vö. Wrede 2004.

86 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207. 085: „Wirtschafftes, Wie auch Canzley-Calender, Auff das Jahr nach der Geburt Christi MDCLXXXVIII Durch L. Michaelem Krügenern Philo-Medico-Chymicum Denen Ambt-Kauff- und Handelsleuthen, procuratorn, Schreibern und allen [...] Prag gedruckt zu Hatlharina Arnoltin Wittib".

87 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1697).

88 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1698).

89 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 207.085 (1700).

90 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, 304.405: „Neu und Alter Dess Hungarischen Königreichs Chronologischger Historischen-kriegs-Siegs und Niederlags-Calender in begriffend des Edlen Königreichs Ungarn ausführliche Bescheibung [...]".

a gondos kiadó csak a vasvári békéig jutott el. Más kiadók jobban együtt haladtak az aktualitásokkal, így például egy 1699-es évre kiadott kalendárium már a címében hirdeti, hogy az akkori visszafoglaló háborúra, különösen pedig az 1697-es zentai csatára vonatkozóan érdekes és lényeges információkhoz juthat az olvasó.[91] A korban olyan német nyelvű kalendárium is készült, amelyik jobban reagált az aktuális magyarországi belpolitikai eseményekre. Egy 1688-as kiadvány például az előző év nevezetes eseményei között Székesfehérvár blokádjáról, és az eperjesi kivégzésekről számolt be részletesen.[92]

A 17. század legvégére újfajta országismeret, országmegismerési szándék jelent meg a korabeli nyomtatványokban. Ezen összegzések egy hosszú háborút megélt területet mutatnak be egy új gazdasági és államelméleti szemléletmód jegyében. Ennek keretében szisztematikusan feltérképezik és leírják az adott terület domborzati viszonyait, gazdasági adottságait, úthálózatát, kereskedelmi lehetőségeit és népességét. Egy hatékonyan működő államnak széles körű, statisztikus ismeretekkel kell rendelkezni határairól, teljes területéről, azon belül pedig a legkisebb közigazgatási egységéről. Magyar vonatkozásban a karlócai béke utáni határkijelöléssel megbízott Luigi Ferdinando Marsigli szisztematikus és sok szempontú munkái képviselik leginkább ezt a szemléletet,[93] mely a 18. század elején majd Bél Mátyás *Noticiá*jában érhető tetten. Az új gondolkodásmód nemcsak a többkötetes nagy összefoglalásokban érzékelhető, hanem a szélesebb közönségnek szánt művekben is. A visszafoglaló háborút kísérő, nyomtatott hírlevelekben gyakran érzékeltetik a hosszú ostromokkal, blokáddal visszafoglalt várak erejét, tételes listákat közölve Székesfehérvár, Eger, Kanizsa vagy éppen a Thököly kezén lévő várak, például Munkács hadi erejéről és ellátásáról, azt bizonyítandó, hogy miért is érte meg az uralkodónak olyan jelentős költségekkel bevennie az adott várost. Eperjest egy 1685-ös nyomtatvány például úgy mutatja be mint a Thököly-felkelés szellemi és gazdaság háttérbázisát, „műhelyét". A „rebellió műhelyeként" említett város kéthavi ostromáról és elfoglalásáról harmincoldalas jelentést tett közzé[94] Johann van Ghelen, a császári udvar egyik meghatározó nyomdásza Bécsben. Bár a városleírásból kitűnik, hogy az evangélikus többségű város Habsburg-ellenes, a császárhű, katolikus kiadvány

---

91 Bécs, Wien Stadtbibliothek, 192307: „Von der Christen Helden Thaten der Türcken Flucht und Schaden. Alter und Neuer von der Christen Helden- Thaten und der Türcken Flucht und Schaden handlender Geschichten-Calender[...]".

92 Stuttgart, Württembergisches Landesbibliothek HBF, 3814: „Neu Lingerichter Welthandel Historien Calender Verlegt und zu finden bey Hieronimo Lochnern In Nürnberg. Schreib-Calender".

93 Marsigli szövegeinek legújabb magyar kiadásaira Marsigli 2007; Marsili [Marsigli] 2009; illetve lásd még Deák 2006.

94 Apponyi 1900–1927: 2218. „Eigentliche Relation Der in Ober-Ungarn ligenden Statt Eperies, So von Ihro Eccell. Herrn General Valentin Graffen von Schulz den 20. Julii 1685. Belaegert, und den 19. Septembr. Darauff Abends ungefehr gegen 7. Uhr erobert worden. Wienn, bey Johan Van Ghelen Universitaet Buchtruckern. Zufinden unter der Ketten im Freissinger Hoff, bey Johann Conrad Ludwig". Eperjes bevételéről német és olasz feliratokkal képes tudósításokat is közzétettek. *Belagerung der Stadt Eperies*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T 242.

oldalakon keresztül részletezi a város remek adottságait, színvonalas iskoláit, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatrendszerét és gazdasági lehetőségeit.

Az új szemlélet legizgalmasabb példája azonban Birkenstein 1687-ben megjelent, metszetes könyve,[95] amelyet József trónörökös számára készített, elsődlegesen mértani példák illusztrálásaként, a töprengés és a feladatmegoldás idejét országismerettel hasznosítva. A száztíz magyar várat és várost bemutató kötetet a trónörökös az uralkodásra való felkészülés részeként tanulmányozhatta. A metszetsorozat szisztematikussága egyedülálló. A könyvet összeállító Anton Ernest Burckhardt von Birkenstein báró a császári sereg hadmérnöke volt, aki részt vett Buda 1686-os ostromában, Győr hadmérnöke volt, és 1702-től a Hadi Tanács tagja lett. A metszetek elsősorban nem a visszafoglaló háborút mutatják be, nem a hadmérnöki rajzok vagy az ostromalaprajzok dominálnak közöttük, hanem sokkal inkább a békés hétköznapi életet jelenítik meg. A metszetek legnagyobb részét a Rózsa György által azonosított Justus van der Nypoort készítette, aki valóban járt Magyarországon, és több hadi eseményről, például Bécs 1683-as, Esztergom 1683-as, illetve 1685-ös ostromáról, valamint Érsekújvár 1685-ös visszafoglalásáról, József koronázásáról és a nagyharsányi csatáról 1687-ben külön metszeteket állított össze.[96] Éppen ezért elképzelhető, hogy Nagyszombatról és környékéről, valamint a nyugati országrészről született metszetek valóban természet után készültek. Nypoort a németalföldi iskolát képviselte, így különösen nagy hangsúlyt fektetett a mindennapi élet, a népi életképek és a természet hiteles bemutatására. Az előtereket élénkítő staffázs-alakok közvetlen megfigyelésről tanúskodnak. A várak ábrázolásánál sokszor szerepelnek a kiterjedt erdőségek, Csesznekénél a sűrű Bakony, Szendrőnél a domborzati adottságok. Az Esterházy-birtokoknál, például Nagyhöflánynál a szépen gondozott kertek, a kis mintagazdaságok jelentek meg, sőt még ásóval-kapával dolgozó parasztok is. Csobáncnál a szüretelők képe, Sopronnál a kiterjedt szántók rajza, Pécsnél a sok külvárosi malom, Tatánál és Pápánál a várvédelemben és a vár ellátásában is kulcsszerepet játszó vizek rajza jelezte a természeti adottságot megnövekedett szerepét. A metszetsorozatot átfogta a törököktől megszabadított Magyar Királyság szimbolikus megjelenítése, a metszeteken visszatérő motívum, a letarolt fából kisarjadó, friss hajtás képe.

A metszetegyüttest 1687-ben és 1688-ban egyaránt megjelentették, hiszen fontos politikai jelentése volt; azt jelezte, hogy a kilencéves uralkodó miként készült az új szerepre, s miként mutatják be a régi és új korszak határát, a hosszú török jelenlét hatását. Pécs látképét pipázó törökök életképe színesíti, a székesegyház helyett a minaretek és a dzsámik tűnnek fel a figyelmes szemlélőnek. A későbbi uralkodóra tehát nem a törökök elleni háború korábbi tradíciója vár, hanem az ország modernizálása és újjáépítése. A visszafoglaló háború történetét, I. Lipót uralkodását és I. József koronázásait már tudatosan aktuális propagandá-

95 Rózsa (s.a.r.) 2001: 5.

96 Rózsa 1957.

val, és hosszú távon is ható, gondosan kiválasztott és figyelemmel kísért történetírókkal formálta a császári udvar.[97] Egy Magyar Királyság történetét bemutató, 1688-ban megjelent kisméretű, ám igen vaskos, majd ezeroldalas kötetben még egyértelműbben foglalják össze az új politikai szituációt. A Magyar Királyságot városonként bemutató kiadvány címlapjára egy kis térkép került, amelyen mérete ellenére is jól kivehető a Duna, valamint a törökök elleni győzelem több fontos helyszíne: Buda, Érsekújvár vagy a Zrínyi Ilonától visszavett Munkács. A térkép előtt I. Lipót császár áll, aki pálcával mutat a térkép szegélyén felismerhető városképekre, például Tokaj várára. Az előtérben a kisfiúnak ábrázolt, ám magyar nemesi viseletben és magyar koronával látható József trónörökös fogadja az idős emberként őt köszöntő, s neki hódoló Erdélyt. A kép közérthetően sűríti magában a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség megváltozó politikai helyzetét és lehetőségeit, amikor már nem a törökellenes küzdelem, hanem az ország területi egységének a helyreállítása a legfontosabb célkitűzés.

A visszafoglaló háború időszakában az átrendeződő európai hatalmi egyensúlyi viszonyok miatt a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség új politikai helyzete nagy jelentőséget kapott a korabeli európai nyilvánosság előtt, az országképet azonban a birodalmi államérdek és a császári udvar propagandája határozta meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágoston Gábor 1997: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Hanák Péter – Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 83–99.

Apponyi Sándor 1900–1927: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Budapest – München, I. kötet (1900), II. kötet (1902), III. (1925), IV. kötet (1927).

Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.) 1999: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München.

Behringer, Wolfgang 2003: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikations-revolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen.

Benda Kálmán 1942: *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Budapest.

Besing, Thomas 1999: Produktion und Publikum – Aspekte der Herrstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen. In: Behringer, Wolfgang – Roeck, Bernd (Hrsg.): *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*. München, 94–100.

Besse, Jean-Marc 2002: Térképészet és gyűjtemény. Ortelius Theatruma. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 111–148.

97 Coreth 1950; Schumann 2003; Goloubeva 2000; Brockmann 2008.

Bitskey István 2005: Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi. In: Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor (Hrsg.): *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Bern, 111–124.

Böning, Holger 2005: Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne. In: Burkhardt, Johannes – Werkstetter, Christine (Hrsg.): *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. (Historische Zeitschrift Beiheft 41.) München, 105–134.

Brandstetter, Maximilian 2001: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*. (Karl Nehring német kiadása alapján fordította Tóth L. Béla.) (Kronosz Könyvek 6.) Budapest.

Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor (Hrsg.) 2005: *Ungarnbild in der Deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden*. Bern.

Brockmann, Thomas 2008: Das Bild des Hauses Habsburg in der dynastienahen Historiographie um 1700. In: Kampmann, Christoph – Krause, Katharina – Krems, Eva Bettine – Tischer, Anuschka (Hrsg.): *Bourbon, Habsburg Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Köln – Weimar – Wien, 27–58.

Brunner, Walter 1989: *Martin Zeiller. Ein Gelehrtleben. 1589–1661*. Graz.

Buzási Enikő 2001: Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és Wideman-portrésorozatok. *Művészettörténeti Értesítő* (50.) 15–30.

Cennerné Wilhelmb Gizella 1956: Wideman-metszetek után készült olajportrék. *Folia Archaelogica* (N.S. 8.) 169–182.

Cennerné Wilhelmb Gizella 1996: Grafikus portrésorozatok Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 123–133.

Coreth, Anna 1950: *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1620–1740)*. Wien.

Deák Antal András 2006: *Térképek a félhold árnyékából*. Esztergom.

Dethlefs, Gerd 2004: Schauplatz Europa Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 149–179.

Dilger, Konrad 1967: *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*. Bd. IV. München.

Dünnhaupt, Gerhard 1975: Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polihistor des siebzehnten Jahrhunderts: Biographie und Bibliographie. *Philobiblon* (19.) 271–303.

Dünnhaupt, Gerhard 1977: Das Euvre Erasmus Francisci (1627–1697) und sein Einfluss auf die deutsche Literatur. *Daphnis* (6.) 359–364.

Egenhoff, Uta 2008: *Berufschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happels Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts*. (Presse und Geschichte – Neue Beitraege 33.) Bremen.

G. Etényi Nóra 2003: *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest.

Fenyvesi László 1986: A (Habsburg)-magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája. In: Kovács József László (ford.): *Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 332–354.

Gajek, Konrad 1988: *Daniel Speers romanhafte und publizistische Schriften*. Wroczlaw.

Galavics Géza 1990: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. In: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból.* (Az előszót Jankovics József írta.) Budapest, 57–123.

Gestrich, Andreas 1994: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation und Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen.

Gewecke, Frauke 1986: *Wie die neue Welt in die alte kam*. Stuttgart.

Goloubeva, Maria E. 2000: *The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text*. Mainz.

Göllner, Carl 1978: *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Bukarest – Baden-Baden.

Grothaus, Maximilian 1986: *„Der Erbfeind christlichen Namens". Studien zum Türkenfeindbild in der Kultur der Habsburger Monarchei zwischen 16. und 17. Jahrhundert*. Graz.

Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm 2000: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen.

Harms, Wolfgang – Schilling, Michael 2008: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Tradition – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart.

Höfert, Almut 2003: *Den Feind beschrieben „Türkengefahr" und europäisches Wissen über das Osmanische Reichs 1450–1600*. (Campus Historische Studien 35.) Frankfurt – New York.

Hösch, Edgar – Nehring (Hrsg.) 1995: *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des Habsburgischen Gesandschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. München.

Hubay Ilona 1948: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest.

Ilg, Ulrike (Hrsg.) 2008: *Text und Bild in Reiseberichten des 16. Jahrhunderts. Westliche Zeugnisse über Amerika und das Osmanische Reich*. (Kunsthistorisches Institut in Florenz Max-Planck-Institut. Studi e Richerche 3.) Venezia.

Imre Mihály 1995: *„Magyarország panasza" – A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen.

Imre Mihály 2000: *Retorikák a reformáció korából*. (Csokonai Könyvtár Források 5.) Debrecen.

Kármán Gábor 2002: Fatányér és kőkorsó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével. *Korall* 9. Szeptember. 107–136.

Kármán Gábor 2006: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. *Korall* 26. November. 72–98.

Kelenik József 1998: Tata helye és szerepe a végvár-rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – Gyűszi László (szerk.): *Tata a tizenötéves háborúban. (Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások anyaga.)* Tata, 45–49.

Kleinvogel, Cornelia 1989: *Exotic – Erotic: Zur Geschichte des Türkenbildes in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit (1453–1800)*. Bochum.

Kőszeghy Péter (szerk.) 1991: *A Nádasdy Mausoleum*. (Reprint kiadás, Rózsa György bevezető tanulmányával.) (Bibliotheca Hungarica Antiqua 24.) Budapest.

Kovács József László 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest.

Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest, 93–200.

Kröll, Joachim (Hrsg.) 1971–1974: Die Tagebücher des Sigmund von Birken. I–II. Würzburg.

Mielke, Ursula (comp.) – Falk, Tilman (ed.) 1999: *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Vol. XLVI: Johann Schnitzer to Lucas Schnitzer*. Rotterdam.

Marsigli, Luigi Ferdinando 2007: *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felmelkedéséről és hanyatlásáról*. (Fordította F. Molnár Mónika, s.a.r. Csákváry Ferenc és Domokos György.) Budapest.

Marsili [Marsigli], Luigi Ferdinando 2009: *A Magyar Királyság történetének kivonata (magyar–olasz)*. (Fordította és az utószót, jegyzeteket írta Nagy Levente.) Máriabesnyő – Gödöllő, 2009.

Molnár Antal 2008: A Hódoltság francia szemmel. Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621). In: Molnár Antal: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltság katolikus művelődéstörténetéből*. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 9.) Budapest, 153–182.

Nehring, Karl 1983: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtsschaftreise nach Konstantinopel*. München.

Németh S. Katalin 1993: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. I–III. München – New York – London – Paris.

Németh S. Katalin 1994: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1–18.

Németh S. Katalin 1996: Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-emlékkönyv*. Budapest, 189–200.

Németh S. Katalin 1999: Német útleírások Magyarországról. Mutatvány egy készülő antológiából. In: Kerényi Ferenc – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Lukácsy Sándor emlékkönyv*. Budapest, 15–24.

Németh S. Katalin 2002: Utazások Erdélyben és Magyarországon (Veit Marhthaler: Ungarische Sachen, 1588). *Irodalomtörténeti Közlemények* (106.) 3–23.

Németh S. Katalin 2007: Magyarságismeret a XVII. században (Martin Zeiller példája). In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 637–656.

Nordman, Daniel 2002: Történelmi jogok és a francia tér földrajzi megteremtése a XVII. században. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 149–158.

Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor 2009: *Régi Erdély népeinek képeskönyve. Kéziratos viseletkódex az Apafiak korából*. Budapest.

Oldenbourg, Friedrich 1911: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740).* (Monographische Studie.) München – Berlin.

Paas, John Roger 2007: *The German Political Broadsheet 1600–1700.* Vol. 9.: 1662–1670. Wiesbaden.

Pálffy Géza 2000: *Európa védelmében. Hadi térképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.* (2. javított és bővített kiadás.) Pápa.

Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál 1990: *Magyarország régi térképeken.* Budapest.

Pieper, Renate 2000: *Die Vermittlung einer neuen Welt. Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598.* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 163.) Mainz.

Plihál Katalin 2002: *Térképkülönlegességek.* Budapest.

Poeschel, Sabine 2004: Europa – Herrscherin der Welt? Die Erdteil-Allegorie im 17. Jahrhunderts. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder.* Stuttgart, 269–287.

R. Várkonyi Ágnes 1990: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. In: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból.* (Az előszót Jankovics József írta.) Budapest, 23–50.

R. Várkonyi Ágnes 2000: „…Jó Budavár magas tornyán…" A magyar államiság szimbólumairól Mohács után. In: *Hagyomány és történelem* (Separatum). Eger, 77–100.

R. Várkonyi Ágnes 2001: Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem.* Budapest.

RMK III. = Szabó Károly – Hellebrant Árpád 1896–1898: *Régi Magyar Könyvtár. III. kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent munkák.* Budapest.

Rózsa György 1957: A Birckenstein-féle metszeteskönyv. Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei. *Magyar Könyvszemle* (73.) 25–46.

Rózsa György 1970: Nádasdy Ferenc és a művészet. *Művészettörténeti Értesítő* (19.) 185–202.

Rózsa György 1973: *Magyar történelemábrázolás a 17. században.* Budapest.

Rózsa György 1987: Hódoltságkori várostörténetünk képes forrásai: A Dilich-krónika vedutái. *Keletkutatás.* 1. 122–134.

Rózsa György (s.a.r.) 2001: *A trónörökös mértankönyve.* Budapest.

Rózsa György 2004: Hírneves magyarok arcképcsarnoka 1652-ből. Elias Wideman rézmetszetei. In: W. Salgó Ágnes (szerk.): *Elias Wideman: Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652.* (Hasonmás kiadás.) Budapest.

Rózsa György 2006: Elias Wideman rézmetszetsorozata és a vesztfáliai béke. Adatok a 17. századi portréfestészet történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* (55.) 259–274.

Rudolph, Harriet 2005: Türkische Gesandschaften ins Reich am Beginn der Neuzeit – Herrschaftsinszenierung, Fremdheitserfahrung und Erinnnerungskultur. Die Gesandtschaft des Ibrahim Bey von 1562. In: Kurz, Marlene – Scheutz, Martin – Vocelka, Karl – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22–25. September 2004.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48.) München, 295–314.

Schilling, Michael 1990: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen.

Schilling, Michael 1998: Stadt und Publizistik in der Frühen Neuzeit. In: Garber, Klaus – Anders, Stefan –Elsmann, Thomas (Hrsg.): *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit*. Tübingen, 112–141.

Schmale, Wolfgang 2004: Europa, Braut der Fürsten. Die politische Relevanz des Europamythos im 17. Jahrhundert. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 241–267.

Schmidt, Georg 2004: Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zur räsonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 119–148.

Schumann, Jutta 2003: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*. Berlin.

Schulze, Winfried 1978: *Reich und Türkengefähr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*. München.

Schütz, Karl 2004: Europa und die vier Erdteile bei Jan van Kessel. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 289–302.

Schweigger, Salomon 1964 [1608]: *Eine neue Reysbeschreibun auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem, gedruckt und verlegt zu Nürnberg durch Johann Lantzenberger 1608*. (Hasonmás kiadás.) Graz.

Schwobel, Robert 1976: *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517)*. Nieuwkoop.

Speer, Daniel 1998: *Magyar Simplicissimus*. (A jegyzeteket Benda Kálmán és Szakály Ferenc állította össze, az utószót Szakály Ferenc írta.) Miskolc.

Szakály Ferenc 1983: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. (Bevezető tanulmány) In: *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái (1570)*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 5–77.

Szalai Béla 2006: *Magyar városok, falvak metszeteken 1515–1800*. I–III. Budapest.

Szyrocki, Marian – Gajek, Konrad (Hrsg.) 1978: „*Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*”. Berlin.

Teply, Karl 1968: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart.

Teply, Karl 1976: Türkische Gesandschaften nach Wien (1488–1792). *Österreich in Geschichte und Literatur* (20.) 14.

Teszelszky, Kees 2009: *Az ismeretlen korona. Jelentések szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma.

Thuróczi-Trostler József (szerk.) 1956: *Magyar Simplicissimus*. (Fordította Varjú Elemér, jegyzetekkel ellátta Benda Kálmán.) Budapest.

Tóth István György 1998: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról 1626-ban. *Századok* (132.) 4. 837–858.

Tschopp, Silvia Serena 2004: Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politisches Denkmodell im 17. Jahrhundert? In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Stuttgart, 25–36.

Ukena, Peter 1977: Tagesschriftum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: *Presse und Geschichte Beiträge zur Historischen Kommunikationforschung.* (Studien zur Publizistik 23.) München, 35–53.

Várkonyi Gábor 1995: Emlékirat a nádorság ügyében. *Irodalomismeret* (6.) 1–2. 40–47.

Weber, Johannes 1994: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen.

Welke, Martin 1981: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert: Zeitungslesen in Deutschland. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich.* München.

Wild, Johann 1964 [1604]: *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*. (Reprint: Hrsg. Dr. A. Georg Narciss bearbeitet nach dem durch Ludwig Lochner 1613 zu Nürnberg verlegtten Erstdruck von Karl Teply.) Stuttgart.

Wrede, Martin 2004: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz.

Wütrich, Lucas Heinrich 2007: *Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg.

Zeiller, Martin 1997 [1664]: *A magyar királyság leírása (Lipcse 1664)*. (Reprint kiadást szerkesztette Kollega Tarsoly István.) Szekszárd.

Andrea Seidler

Üzleti úton a színigazgató: Christoph Seipp 18. századi útleírása Magyarországról*

Az utazás és a földrajzi mobilitás a 18. században már nem kizárólag azoknak a tehetős nemesi vagy polgári származású ifjaknak volt a foglalatossága, akik egykor keresztül-kasul beutazták Európát, hogy idegen udvarokban tapasztalatokat gyűjtsenek (*Prinzenreisen*), vagy hogy külhoni oktatási intézményekben képezzék magukat (*Kavaliersreise, Grand Tour*). Kibővült az a társadalmi réteg, amelyik megengedhette magának az utazást: a gyakran tekintélyes vagyonra szert tevő polgárság (és a Magyar Királyság területén az európai polgárságnak megfelelő más társadalmi rétegek, mint például a köznemesség) anyagilag már abba a helyzetbe került, hogy közelebbi környezetét, sőt, attól távolabb eső vidékeket is megismerhetett. Egyre növekvő népszerűségre tettek szert a bizonyos szakmákhoz kötődő utak is: a céhlegények vagy a kereskedők azzal a céllal vágtak neki az utazásnak, hogy a gazdasági szempontból korábban már felderített területeket saját céljaikra kiaknázzák, vagy éppen – amint ez a Magyar Királyság esetében is történt – újonnan fedezzenek fel országokat, országrészeket. A korszak szokásainak megfelelően ezeket a tapasztalatokat olykor le is jegyezték.

A 18. század második felében már utazási kézikönyvek álltak az utazók rendelkezésére, s ezek lehetővé tették, hogy a leendő utazók már az utazás előtt megszerezzék első benyomásaikat az úticéljukról.[1] A 18. század modern utazási és kommunikációs lehetőségei, a sajtó, a gyorsan fejlődő könyvnyomtatás, a vásárlás vagy az olvasóköri tagság révén az olvasmányokhoz való könnyebb hozzáférés, és még sok minden más tényező hozzájárult ahhoz, hogy az idegen tájakról feljegyzett ismeretek valóban eljussanak az érdeklődőkhöz. Az utazás során szerzett tapasztalatok feljegyzése legkésőbb a 17. század elejétől vált általánossá, köszönhetően Francis Bacon 1625-ben, az utazásról kiadott, *Essay of Travel* című értekezésének. Ebben Bacon az útinapló írását minden utazó számára elengedhetetlen feladattá, egyenesen morális kötelességgé tette. Megfogalmazása szerint:

* A szerző jelen tanulmánya bővebb, részletesebben kidolgozott változatban eredetileg németül jelent meg. Seidler, Andrea 2007: Freude und Tücken des Reisens: die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts. In: Kriegleder, Wynfried – Seidler, Andrea – Tancer Jozef (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips.* Edition Lumière, Bremen, 225–243.

1 Erről lásd Tancer 2005: 295–296.

Korall 38. 2009. december, 140–155.

„Furcsa dolog, hogy tengeri utazásokon, ahol az égen és vízen kívül semmit sem látni, az emberek naplót szoktak vezetni, ellenben szárazföldi utakon, ahol annyi a megfigyelnivaló, rendszerint mellőzik ezt, mintha csak a kockázat méltóbb volna a megörökítésre, mint a tapasztalat. Hozzuk tehát szokásba a naplót."[2]

Az angol filozófus ajánlása tehát a szárazföldi utazóknak szól, akiket egyébként írásában élesen megkülönböztet a korábban már egy sor felesleges dolgot összeirkáló tengerjáróktól.

A KIADÓK SZEREPE

Az utazási irodalom olvasása, az almanachok, kézikönyvek tekintetében jelentkező bőséges kínálat felkeltette az érdeklődők kíváncsiságát: folyamatosan nőtt az utazni vágyók száma, s ennek nyomán azoknak a száma is, akik élményeiket készséggel lejegyezték, hogy azután írásaikat eladják az érdeklődést mutató kiadóknak. A 18. század végi kiadói katalógusok bizonyítják, hogy az utazási irodalom kiadása virágzó üzletággá vált.

Az utazási irodalom kiadásának az európai könyvpiacon betöltött szerepét, gazdasági értékét jól illusztrálja egy bécsi példa. A Zahlheim által 1776-ban alapított olvasókör (*Lectur Cabinet*) katalógusa témák szerint csoportosítva vette számba a kiállított könyveket: filozófia, irodalom, művészet 80 darab kötet, színház 14, költészet 43, regény 32, heti- és havilapok 23, életrajzok és utazások 20. Az utóbbi csoportba tartozott továbbá 14 idegen nyelvű – angol és francia – munka is.[3]

Vajon hol lelhető fel ez a rengeteg, késő 18. századi útleírás? Ismerjük a híres 17. és 18. századi világutazók feljegyzéseit, azokét, akik hosszú évekig tartó felkészülés után szelték át a tengereket, hogy uralkodóik birodalomépítő kívánságainak eleget téve új befolyási övezeteket vagy piacokat derítsenek fel, és ismerjük a tudósok feljegyzéseit is, akik ezeken a hajókon utaztak, és egy előzetesen összeállított szempontrendszer alapján leírták megfigyeléseiket. A mai olvasó számára ugyanakkor talán kevéssé ismertek, vagy éppen ismeretlenek azoknak az utazóknak a feljegyzései, akik hivatalos megbízatás nélkül utazgattak szerte Európában:

2 Bacon 1985 [1625]: 113–115 (Essay Nr. 18.), az idézett szöveg: 113. A magyar fordításra lásd Julow (ford.) 1987: 79.

3 *Einrichtung des neuen Lectur-Cabinets zu Wien im Jahr 1776*. A kiadvány függeléke tartalmazza a folyóiratok, brosúrák jegyzékét. A szöveg kiadására lásd Jesinger (Hrsg.) 1928 [1776]. Hasonló még a *Catalogue des livres latins, francois, italiens, anglois et allemands, que servent de premier fonds au cabinet litteraire privilegie a Vienne de Jean Thomas Nob. de Trattnern, dans sa maison au Graben* (Vienne 1780) tematikus listája: geográfiák, topográfiák, útleírások (99 darab), szótárak, filológiai munkák (88 darab), térképek, rézmetszetek (15 darab), építészeti művek hozzájuk tartozó metszetekkel (19 darab), természetismereti, természettörténeti művek, állam, város, vidék gazdálkodásával foglalkozó munkák (119 darab), szellemtörténet, világtörténet, híres emberek története, etc. (307 darab), szépművészetek (67 darab), tudományok és tudósok történetével foglalkozó munkák, könyvnyomtatás és könyvészeti művek (39 darab), költészet, színház, regény (706 darab).

tudósok, tanárok, üzletemberek, kézművesek, s más kritikus szellemei a kornak. Utazásaiknak gyakran előre meghatározott céljuk volt: Johann Pezzl[4] valláskritikai szempontból utazta be Bajorországot, Hoffmannsegg gróf[5] azért vágott neki a hosszú, magyarországi utazásnak, hogy poroszországi természetrajzi gyűjteményét magyar földről származó különlegességekkel gyarapítsa, Born Ignácot[6] pedig a mineralógia iránti érdeklődés hajtotta, amikor beutazta a Temesi Bánságot, Erdélyt, valamint Felső- és Alsó-Magyarországot.

Az utazási tapasztalatok nyomtatásban való közzététele nemcsak a kiadók, de a szerzők számára is jövedelmező üzlet volt. Akadtak olyan hírességek a korban, akik nagyvonalúan tudták finanszírozni utazásaikat a könyveikből származó bevételeikből, amint azt Friedrich Nicolai – a negyedévente megjelenő *Allgemeine deutsche Bibliothek* kiadójának – példája is mutatja.[7]

MAGYARORSZÁG, MINT ÚTI CÉL

A Magyarországra, de különösen annak valamely eldugott kis szegletébe történő utazást, úgy tűnik, csak kevesen vállalták a korszakban. Ekkor a kiépített postautak ellenére is nehezen járható úthálózat, kétes biztonságú útvonalak, valamint kulturális és etnikai sokszínűség jellemezte Magyarországot. Az országgal kapcsolatos előítéletekről és valódi félelmekről értekezik a Johann Lehmann álnéven Pozsonyból az erdélyi Szebenbe utazó Christoph Seipp, aki az 1785-ben, *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* címmel közzétett munkájában próbálta ezeket valamelyest enyhíteni. Az *Allgemeine deutsche Bibliothek* ismeretlen recenzense Seipp kis kötetéről talán a kelleténél is részletesebb leírást ad:

> „A szerző rögtön, könyvének bevezető soraiban bevallja, hogy semmi más célja nincs, mint hogy olvasóit meggyőzze arról, az ember egészen kényelmesen utazhat olyan tájakon, amelyeknek neve néhány bennszülött, de sokkal inkább a külföldiek számára riasztó: amit itt vagy ott mondanak, csupán túlzó híresztelés."[8]

4 Pezzl 1784.
5 Hoffmannsegg 1800.
6 [Born] 1774.
7 Christoph Friedrich Nicolai (1733–1811) író, kiadó, az északnémet protestáns felvilágosodás kiemelkedő alakja Berlinben. Számos írásműve mellett az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* (ADB) című, 1765 és 1806 között kiadott recenziós folyóirata a korszak európai értelmiségi köreiben az egyik legnagyobb hatású recenziós folyóiratnak számított. Nicolai magyarországi utazásáról az 1785-ben, Berlinben kiadott többkötetes művében ír. A munka címe csalóka, hiszen a Német Birodalomról, Svájcról viszonylag kevés szó esik, viszont II. József Bécséről, Magyarországról annál részletesebben ír. Nicolai 1785.
8 „Der Verfasser bekennt gleich zu Anfang seiner Einleitung, dass er keinen andern Endzweck habe, als seinen Lesern zu sagen, dass man ganz bequem durch Gegenden reisen könne, deren Name manchen Inländer und vielmehr Ausländer schrecke: was er noch hier und da äusserte, sey bloß Zugabe" (1786). ADB Bd. 69., Stk. 1. 467–470.

Ha a botanikusok, tanárok, műkedvelők a rekkenő hőséget, számtalan kényelmetlenséget magukra vállalva eleddig be is merészkedtek volna az ország belsejébe, a főútvonalaktól félreeső területek előtt bizonyára megtorpannának, hiszen mindenféle gonosz esetekről, verekedésekről, fosztogatásokról szóló híresztelések riasztják vissza a gyanútlan utazót. A szerző csakis a tudományok fejlődése szempontjából sajnálja a kihagyott lehetőségeket, mivel a bátor utazót a rengeteg botanikai, ásványtani, művészeti kincs bőségesen kárpótolná. Éppen ezért azt javasolja, hogy „fegyverrel szerezzenek méltóságot maguknak", rögtön be is ismerve ugyanakkor, hogy ez az eszköz nem feltétlenül tartozéka az utazók úti poggyászának.[9]

Az elhagyatott országrészek**,** különösen a felső-magyarországi vármegyék fölött elterülő északkeleti útszakasz és a Balkánra vezető délkeleti szakasz számított a legfélelmetesebbnek a biztonság hiánya miatt. Rémületet keltő jelentéseket olvashatunk többek között egy 1760-ból származó útleírásban, amelynek szerzője a Duna mentén utazott egészen Konstantinápolyig. A beszámolóból kiderül, hogy

> „a Buda és Eszék közötti útvonal még békeidőben is a nagyon veszedelmes, amit ennek ellenére katonák sem védenek. A szerző saját, néhány évvel korábbi Bécsből Eszékre vezető útjára hivatkozik, amikor arra buzdítja e veszedelmes vidékeken utazókat, hogy saját maguk és kocsijuk épségének érdekében fogadjanak fel 6–8 cigányt, akik szerény pénzügyi ellenszolgáltatás fejében védelmet nyújtanak számukra."[10]

Az is kiderül, hogy léteztek rablók soraiból rekrutálódott csoportok is, amelyek alapvetően azzal a céllal szerveződtek, hogy némi védelmi pénz fejében az utazó rendelkezésére álljanak, s más rablóbandától megvédjék őket.

A rablóbandák tényleges működéséről a korabeli újsághírekből, vagy éppen a nyomtatásban is kiadott halálos ítéletekből szerezhetünk további információkat. Az utazók ellen elkövetett rablógyilkosságok az egyszerű rablások mellett igen gyakori, a rendi jog által szankcionált bűncselekmények közé tartoztak a Magyar Királyság területén. Egy 1782. évi, rablókból és gyilkosokból álló banda ellen hozott halálos ítélet az ország északkeleti részén fekvő Hont vármegyében elkövetett rémtetteket taglalja.

---

9 ADB Bd. 69., Stk. 1. 467.

10 „[…] Wegen denen Räubern ist es auch in Friedens-Zeiten in selbigem Strich Landes, von Ofen bis Esseck, sehr gefährlich und unsicher, zu reisen, zumahlen bey ermangelnder Escorte der Soldatesca, welcher der Author dieser kurzgefassten Nachricht um so mehr bezeugen kann, als er vor einigen Jahren eine Reise von Wien bis nach Esseck [...] unternehmen müssen, allwo an denen gefährlichen Orten die Land-Kutsche sich mit 6. oder 8 . Zigeunern (deren Gesindel es fast überall in Ungarn gibt) versehen, und zu ihrem Schutz vor leidentliche Bezahlung mitnehmen müssen [...]". Montag 1760: 38. A szerző a művében egyes szám harmadik személyben beszél saját magáról.

„Egy 80–100 tagú, szénégetőkből, cigányokból és más naplopókból összeverődött rablóbanda mintegy 12 éven át iszonyatos kegyetlenséggel elkövetett rablásokból és gyilkosságokból tartotta fenn magát. Ez idő alatt legalább 40 embert, köztük számos utazót, gyolcsost, köszörűst, olejkárt, s más szatócsot gyilkoltak meg. Az utazókat rendszerint vásárlási szándékot színlelve becsalogatták az erdő mélyén összeeszkábált szállásukra, hogy ott azután a legkülönbözőbb módon halálra gyilkolják őket. Hogy a közelben éppen elhaladók semmi zajt ne halljanak, egy 10 tagú cigánybanda muzsikált. A gyilkosok a holttesteket rögtön betették az ágyuk alá, s azután éjnek idején megnyúzták, feldarabolták és a húst az ízlésüknek megfelelően megfőzték, megsütötték vagy éppen megfüstölték."[11]

Ráadásul az utazót nemcsak az emberek, hanem sokszor az állatok részéről is számtalan veszedelem fenyegethette. Különösen veszélyesek voltak télvíz idején az élelem után kóborló farkasok. A Duna mentén Konstantinápolyig utazó ismeretlen szerző, leírásában igen érzékletes képet fest a kóbor farkasok okozta veszedelmekről:

„A kóbor farkasokról pediglen megjegyzendő, hogy különösen az utazókra veszélyesek, leginkább télvíz idején, amikor a lápvidék hó alatt van és minden befagy. Ilyenkor egyszerre 15–20 farkas is mutatkozik, feltűnnek a falvakban, de még az utakon is, hogy táplálékot keressenek. Megesett, hogy ezek a bestiák egy lovas futárt támadtak meg, és a küldöncöt a lovával együtt felzabálták. Így tanácsos az ilyen futárokat, vagy a gyakran egyedül utazó postakocsisokat égő kanóccal ellátni, melyek a nyeregre kötve állandóan villogó fényt adnak, s így az út folytatható, anélkül, hogy a farkasok támadásától kellene tartani."[12]

11 „[...] so bekannten die Arrestanten [...], dass sie Glieder einer Räuber Bande von 80 bis 100 Köpfen wären, die aus Kohlbrennern, Zigeunern, und anderen müßigen Gesindel bestünden, und sich bloß durch Rauben und Morden unter allen nur ersinnlichen Ausschweifungen schon das zwölfte Jahr ernähren. Wie sie dann ferneres erzählten, dass während dieser Zeit allein durch ihre Hände wenigstens 40 Personen meistens Reisende, Leinwandhändler, Schleifer, Oehl- und andere Krämer umgebracht worden seyn, und dass sie die Reisenden unter dem Vorwande etwas von ihnen kauffen zu wollen, in den Wald als ihren Aufenthaltsort gelockt, alldort sonach sämmtliche auf verschiedene Art ermordet, und damit die Vorübergehende kein Gewinsel, der unglücklich Zusammgemetzelten hören möchten, eine Gesellschaft von Musikanten von 10 Köpfen beständig unterhalten hätten, die stets musizieren mussten. Nach verübter grausamsten Todtschlägen verbargen diese Unholde unter Tags die Leichnam unter ihren Betten, zur Nachtzeit hingegen zogen selbe ihnen die Haut ab, zertheilten die Körper in verschiedene Stücke, kochten, brueten, und räucherten das Fleisch nach ihrem Geschmack." Einsiedl 1782.

12 „Von obgedachten Rohr-Wölfen ist zu bemerken, daß selbige denen Reisenden sehr gefährlich, und zwar Winters-Zeit, wenn die Moräste mit Schnee und Eis bedecket sind, da selbige jezuweilen zu 15. bis 20. sich sehen lassen, und sogar in denen Dörfern und auf den Land-Straßen ihren Fraß suchen, dahero sich einsmahls begeben, daß ein Ordonnanz-Reiter, welcher an seinen bestimmten Ort verschicket, von solchen grimmigen Thieren angefallen, und von ihnen Mann und Pferd aufgefressen worden; Dahero solche Ordonnanzen, oder auch Postillions, welche oftmahls ganz alleine ihren Ritt machen müssen, sich mit brennender Lunten versehen, die sie am Pferedesattel anbinden, und etliche Ellen von selbiger nachschleppen, welcher

Az utazás tehát nem csupán örömet jelentett, hanem rengeteg problémával is együtt járhatott, sőt szélsőséges esetben akár még az utazó életébe is kerülhetett. Ez még akkor is így volt, ha Seipp, alias Lehmann az európai utast arra buzdítja, hogy Magyarországot semmi esetre se hagyja ki úti céljai közül.

AZ UTAZÁSI IRODALOM TIPOLOGIZÁLÁSA

A Magyar Királysággal foglalkozó, eddig feltárt utazási irodalmat az alábbi szempontok szerint tipologizálhatjuk:

1. A szerző származása szerint – tekintet nélkül az anyanyelvére:
   - amikor a szerző Magyarország vagy Erdély területéről származik, és beutazza mind a hazai, mind a külhoni tájakat (így például Bethlen Miklós, Teleki József,[13] Gottfried von Rottenstein[14] vagy Christoph Seipp);
   - illetve amikor a szerző valamely európai országból származik, és így utazza be Magyarországot (Edward Brown,[15] Johann Georg Keyßler,[16] Ignaz von Born, Graf von Hoffmannsegg, Franz Josef Sulzer,[17] Robert Townson[18]).
2. A szövegek tartalma szerint:
   - a szerző utazhat elsősorban tanulmányi és tudományos érdeklődésből (Teleki József, Ignaz von Born, Graf von Hofmannsegg, Franz Josef Sulzer, Robert Townson);
   - utazhat esztétikai, művészeti érdeklődésből (Gottfried von Rottenstein);
   - esetleg politikai, gazdasági érdeklődésből (Christoph Seipp alias Johann Lehmann[19]).

A fenti lista távolról sem teljes, s az egyes címek számbavétele sem tekinthető még lezártnak. Jelen tanulmányunk középpontjában egy 1793-ban Frankfurtban és Lipcsében megjelent, 520 oldalas útleírás áll, amelynek címe *Reise von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen*.[20] A névtelen mű szerzője az előszóban „pozsonyi polgár"-nak nevezi magát, aki szűkebb hazája iránti rokonszenvből állította össze kompendiumát. Nem bizonyítható, hogy a korabeli olvasó számára köztudott lett volna, hogy a névtelen

Lunten, beständig Feuer=Funken um sich wirft, und durch dieses Mittel können sie ihren Marsch, ohne von denen Wölfen attaquieret zu werden, fortsetzen." Einsiedl 1782.

13 Bethlen és Teleki útinaplói illetve önéletírásai életükben nem jelentek meg nyomtatásban. Modern szövegkiadásokra Bethlen esetében lásd V. Windisch (s.a.r.) 1955; Teleki önéletírására pedig Tolnai (szerk.) 1987.

14 Rottenstein 1783, 1784. Szövegei a csillagász Johann Bernoulli gyűjteményének 17. kötetében jelentek meg Berlinben. Bernoulli 1781–1784.

15 Brown 1686.

16 Keyßler 1741. Úti beszámolóinak számos német és angol nyelvű kiadása jelent meg.

17 Sulzer 1782.

18 Townson 1797.

19 Lehmann 1785.

20 [Seipp] 1793.

utazó mögött Christoph Seipp, a pozsonyi színigazgató, számos szórakoztató mű szerzője rejtőzött.[21] Az 1793-ban megjelent útleírás harmadik fejezetében Lehmann „kevéssé ismert könyvére" hivatkozik,[22] amelyben egyes szám harmadik személyben – ami egyébiránt művének jellemzője – saját magáról ír. Statisztikai munkájában Martin Schwartner is rámutat arra, hogy Seipp és Lehmann egy és ugyanazon személy.[23] A wormsi születésű Seipp eredetileg Jénában, Giessenben és Heidelbergben tanult teológiát és jogot, majd a színészi pálya kedvéért feladta tanulmányait. Kezdetben különböző, egyébként sikeres vándorszínházak tagjaként járta be a Német Birodalmat. A források tanúsága szerint 1774-től Pozsonyban lépett fel. 1781-ben Seipp Pozsonyból Temesvárra utazott, majd Szebenben lépett színpadra, ám végül elhagyta Erdélyt, hogy visszatérjen választott hazájába, Pozsonyba. Valószínűleg ezeket az élményeket jegyezte le az 1785-ben megjelent útleírásában. 1786-ban azonban a színész ismét nekiindult a nagyvilágnak. Seipp útja ezúttal Morvaországon, Szilézián keresztül a Kárpátok által körülölelt Szepességbe vezetett, majd innen a tokaji borvidéken, a máramarosi hegyeken át Erdélybe, ahonnan Kolozsváron, Tordán, Szebenen, Temesváron keresztül viszszajött Magyarországra, Szeged, Kecskemét, Pest érintésével egészen Pozsonyig. Utazásának célja pusztán szakmai természetű volt, saját megfogalmazásában:

> „Ha az író utazik, akkor erre munkája kényszeríti. Ilyenkor nincs ideje arra, hogy a látottak végére járjon, csupán észleli azokat, s gondolatait zsebreteszi. Vajon miért utazza a szerző keresztül-kasul Magyarországot? Azt állítják, hogy szakmai utakat tesz."[24]

A szerzőt a hivatása késztette arra, hogy beutazza Magyarországot: fellépett a színtársulattal, és igyekezett az újabb fellépésekhez olyan helyeket felkutatni, ahol a német színház iránt érdeklődés mutatkozott.[25] Seipp útleírásának előszavában a művészi egyszerűség retorikája mögé bújva mutat rá arra, hogy vál-

21 Például a nyolcvanas években többek között a *Briefe buntschäkigten Innhalts* munka szerzője ([Seipp] 1788). Azonban néhány színdarabot is írt, többek között például *Die Tabacksdose: eine Anekdote fürs Theater* ([szerző nélkül], [S. l.], 1780); *Das Steckenpferd*: *Toleranz: ein Lustspiel in vier Zeittheilchen* ([szerző nélkül], [S. l.], [év nélkül]); *Für seine Gebieterin sterben: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen von Christoph Seipp* (P. U. Mahler, Preßburg – Leipzig, 1785).

22 Amelyről azt állítja, hogy „Er muss sich dessen bedienen, doch nur so, wie man sich einer Charte bedient. Auch hat sich zwischen der Zeit, als Lehmann gereist ist, und des Verfassers Reise, manches verändert. Dies wird sorgfältig bemerkt werden. [...] berichtigt [...] so sorgfältig als man immer nur gegen sich selbts seyn kann. (Vagyis az utazónak ezt kell használnia, de csak úgy, ahogy egy térképet használnak. A Lehmann és az író utazása között eltelt időben egy s más azért megváltozott. Ezt gondosan észre kell majd venni [...], helyesbíteni kell [...], legalább olyan gondossággal, ahogy az ember magával szemben eljárna.)." [Seipp] 1793: 393.

23 Schwartner 1798: 19.

24 „Wenn der Verfasser reist, so nöthigt ihn sein Beruf dazu. Er hat dann nicht Zeit, der Sache, welche er sieht, bis auf den Grund nachzuspüren, er bemerkt sie, und setzt seine Gedanken darüber in seine Brieftasche. Warum der Verfasser gerade durch und um Ungarn reist? Es ist gesagt, daß er Berufsreisen mache." [Seipp] 1793: előszó.

25 [Seipp] 1793: előszó.

lalkozása mennyire egyedülálló, mennyire nincs konkurenciája, ahogyan ő fogalmaz: „a szerző egyedül utazik". Hangsúlyozza, hogy könyve megjelenésének időpontjáig csak kevés, az övéhez fogható szöveg állt az utazó rendelkezésére, ami az olvasót végigkalauzolhatta volna Magyarországon. Seipp, könyvének minden fejezetében figyelemre méltó politikai és gazdasági előismeretekről tesz tanúbizonyságot, s munkájában ezt a tudást szembesíti, megerősíti, vagy éppen revideálja a ténylegesen megélt tapasztalataival.

A legtanulságosabb szöveghelyek közé tartoznak azok, amelyekben Seipp Magyarország etnikai sokszínűségével, az ebből adódó konfliktusokkal, és II. József soknyelvűséget érintő intézkedéseivel foglalkozik,[26] de kitér a magyar *natio* problémáira, lakosságának magyarokra és idegenekre, nemesekre és parasztokra történő felosztására is. A szerző részletekbe menően foglalkozik továbbá mindazon konfliktusforrásokkal, amelyeknek következtében II. József politikája végül zsákutcába jutott. Igen érzékletesen taglalja azt a tényt, hogy a korabeli Magyarország lakosságának nagyobbik része idegen nemzetbéliekből áll: románok, ruszinok, szlovákok, lengyelek, németek, csehek, örmények és még sokan mások élnek itt, akiknek a magyarok (ti. a nemesek) ellen időről időre felhozott panaszai egészen az uralkodó füléig jutottak.[27]

A Seipp által is leírt, erőteljes megosztottság volt jellemző Magyarországra a II. József nyelvrendeletének bevezetése előtti időkben, a rendelet értelmében azonban 1784 áprilisában az egész Monarchia területén a német lett a hivatali nyelv. A nyelvrendelet a Magyar Királyság területén nagy felzúdulást keltett: a kortársak számára úgy tűnt, hogy az ország lakosságát egyrészt teljesen előkészítetlenül érte, másrészt diplomáciai szempontból a rendelet bevezetésének időpontját sem sikerült jól megválasztani – közvetlenül a Szent Korona Bécsbe szállítása után történt. Mindkét intézkedés rendkívül mélyen érintette a magyarokat, akik az 1770-es évek végétől a saját nemzeti nyelvük fejlődéséért küzdöttek, s próbáltak elhatárolódni II. József birodalmi patriotizmusától.[28] A császár azonban nem cselekedett átgondolatlanul vagy akár spontán: a források azt bizonyítják, hogy gróf Kaunitz Vencel, aki többek között a nyelvrendelet bevezetését is indítványozta, tanácsadóként mindvégig mellette állt. Valójában a Mária Terézia által 1777-ben bevezetett, általános iskolakötelezettséget előíró *Ratio Educationis*

---

26 A 18. század második felében Magyarország népességének összetétele a következőképpen alakult: 40% magyar, 10% német, 50% szlovák, román, örmény stb. Schwartner Márton statisztikai munkájában azt is hangsúlyozza, hogy egy tucat különböző nemzetiség élt együtt a korabeli Magyar Királyság területén. Schwartner 1798. A korabeli demográfiára pedig Csáky 1981: 16–18.

27 „Die in Ungarn sehr starke Menschheit der Fremden besteht aus verschiedenen Nationen: aus Wallachen, Rusniaken, Slawaken, Polaken, Deutschen, Böhmen, Armeniern und noch vielen. Diese alle zusammen klagen nun einstimmig, mehr oder weniger, über die Einheimischen (die Edelleute). Das Klagegeschrey ist bis zu dem Ohr des menschlichsten Beherrschers, der jemals den Thron geziert hat, gekommen [...]." [Seipp] 1793: 116.

28 Elgondolkodtató, hogy a német nyelvkönyveket latinul adták ki. Rát Mátyás ezt a gyakorlatot a *Stats-Anzeigen* hasábjain 1788-ban megjelent tanulmányában erősen kritizálta. SA Bd. 12. 339–359. Német–magyar kézikönyvek, szótárak teljesen hiányoztak.

tekinthető a birodalmat átfogó németnyelvűség alapkövének. A Ratio értelmében a német nyelv oktatott tantárgy lett, s a rendelet azt is előírta, hogy minden iskolában kétnyelvű tankönyveket használjanak.

Seipp a császár reformjainak túlságosan gyors végrehajtását kritizálta. Véleménye szerint a császár sokkal elővigyázatosabban is eljárhatott volna, s talán nem kellett volna az újító szándékú porosz uralkodót, II. Frigyest példaképnek tekintenie. Seipp megítélése szerint csak egy III. József lehetett volna képes mindazt megvalósítani, amit II. József szeretett volna.[29]

A német hivatali nyelv bevezetését gyakorlatilag az összes vármegyei törvényhatóság a leghatározottabban visszautasította. Az ellenvetéseket megfogalmazók valamennyien a magyar nyelv, vagyis Magyarország nemzeti nyelvének teljes kihalásától tartottak. A hivatalviselők „germanizálásáról" szólva pedig az is valószerűtlennek tűnt, hogy az addig latin nyelven levelező hivatalnokok a császár által előírt három és fél esztendő alatt megtanuljanak németül. A kereskedelem is tartott a német nyelvrendelet okozta veszteségektől és hátrányoktól. Seipp megítélése szerint a magyar nyelv kihalását a rendelet szükségszerű következményének tekintő negatív propaganda elsősorban az üzleti világból indult ki, azoktól a kereskedőktől, akik – a nemességtől, a hivatalnokság egy részétől és az ifjúságtól eltérően – egyáltalán nem voltak járatosak a német nyelvben. A szerző, aki korábbi publikációiban kizárólag a Monarchián belüli egységes nyelv használatának előnyeit hangsúlyozta,[30] útleírásában igencsak szolidárisnak mutatkozik a megfélemlített és becsapott, magyarul beszélő lakossággal:

> „Mindenképpen elég haszna lett volna. […] A magyar ifjúság gyorsan elérte a kívánt készséget a német nyelv terén. Egy öreg kereskedőnek azonban túl nagy lett a teher. Hol lenne rá ideje, hogy nyelvet tanuljon, hogy ne kelljen elhanyagolnia a munkát. Állandó félelemben élt, hogy miként jut kenyérhez. […] Ezek a félelemben élő

29 Seipp jól ítéli meg azt a tényt, hogy II. Józsefet valójában a legjobb szándékok vezérelték, amikor hatalmas birodalmának országait, az etnikailag, nyelvileg „megosztott alattvalók szívét aktív reformjaival közelebb kívánta hozni". Céljának megvalósításában fontos tényezőnek látszott a nyelvközösség megteremtése. A közös nyelv megválasztásának tekintetében a legkézenfekvőbbnek a német nyelv bevezetése tűnt, hiszen a birodalomnak minden negyedik polgára többé-kevésbé értett vagy beszélt németül: „Kaiser Josephs Absicht war: aus allen seinen vielen Ländern ein Land zu machen, die Herzen der abgetheilten Unterthanen näher zusammen zu bringen durch Handel und Wandel. Dies zu erreichen, schien es ihm notwendig, dass sie sich nach und nach in ein und derselben Sprache erklären sollten. Die deutsche Sprache schien ihm diejenige zu seyn, welche am schnellsten in Gang getrieben werden könne, weil wohl der vierte Theil der Menschheit andere Sprachen mit deutscher Schrift bekannt, und sich darinn auszudrücken fertig wäre." [Seipp] 1793: 134.

30 „Der erste starke Schritt ist dennoch muthig zur Verbesserung des Landes geschehen. Die Grundlage zu einem ersten dauerhaften Staatssistem in Ungarn glücklich gelegt, durch befohlne und nicht abzuändernde Einführung der deutsche Sprache in Ungarn bei allen Landes-Stadt-Komitats und Herrschaftsstellen. Auf diesem Grund lässt sich was bauen. (Az első erős lépés az ország jobbítása érdekében történt. Magyarország első tartós államszerkezetének alapja jól sikerült, még pedig a német nyelv megparancsolt és meg nem változtatható, megyei, helyi és országos bevezetése révén. Erre már lehet építkezni)." [Seipp] 1788: 148

emberek terjesztették el a nép között, hogy a magyar nyelv el fog pusztulni és hogy a nyelvet elnyomják. [...] Erre nem gondolt József. Az érdekelte, hogy az alattvalói hogyan beszélnek, nem pedig az, hogy mit csinálnak. – Így azonban egy kisebb csoport dolga az egész nemzet ügyévé nőtte ki magát, és egyben gyűlöletet fakasztott a németekkel szemben, akiket az egésznek a hátterében sejtettek. Most azonban kiderült, hogy magyarok állnak emögött, akik maguknak szerettek volna dicsőséget szerezni ezzel a tervezettel. Amennyire a magyar dolgozó rétegek hálásan tisztelték József császárt, ugyanannyira bántotta őket, hogy szeretve tisztelt uruk elveszi tőlük a nyelvüket. Ez volt az egyetlen, amelyben egyetértettek."[31]

A császárnak gróf Esterházy Ferenchez intézett, végrehajtási rendelkezéseiből kiderül, hogy az uralkodó nem a magyar nyelvet kívánta kiszorítani, hanem a már egyébként is *lingua mortua*-nak számító latint igyekezett egy modern, fejlett nyelvvel pótolni. A császár élete végéig nem tudta elfogadni a magyarok nyelvrendelettel szembeni ellenérveit, ugyanígy képtelen volt megérteni érzékenységüket a Szent Korona elszállításával kapcsolatban, mint ahogyan nem értette meg azt sem, miért nem következett be soha magyar királlyá koronázása. A magyar rendek írásban rögzített régi jogaik megszegésével vádolták a császárt, miszerint az országban használatos nyelv szabad megválasztása jogukban állt. A többség ugyanakkor a német nyelvnek nem a magyarral történő helyettesítését, hanem a latin nyelv újbóli bevezetését követelte.[32] Amikor a vármegyék nem engedtek álláspontjukból, és a rendek az országgyűlés összehívását követelték, a bécsi Államtanács kénytelen volt foglalkozni az üggyel. Az események végső kimenetele jól ismert. A magyar törvényhatóságoknak a német nyelv bevezetésével szemben tanúsított passzív ellenállása, valamint az egyes hivatalviselők tényleges alkalmatlansága valódi akadályt jelentett a törvény végrehajtásában. A tervezet még egy ideig vegetált, hogy azután II. József halálával véglegesen a múlt ködébe vesszen. A magyarok hivatali nyelveként ismét a latin került bevezetésre.

---

31 „Der Nutzen wäre einleuchtend genug gewesen [...]. Die sämtliche Ungarische Jugend hat diese verlangte Fertigkeit in der deutschen Sprache schnell erreicht. Einen alten Geschäftsmann aber ist die auferlegte Last zu schwer geworden. Wo hat er Zeit, eine Sprache zu erlernen, ohne die Arbeit seines Berufs zu versäumen? Er hat in steter Angst gelebt, welche in jedem neuen Tag sich gehäuft hat, aus Furcht um sein Brod zu kommen. [...] Die Beängstigten [...] haben den Untergang und die Verbannung der ganzen ungarischen Sprache verbreitet und unter dem Volke ausgestreut. [...] Daran hatte Joseph nicht gedacht. Was hat ihn gekümmert: wie seine Unterthanen sprechen, wenn sie nur thun, was sie sollen! – Aber durch so ein Verbreiten ist die Sache einzelner zur Sache der Nation geworden und hat diese zugleich mit Haß gegen die Deutschen erfüllt, die man für den Rathgeber gehalten, da nun erwiesen ist, dass es Ungarn gewesen, die sich mit dem Projekt haben Ehresäulen erringen wollen. So dankbar die arbeitende Klasse der ungarischen Nation Kaiser Joseph verehrt hat, so bitter hat es dieselbe geschmerzt, dass dieser verehrte Herr dem Menschen seine einzige Sprache – wenn er sonst keine versteht – hat nehmen wollen. Dies ist der einzige Punkt gewesen, worin alle übereingestimmt haben." [Seipp] 1793: 128.

32 Lásd erről újabban: Bíró (szerk.) 2005. Témánk szempontjában azonban e kötetből különösen Soós István tanulmánya lényeges (Soós 2005).

Térjünk vissza azonban Seipphez: üzleti útja alkalmával azt az északi útvonalat választotta, amely a Szepességen át vezetett Erdélybe, és Buda érintésével tért vissza Pozsonyba. Hivatásának megfelelően útja során elsősorban az ország németajkú területein élő lakosság leírásának szentelt nagyobb figyelmet, ami ugyanakkor arra enged következtetni, hogy célja nem csupán a gazdasági szempontból addig kiaknázatlan vidékek felfedezése volt. Behatóan foglalkozott a német városokkal és településekkel, amelyek sokkal inkább érdekelték, mint a magyarok vagy a szlovákok. Maga a szerző is utal arra az 1730–1740-es évekből származó *Völkertafel*re (az Európában található népek és tulajdonságaik leírására), amely a németeket felettébb pozitív tulajdonságokkal ruházza fel.[33] A táblázatba foglalt jellemrajz erkölcstelenségektől és bűnös szenvedélyektől mentes, szorgalmatos, éleselméjű, kitartó, rendszerető embereknek ábrázolja a németeket. A magyarországi németajkú lakosságról szólva Seipp megállapítja, hogy miután behívták őket az országba, csak a legritkább esetben kapták meg a legjobb földeket. Sőt, éppen ellenkezőleg: a Kárpátok lábainál fekvő területek a kövecses szántók, a kedvezőtlen klimatikus viszonyok miatt alig-alig alkalmasak a megművelésre. A Szepesség lakói azonban – mint a „legderekabb emberek" – dacoltak a természettel.

> „A vidéket már beépítették azok az emberek, akik töretlen vasszorgalommal küzdenek a Kárpátok vadsága, a kedvezőtlen éghajlat és a föld terméketlensége ellen; [akik aztán] egész Magyarország legjobb gyümölcseit szüretelik és a legfinomabb húsételeket élvezik, a szükségleteiket nemcsak kielégítik, de mindeközben a jólét bizonyos fokára is eljutnak [...] elegendő pénzt keresnek és megmutatják a szomszéd[ok]nak, mi mindent lehet szorgalommal elérni."[34]

Seipp leírásában nemcsak a szepesi parasztság tűnik ki szorgalmával, hanem a városi polgárság is, melynek tagjai elsősorban kézművesek és kereskedőemberek, és erényesség, tanulékonyság, képzettség jellemzi őket.

> „Az egész emberiség a Szepességben a felvilágosultak közé tartozik. A gyermeknevelés, a hivatali munka és a polgári élet minden terén rend uralkodik, méghozzá olyan rend, amilyet Magyarországon másutt nem tapasztalni."[35]

Az „egész emberiség" Seipp számára kizárólag a német származású lakosokat jelenti, vagyis nem a magyarokat, szlovákokat vagy éppenséggel a cigányokat,

---

33 Stanzel (Hrsg.) 1999.

34 „[...] Das Land ist von Menschen angebaut, welche mit angestrengtem eisernen Fleiß der Wuth der Karpaten, dem ungünstigen Klima und der ungernen Erd entgegen arbeiten, die beste Frucht in ganz Ungarn heraustreiben, die schmackhaftesten Speisen von ihrer Viehzucht genießen, sich alle Bedürfnisse bis zu einem Grad des Wohlstandes verschaffen, [...] hinlänglich Geld gewinnen und dem Nachbarn zeigen: was der Fleiß vermag." [Seipp] 1793: 134.

35 „[...] Die gesamte Menschheit in der Zips gehöret unter die Gattung der Aufgeklärten. Es herrscht da in der Kinderzucht, in der Amtsführung, in ganzen bürgerlichen Leben eine Art von Ordnung, welche man im Übrigen Ungarn vermisst." [Seipp] 1793: 135.

akik mindig a rövidebbet húzzák. A magyarok arroganciájuk, a szlovákok együgyűségük, a cigányok pedig a törvények megszegésére való hajlamuk miatt járnak végül mindig pórul.

> „A szepességi késmárkiak között azonban akad számos tudományos, tanult ember, kik gyakori látogatói a könyvkereskedéseknek. Ezen a vidéken az emberek a megfeszített, kemény munka után egy könyv mellett pihenik ki napi fáradalmaikat. A világ folyásáról, a külhoni irodalmakról éppúgy tudnak itt, mint a saját hazájukban történtekről. Az itt élők kiválóan beszélnek németül, a legjobb sziléziai nyelvjárásban."[36]

Munkájában Seipp pontosan rögzíti az útja során érintett városok infrastrukturális, társadalmi, gazdasági adottságaival kapcsolatos benyomásait, miközben bemutatja a környék bányászatból, földművelésből élő területeit is. Az olvasó azt is megtudhatja, hogyan utazhat az ember ezen a vidéken a legkényelmesebben, és mely szállókban múlathatja az idejét a legjobban. A szerző külön is szól Kassa városának Sashoz címzett tágas, biztonságos, palotaszerűen megépített fogadójáról, ahol a megfáradt utazó a leggyorsabb, legtisztább kiszolgálásban részesülhet, és ahol jó és bőséges ételeket tesznek az asztalára olcsón.[37] Az elővárosi fogadóktól ugyanakkor Seipp óva inti az olvasóját.[38]

Az útleírásokban gyakran találkozhatunk egy-egy jó fogadó ajánlásával. A szerzők általában külön is kiemelik az ízletesnek és túlságosan is bőségesnek jellemzett magyar konyhát. Az egyes ételek elkészítésének módja némely utazónál bizony egészségügyi konzekvenciákkal járt. Az 1789-ben kiadott geográfiai-topográfiai utazási kézikönyv a magyar borok és ételek fogyasztásának taglalásakor óvatosságra inti az idegent. Amint a könyv fogalmaz:

> „a magyar vidék borai egészen kitűnőek, csakúgy, mint a jó zsíros marhahúsok, pompás szárnyasok, vadak és gyümölcsök. Az idegen, ki nem szokott ezen vidékek étkeihez, jobban teszi, ha okos mértékletességet tanúsít. A magyar borok ugyanis erősek, felhevítik az embert, s gyakran rögtön a vérébe szállanak. A zsíros húsok és szárnyasok ugyancsak rosszullétet okozhatnak. Az utazó tehát mindenképpen jól teszi, ha legalább kezdetben óvatos és mértékletes és csak szerényen élvezi e földi javak csábítását.[39]

36 „In Käsmark selbst wohnen mehrere gründlich gelehrte Männer. [...] Dieser Strich Landes ists, welcher die Buchhandlungen am meisten braucht, in dieser Gegend erholt man sich, nach überstandner Arbeit, beym Buch. Diese Gegend ist mit dem Gang der Welt und mit der ausländischen Litteratur ebenso bekannt, als mit dem eigentlichen Vaterlande. Die Einwohner sprechen sehr gut Deutsch in der bessern Mundart der Schlesier." [Seipp] 1793: 136.

37 „[...] im geräumigen, sichern und pallastähnlichen Gasthof zum Adler in der Stadt Kaschau. Bey der schnellsten, reinlichsten Bedienung, und dem Überfluß an Speisen, wird man in Ansehung der Bezahlung da sehr billig gehalten." [Seipp] 1793: 154.

38 [Seipp] 1793: 154.

39 „Die ungarischen Provinzen haben vortreffliche Weine, gutes fettes Rindfleisch, herrliches Geflügel, Wildpret, Früchte. Der Fremde, welcher noch nicht an die Nahrungsmittel dieser

Az ízletes ételek és borok – mint a borok királyaként oly sokat emlegetett tokaji – nem hiányozhattak a praktikus tanácsokat tartalmazó utazási kézikönyvekből és a korai útleírásokból sem. A magyar és az európai konyha közötti óriási különbség taglalása, csakúgy mint az egyes ételek fogyasztásával együtt járó egészségügyi veszélyek a publikációk állandóan visszatérő toposzai. Magyarország a 18. század végén, kulináris kínálata révén igen ismertté vált, ráadásul a fogadók jól kiépített hálózatával rendelkezett. A Habsburg Monarchia keleti végein ugyanakkor egészen más volt a helyzet; itt nem éppen az utazók kiszolgálása jelentette a vezető gazdasági ágazatot. Az útleírások gondosan figyelmeztetik erre az olvasót, és tanácsokat adnak, miként lehet elkerülni ezeken a helyeken az éhezést. Nemcsak Bukovina, Galícia tartozott a gasztronómiai-infrastrukturális szempontból kevéssé fejlett területek közé, hanem Csehország is. A fent idézett, 1789-es kiadású utazási kézikönyv éppen ezért az éhség, szomjúság és hideg ellen azt javasolja a bátor utazónak, hogy ha Bukovina vagy Galícia vidékén jár, vigyen magával néhány flaska jóféle bort, többféle száraz hideg élelmiszert, némi csokoládét, teát, no és persze takarót (mivel gyakran csak szalma jut fekhelyül), így azután garantáltan nem fog hiányt szenvedni élvezhető kosztban és italban.[40] Hasonló leírást találunk a porosz Johann Peter Willebrandt 1761-es útleírásában Csehország vonatkozásában.[41]

A *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek* 1794-ben recenzálta Seipp útleírását.[42] A recenzens alapvetően szórakoztatónak és hasznosnak ítélte a kis kötetet, bár néhány rövid kritikai észrevételt is ejtett, például a *perfectum* alakok túlságosan gyakori használatával, vagy éppen a személyes elbeszélő forma alkalmazásával kapcsolatban. Azt írja, hogy „a szerző egy jófejű és jó megfigyelőképességű ember, aki azonban az általa beutazott területekről igen igénytelen módon számol be."[43]

Länder gewöhnt ist, muß sich bei diesen Umständen einer klugen Mäßigkeit befleissen. Die ungarischen Weine sind stark, erhitzen und gehen häufig in das Geblüte. Das fette Fleisch und Geflügel kann einem nicht daran gewöhnten Magen mancherlei Uebelkeit zuziehen. Der Reisende wird also wohl thun, wenn er wenigstens Anfangs mit Vorsicht und Enthaltsamkeit lebt, und jede Lockung der Landesprodukte mäßig genießt." *Reisehandbuch* 1789: 342.

40 „In Galizien und der Bukowine sind die Wirtshäuser auf dem platten Lande meistens noch nicht gut bestellt. Durch diese Gegenden Reisenden werden also wohl thun, wenn sie stäts einige Flaschen guten Wein, einige trockne und kalte Eßwaaren, auch Schokolade, Thee etc. nebst Bettdecken, und dergleichen mit sich führen, weil sie sonst vielleicht manchmal Mangel an genießbarer Kost und Trank leiden, und nichts als Stroh zu ihrem Lager finden dürften." *Reisehandbuch* 1789: 342.

41 „Es finden sich im Böhmischen hie und da in den Wirths-Häusern weniger Vorrath an Lebens-Mitteln sowohl, als insbesondere an Betten, Thee, Coffee, und Toback; und das dazu gehörige Geräth ist den auf dem Lande wohnenden Böhmen fast gänzlich unbekannt [...] (Csehországban itt-ott a vendégfogadókban meglehetős szűkösség tapasztalható, kevés az ágy, de különös a tea, a kávé és a dohány hiányzik, ráadásul a hozzájuk tartozó eszközöket a vidéki csehek nem is ismerik)." Willebrandt 1761: 277.

42 NADB Bd. 12., Stk. 1., Heft 3.

43 „Man findet an dem Verf. einen Mann von Kopfe und Beobachtungsgeist, der seine Bemerkungen über die von ihm, zum Theil mehrmalen bereiseten, Gegenden, von denen einige nur wenig bekannt sind, ziemlich anspruchslos mittheilt." NADB Intelligenzblatt 39. 128.

A recenzió szerzője ugyanakkor azt is megemlítette, hogy kötete harmadik részében a kiadó Lehmannra hivatkozik, s őt szándékozik helyesbíteni – a recenzens tehát nyilvánvalóan nem volt tisztában azzal, hogy a két személy egy és ugyanaz.

* * *

Seippnek, magyarországi utazása során érzékelhetően túlsúlyba kerültek a pozitív tapasztalatai. Élményei és benyomásai alapján az olvasó kritikus és társadalomtörténetileg átfogó információkat kaphat. A Szepesség volt az a terület, amely őt Erdély mellett a leginkább megérintette. Véleménye szerint egyetlen szepességinek se jusson eszébe, hogy Bécsben lakjék. Ahogyan ő fogalmaz:

> „Oh, ti ott lenn, boldog emberek! Tőletek nem szívesen válik meg az ember. Soha, egyikőtök se irigyelje, ti szorgalmatok révén szerencsés népek a bécsiek kincseit! Senkinek ne jusson eszébe közületek, hogy szívesebben lakna Bécsben, ahol könnyebben lehet száz guldent keresni, mint nálatok tízet. A ti tíz guldenetek többet ér és nagyobb az értéke, mint a bécsieknek a maga száza Bécsben.”[44]

Christoph Seipp színigazgató személyében már azt az utazót testesíti meg, aki véleményét és az általa leírtakat saját személyes élményei alapján fogalmazza meg, és munkáját nem befolyásolják a könyvtárak vonatkozó irodalmának toposzai.

Fordította: *Krász Lilla*

FORRÁSOK

ADB = Nicolai, Christoph Friedrich (Hrsg.) 1765–1796: *Allgemeine deutsche Bibliothek*. Zeitschrift. Bde 1–117, 20 Anhänge. Berlin – Stettin. Interneten: http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/ (Letöltés: 2009. szeptember 15.).

Bacon, Francis 1985 [1625]: *The Essays*. (Reprint from The Essays or Counsels civill and morall of Francis Lo. Uerulam Viscount St Alban, newly enlarged 1625, printed by John Haviland in London.) (Penguin Classics.) London. (Julow Viktor (ford.) 1987: *Francis Bacon esszék, avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*. Európa Kiadó, Budapest.)

[44] „[...] die ihr da unten wohnt, glückliche Menschen! Von euch trennt man sich ungern. Möge doch nie Einer unter Euch, ihr durch Fleiß glücklichen Leute, den Bewohner Wiens seiner Schätze wegen beneiden! Möge es keinem von Euch einfallen zu wünschen: dass er doch in Wien wohnen könne, wo hundert Gulden leichter zu erringen sind, als bey Euch zehne! Eure zehne sind mehr werth und gelten bey euch mehr, als des Wiener seyne hundert zu Wien.” [Seipp] 1793: 140–141.

Bernoulli, Johann 1781–1784: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntnis dienender Nachrichten*. I–XVII. Berlin.

[Born, Ignaz von] 1774: *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben Johann Jacob Ferber*. Frankfurt – Leipzig.

Brown, Edward M. D. 1686: *Auf genehmgehaltenes Gutachten und Veranlassung der Kön. Engell. Medicinischen Gesellschaft in Londen Durch Nederland, Teutschland, Hungarn, Servien, Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oesterreich, Steiermark, Kärnthen, Carniolen, Friaul, u. gethane ganz sonderbare Reise Worbey tausenderley merckwürdige Seltsamkeiten verschiedener Königreiche Länder ober-und unter-irdischer verwunderliche Gebäube, Städte, Bäder, Brunnen, Flüsse, Berge, wie auch Gold-Silber-Kupffer-Bley- und Queck-Silber-Minen und anderer Mineralien u. danebenst einem wohl-untersuchten Unterschied vielerley Völcker, deren Religionen, Sprach-Arten, Kleidung, Leibs-und Gemüths-Beschaffenheit: Fremder Thiere, Früchte u. auf das eigentichsst-deutlichst-und lebhaffteste vorgestellet werden.* Johan Ziegler Verlag. Nürnberg.

Einsiedl, Christoph 1782: *Beschreibung der gräußlichen Mordthaten sammt dem Todesurtheil über die Menschenfresser, und Räuber-Bande in Hungarn, nach der wahren Geschichte geschildert von Christoph Einsiedl*. Jahn, Wien.

Hoffmannsegg, [Johann Centurius Hoffmann Graf von] 1800: *Reise des Grafen Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze*. Bey C. G. Anton, Görlitz.

Jesinger, Alois (Hrsg.) 1928 [1776]: *Wiener Lekturkabinette*. (Faksimile des Einrichtung des neuen LecturCabinets zu Wien im Jahr 1776.) Berthold & Stempel, Wien.

Keyßler, Georg Johann 1741: *Johann Georg Keysslers neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen*. N. Förster, Hannover.

Lehmann, Johann 1785: *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*. Hertel, Dünkelspiel – Leipzig.

Montag, Johann Leopold 1760: *Die Donau-Reise, das ist kurzverfasste Nachricht von denen Ströhmen, Flüssen und Bächen, welche der Donau zugebracht werden u.s.w., von J.F.F.* Regensburg.

NADB = Nicolai, Christoph Friedrich (Hrsg.) 1793–1806: *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*. Zeitschrift. Bde 1–104, 10 Anhänge. Berlin – Stettin. Interneten: http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/nadb/ (Letöltés: 2009. szeptember 15.).

Nicolai, Cristoph Friedrich 1785: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Belehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*. Berlin – Stettin.

Pezzl, Johann 1784: *Reise durch den Baierschen Kreis*. Salzburg – Leipzig.

Reisehandbuch 1789 = *Geographisch= und topographisches Reisebuch durch alle Staaten der österreichischen Monarchie. Nebst der Reiseroute nach Petersburg durch Pohlen*. Gräffer und Comp., Wien.

Rottenstein, Gottfried von 1783: *Reise von Wien nach Böhmen und Sachsen im May 1783*. Berlin.

Rottenstein, Gottfried von 1784: *Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn*. Berlin.

SA = Schlözer, August Ludwig (Hrsg.) 1782–1793: *Stats-Anzeigen*. Zeitschrift. Bde 1–18. Göttingen. Interneten: http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/statsanzeigen/ (Letöltés: 2009. szeptember 15.).
Schwartner, Martin 1798: *Statistik des Königreichs Ungarn. Ein Versuch*. Trattner, Pest.
[Seipp, Christoph] 1793: *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen: und von da zurück nach Preßburg* [szerző nélkül]. Frankfurt – Leipzig.
[Seipp, Christoph] 1788: *Briefe buntscheckigen Innhalts, den Zeitläufen gemäß geschrieben im Jahr 1784 und herausgegeben im Jahr 1788, mit Anmerkungen vom Herausgeber*. [szerző nélkül]. Frankfurt am Main – Leipzig.
Sulzer, Franz Josef 1782: *Altes und Neues, oder dessen litterarische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß in drey Sendschreiben an Herrn Prediger Theodor Lange zu Cronstadt in Siebenbürgen. Gedruckt im Jahre 1782*. Kronstadt.
Tolnai Gábor (szerk.) 1987: *Teleki József utazásai, 1759–1761.* Budapest.
Townson, Robert 1797: *Travels in Hungary.* London.
V. Windisch Éva (s.a.r.) 1955: *Bethlen Miklós Önéletírása*. I–II. Budapest.
Willebrandt, Johann Peter 1761: *Historische Berichte und praktische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dännemark, Böhmen und Ungarn*. Frankfurt – Leipzig.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bíró Ferenc (szerk.) 2005: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Argumentum Kiadó, Budapest.
Csáky, Moritz 1981: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. (Veröffentlichung der Kommission für die Geschichte Österreichs 10.) Wien.
Soós István 2005: II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”. In: Bíró Ferenc (szerk.) 2005: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Argumentum Kiadó, Budapest, 261–301.
Stanzel, Franz K. (Hrsg.) 1999: *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Winter, Heidelberg.
Tancer, Jozef 2005: Die Innensicht der Außensicht: Pressburg in deutschsprachigen Reiseberichten des 18. Jahrhunderts. In: Frimmová, Eva – Klecker, Elisabeht (Hrsg.): *Itineraria Posoniensia. Akten der Tagung Reisebeschreibung in der Neuzeit.* Akademic Electronic Press, Bratislava, 294–303.

Középkor és gazdaságtörténet

Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.
Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008. 465 oldal.

A 27 tanulmányt magába foglaló kötet az OTKA „Középkori magyar gazdaságtörténet a régészet és az anyagi kultúra tükrében" program keretében készült, és összefoglalását nyújtja a Kubinyi András vezetésével indult, modern módszertannal dolgozó, középkori gazdaságtörténeti kutatásoknak. A mű nemcsak a gazdaság színterét és szereplőit vizsgálja, hanem figyelembe veszi a gazdaság mindhárom részterületét: a termelést, az elosztást és a fogyasztást is. Egy ilyen sokrétű kötet bemutatásakor nem nyílik lehetőség arra, hogy minden egyes tanulmányt önállóan ismertessünk, ezért inkább az egyezőségeket, a hangsúlyokat, a hasonló problémafelvetéseket igyekszünk előtérbe állítani.

Az egyes tanulmányok különböző módon ugyan, de minden esetben felmérik az adott téma kutatási helyzetét. Ez kettős célt szolgál: egyrészt rávilágít arra, hogy az adott gazdaságtörténeti téma tekintetében mely kérdések álltak eddig a kutatás homlokterében, másrészt már önmagában is lehetőséget nyújt arra, hogy a szerzők számba vegyék azokat a területeket, amelyek elkerülték az eddigi kutatások figyelmét, illetőleg rámutassanak azokra a feladatokra, amelyek kutatása, publikálása vagy már folyamatban van, vagy a jövő kutatóira vár. Így merül fel a pénzügyigazgatással és az adózással egyaránt összefüggő kamarahaszna modern szintézisének igénye, a bányavállalkozók tőkéjének vizsgálata, az áruszállítás kérdése, vagy az ár- és bérviszonyok kutatásának fontossága. Vannak a tanulmánykötetben olyan fejezetek, melyek önálló kutatástörténeti résszel rendelkeznek, mint például Laszlovszky Józsefé *(Földművelés a késő középkori Magyarországon)*, és vannak olyanok, mint például Batizi Zoltán tanulmánya *(A középkori bányászat)*, melyek elsősorban az eddigi magyarországi kutatás állását tükrözik, így inkább egy összefoglalás keretében járulnak hozzá a kutatástörténethez.

Ezen kutatástörténeti részek elolvasása után azonnal feltűnik, hogy általánosságban véve hiányoznak a monografikus szintű feldolgozások (pl. nincs agrártörténet, vásártörténet), bár vannak olyan részterületek, amelyek esetében korábban tanulmánykötetek vagy tényleges monográfiák már készültek. Az előbbire példa lehet *A magyar kézműipar története* című tanulmánykötet,[1] az utóbbira Gyöngyössy

1 Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 2005.

Márton *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon* című kötete.[2] Általánosnak azonban az mondható, hogy a középkorkutatók a gazdaságtörténet tárgykörében inkább az egyes részkérdéseket helyezték előtérbe, és ezekhez kapcsolódóan írtak hosszabb-rövidebb tanulmányokat. Még rosszabb a helyzet a kolostori gazdálkodás kapcsán, hiszen kifejezetten e témakörre vonatkozó írások, ahogy F. Romhányi Beatrix rámutat, alig készültek *(Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon)*. Szükség lenne néhány fontos segédletre is, mint például egyes pénzverő kamarák archontológiájára, vagy a műhely- és mesterjegyek összeállítására és közzétételére. Az előbbit Gyöngyössy Márton *(Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526)*, az utóbbit Feld István *(Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai)* javasolta.

Minden tanulmány, különböző formában és mélységben ugyan, de vizsgálja az adott téma forrásadottságait, forrásainak feldolgozottságát. Az írott források bemutatása során több szerző is rámutat arra, hogy a kutatás nem állhat meg a mohácsi vésznél, hanem az 1526 után keletkezett dokumentumokat is fel kell használni, hiszen azok sok esetben középkori vonatkozású információkat is tartalmaznak. Draskóczy István például arra hívja fel a figyelmet, hogy a sóbányászat és sókereskedelem vizsgálata során adatok nyerhetők a késő középkorra vonatkozóan Hans Dernschwam leírásából *(Só a középkori Magyarországon)*. Kenyeres István a váruradalmi vizsgálatok kutatásának időhatárát a 16. század második felénél húzza meg *(Váruradalmi gazdálkodás a késő középkorban)*. F. Romhányi Beatrix szintén elkerülhetetlennek látja a Mohács utáni anyag bevonását, hiszen a gazdálkodás struktúrája csak hosszabb távon, és fokozatosan változott meg, miként Petrovics István is úgy látja, hogy a török adóösszeírások a mezővárosok kapcsán számos kérdésre segíthetnek választ adni *(A középkori mezővárosi gazdálkodás)*.

Kimondottan régészeti források kerülnek előtérbe a régészeti állattanhoz kapcsolódó cikkek sorában, ahol Daróczi-Szabó László a királyi központok és a várak *(Középkori királyi központok és várak állathasznosítása)*, Lyublyanovics Kyra a város *(Városi állattartás a középkorban)*, Daróczi-Szabó Márta pedig a falvak állattartását mutatja be *(Állattartás a középkori falvainkban)*. Bartosiewicz László a halászat *(A középkori halászat és viza)*, Gál Erika a vadmadarak *(A középkori madarászat régészeti állattani emlékei)*, végül Kováts István a csontmegmunkálás kérdését járja körül *(A középkori csontmegmunkálás)*.

Az írott források és a régészeti kutatások által feltárt adatok egymást kiegészítő, a kutatást elősegítő módjára hívja fel a figyelmet Laszlovszky József bevezető tanulmánya *(Késő középkori gazdaság és gazdálkodás Magyarországon: források és módszertani kérdések)*. Nagy Balázs szintén ennek fontosságát hangsúlyozza, amikor rámutat arra, hogy a külkereskedelem tatárjárásig tartó időszakához az írott forrásokban található szórványadatokból nyerhető információkat a régészeti feltárások eredményei finomíthatják *(Magyarország külkereskedelme*

2 Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon.* (Doktori Mestermunkák.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.

a középkorban). Szende László a középkori budai német mészárosok kapcsán adja példáját annak, hogy a régészeti feltárások során előkerült állatcsontok vizsgálata hogyan egészíti ki ismeretünket *(Középkori kézművesség)*, Szende Katalin pedig a városi építkezések legköltségesebb kiadását jelentő városi védművek kapcsán nyúlt ugyanezen eszközhöz *(Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon)*.

Az egyes gazdaságtörténeti témákhoz kapcsolódó források bemutatása során a szerzők nemcsak arra törekedtek, hogy azok mennyiségéről adjanak számot, hanem azok minőségéről, felhasználásuk korlátairól, és a hozzájuk kapcsolódó feladatokról is szót ejtenek. Különösen fontos ez olyan források kapcsán, melyeket a történettudományban ritkán vesznek figyelembe: Szabó Péter nemcsak bemutatja a természettudományos forrásokat, hanem arra is figyelmeztet, hogy azokat hogyan kell kezelni, esetleg módosítani. (*Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon*). Kubinyi András és Laszlovszky József közös tanulmányában a népességszám vizsgálata során arra mutat rá, hogy a hiányzó számadatokat milyen források pótolhatják, és azok milyen módszerekkel értelmezhetők *(Népességtörténeti kérdések a késő középkori Magyarországon: népesség, népcsoportok, gazdálkodás)*. Feld István felhívja a figyelmet, hogy az előkerült leleteket abból a szempontból is vizsgálni kell, hogy azok klasszikus kereskedelmi cikkekként kerültek-e be az országba, vagy esetleg helyi műhelyekben készített utánzatok. Szende Katalin a városi számadáskönyvekből nyerhető információk kapcsán tér ki arra, hogy a számadásokban található bevételek és kiadások feljegyzésénél következetlenségekkel kell számolni.

Egyes szerzők a forrásokban rejlő lehetőségeket esettanulmányokon keresztül mutatják be, mint például Arany Krisztina, aki három, Budán működő firenzei társaság catastóbeli anyagának (azaz az 1427-es adóreform iratanyagának) vizsgálatán keresztül szemlélteti, hogyan lehet felhasználni ezeket a forrásokat (*Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században*). Az erdősültség vizsgálata során a közbecsü felhasználásának lehetőségeit és korlátait mutatja be Szabó Péter. Nógrády Árpád a legkorábbi, 1425-ben a rojcsai uradalomról készült földesúri adólajstromból kiindulva, más településekhez kapcsolódó források adataival összevetve elemzi a földesúri rendkívüli adó, és ezen keresztül az adóztatás elvének kérdését *(A földesúri adó és az adózás elve a késő középkori Magyarországon)*. Kenyeres István pedig három nagybirtok gazdálkodásának mérlegét (kiadás-bevétel) mutatja be lényegében a számadáskönyvekre támaszkodva.

A források ismertetése és felhasználhatósága kapcsán is előkerülnek új, és a jövőben elvégzendő kutatási feladatok. Gyöngyössy Márton például egy azonos elvek szerint összeállított kamarai oklevéltár, majd egy teljességre törekvő, késő középkori leletrepertórium elkészítését sürgeti. Szende Katalin a városi számadáskönyvek esetén elektronikus forráskiadást, feldolgozó rendszer kialakítását tartja járható útnak. Petrovics István az 1554. évi defter anyagának magyarul történő közzétételét tekintené fontos feladatnak.

A források száma, jellege és tartalma miatt a hagyományos gazdaságtörténeti feldolgozás a középkor tekintetében nem tekinthető járható útnak, ezért

nemcsak régészeti forrásokat kell bevonni a kutatásba, hanem új – sok esetben – interdiszciplináris módszereket is érvényesíteni kell. Ezt nemcsak Laszlovszky József tanulmánya fejti ki bővebben, de több példát is találunk rá a kötetben. Rácz Lajos a klímatörténettel és annak eredményeivel ismerteti meg az olvasót *(Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején)*. Szabó Péter példát ad arra, hogy a modern ökológia mennyiségi szemlélete hogyan érvényesíthető az erdősültség vizsgálata kapcsán. Ferenczi László szerint a topográfiai és tájrégészeti kutatások segíthetnének a halastavak formai és funkcionális típusainak meghatározásában *(Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon)*. Szende Katalin a városi topográfia és a gazdaságtörténeti kutatás összekapcsolásának lehetőségeit mutatja be példák alapján a kereskedelmi tevékenységhez kötődően.

Némely esetben olyan kérdések kerülnek elő a tanulmányokban, amelyekre a szerzők nem adnak teljes, vagy konkrét választ, fontosnak tartják azonban ezek feltevését, elsősorban azért, mert a kutatás egy merőben új irányára hívják fel a figyelmet. Így tesz például Tóth Csaba a héber betűjeles Árpád-házi pénzek kapcsán *(Pénzverés és pénzügyigazgatás (1000–1387)*. Kubinyi András fontos kérdésnek tartaná, hogy milyen mértékben beszélhetünk a középkor végi Magyarországon egységes országos piacról *(A belkereskedelem a késő középkori Magyarországon)*. Ferenczi László szerint meg kell vizsgálni, hogy megállja-e a helyét az a hipotézis, mely szerint az Árpád-kori csatornarendszereket a 14–15. század folyamán már nem használták, és azok fokozatosan elpusztultak.

A kötet, mint annak bevezetője kifejti, kettős céllal készült, egyrészt egybe kívánta gyűjteni a késő középkori gazdasági kutatásokat, hogy alapja legyen egy modern összefoglalásnak; másrészt alapvetően kézikönyvként kíván szolgálni az újabb kutatások számára. Azt kell mondanunk, hogy a kötet mindkét célját elérte. Bár a tanulmányok a gazdaságtörténet nem minden területét ölelik fel, e hiányosság (pl. királyi adórendszer) szintén a későbbi kutatások irányát mutatja meg, mint ahogyan az egyes tanulmányokban megfogalmazott kérdések, módszertani lehetőségek is. A kötet nemcsak az egyes témák összefoglalása miatt, hanem például a forrástípusok, illetve más tudományterületek bemutatása, de nem utolsó sorban az egyes tanulmányok végén található, részletes bibliográfiák miatt is kézikönyvnek tekinthető.

Weisz Boglárka

Egy budai céh forrásai

Kenyeres István (szerk.): A budai mészárosok középkori céhkönyvei és kiváltságlevelei

(Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.)
Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008.
439 oldal + CD melléklet.

Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum közös kiadványaként, Kenyeres István szerkesztésében, 2008-ban látott napvilágot *A budai mészárosok céhkönyve és kiváltságlevelei* című kötet. Ezek a késő középkori Buda szolgáltató- és kézművesiparának működésére és életére vonatkozó források ahhoz a német mészáros céhhez kapcsolódnak, amelynek tagjai a váralján elterülő Mészáros utcában laktak, ellentétben a Szombatpiachoz köthető magyar mészárosokkal, akiknek testületbe tömörüléséről adatok nem maradtak fenn. A jelen kötetben közzétett iratanyag annak a céhnek a szervezetébe és működésébe enged betekintést, amelynek a város életében betöltött szerepe különösen sokrétűnek nevezhető, és nem csupán gazdag haszonnal kecsegtetett, de a mészáros mesterek rendszeres jelenlétét is biztosította a város vezető testületében, a tanácsban. A mészárosok gazdasági és társadalmi jelentősége abban állt, hogy nem kizárólag a lakosság húsellátásáért feleltek, de az uralkodótól halárusítási jogot is kaptak, s az állatbőr-, illetve faggyúértékesítésen túl a marha-kereskedelemben is érdekeltségeik voltak.

Az 1500 és 1529 között rendszeresen vezetett céhkönyv tartalmát nem szigorú időrendi sorrendet követve jegyezték be, amely gyakorlat általánosságban a korszak városkönyveinek vezetésére is jellemző volt. A legtöbb dokumentum az 1509. évhez köthető, míg 1527-ben egyetlen feljegyzés sem született. A céhkönyv bejegyzéseinek jellegét tekintve megállapíthatjuk, hogy azok elsősorban a szervezet bevételeire és kiadásaira vonatkoznak, éppen ezért nem meglepő, hogy Végh András, a kötet egyik bevezető tanulmányának szerzője, a forrást illetően rendszeresen a számadáskönyv kifejezést használja. A mészárszékek évenkénti kiosztásából eredő jövedelem, a céhszékekkel járó összegek, a viaszelszámolások, a kinnlevőségek, a járadékvásárlások és a céh üzletkötéseire vonatkozó feljegyzések mellett a könyvben olyan szabályozások is olvashatók, amelyek kiegészítik a céhlevelekben foglaltakat. A forrás, úgy tűnik, nem tekinthető kizárólagos dokumentumnak a mészáros céh ügyvitelében, hiszen nem csak egy régi könyvre, de más jegyzékekre is találunk benne utalást. A kötet a céhkönyv közlésén túl összegyűjti azt a tizennyolc okleveleket, közöttük nyolc eredeti céhprivilégiumot is, amelyeket ugyancsak a budai német mészárosok céhládájában őriztek. A Függelékben megtalálható az a debreceni mészárosok iratanyagában

fennmaradt, 1512. évi privilégium is, amely a budai német mészárosok kiváltságait foglalja össze, valamint egy másik, a céhet középkori alapokon 1696-ban újjászervező okirat.

A 15–16. században keletkezett céhlevéltár története nem csupán a céh történetével, de a budai német polgárság sorsával is összefonódik. Ennek köszönhető, hogy ezen iratok a szegényes budai írott forrásanyag részeként fennmaradhattak. Az 1526. évi mohácsi csatavesztés után a lakosság Budáról rövidebb időre elmenekült, feltehetően ennek tudható be, hogy 1527-ben mellőzték a céhkönyv használatát, melynek 1529-ben történt lezárását a budai németek kitelepítése magyarázza. A német mészáros céh a nyugati határszélre költözésekor ugyan vitte magával levéltárát, de annak iratanyagát, úgy tűnik, nem bővítette, ami talán azzal indokolható, hogy új lakhelyükön nem tarthatták fenn önálló szervezetüket. A céh újbóli megalapításának gondolata csupán Buda 1686-ban történt visszafoglalása után merülhetett fel, s az 1695-ös, utolsó céhkönyvi bejegyzés vélhetően erről az eseményről tanúskodik.

A céhkönyv átirata Budapest Főváros Levéltárának egykori igazgatója, Baraczka István munkájának köszönhetően 1963-ra elkészült, mivel azonban megjelenése mostanáig váratott magára, Baraczka kéziratát a német nyelvű történeti forráskiadások napjainkban elfogadott normáihoz kellett igazítani. A módosításokat Kenyeres István, Spekner Enikő és Szende Katalin végezte el. A céhkönyvhöz kapcsolódó személy- és helynév-, valamint évszámmutatót Spekner Enikő és Végh András készítette el, míg a forrás legjellemzőbb kifejezéseinek szójegyzékét Németh János gyűjtötte egybe. A budai német mészárosok céhéhez kapcsolódó középkori német és latin nyelvű oklevelek közzététele, és a részletes, olykor az oklevélfordításokhoz közelítő regesztákkal ellátott oklevéltár elkészítése Géra Eleonóra, Kis Péter és Petrik Iván nevéhez fűződik. A kötet külön érdeme, hogy a céhkönyv valamint valamennyi oklevél facsimiléje olvasható a kiadványhoz mellékelt CD-ROM-on.

A mészárosok céhkönyvének és kiváltságleveleinek történeti, helyrajzi, nyelvészeti, könyvkötészeti és papirológiai elemzése Kubinyi András, Végh András, Németh János és Rozsondai Marianne bevezető tanulmányaiban olvasható.

A budai német mészáros céh történetét Kubinyi András egy korábbi munkájában[1] már feldolgozta, jelen tanulmányában bővebb, s sok esetben új eredményeket hozó áttekintést ad. A céh kialakulásának és kiváltságainak kérdésével foglalkozva a 15. század első felében keletkezett Budai Jogkönyv cikkelyeire, illetve a 15. század közepére tehető újlaki jogkönyv első felét alkotó szabadságjogokra, valamint egy 1420-as és egy 1424-es oklevélre épít. Megállapítja, hogy a mészárosok első ismert, 1481-ben született céhlevelében – amely egy állítólagos tűzvészben elpusztult, korábbi, feltételezhetően I. Lajos idejéből (1342–1382) származó kiváltságot pótolhatott –, utalás található olyan rendelkezésekre,

1 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László (főszerk.): *Budapest története*. II. kötet. Budapest, 1973. 118–120.

amelyek IV. Béla király (1235–1270) nevéhez köthetők, s amelyeket a 13. században a még céhbe nem tömörülő, de már valamilyen korai szervezetet alkotó mészárosok alkalmaztak. Kubinyi feltételezései szerint az 1481-ben megújított, majd a következő években megerősített privilégium első hat pontja, illetve utolsó artikulusa módosításokkal ugyan, de az I. Lajos-kori céhlevélből származhat.

A tanulmány második részében a fennmaradt, és a kötetben is megtalálható oklevelek segítségével felvázolja a budai német mészárosok 15. századi történetének eseményeit, így az óbudai mészárosokkal valamint a budai halászokkal és halárusokkal kialakult viszályaikat is. A céhkönyvet felhasználva ismerteti a céh szervezeti működését, számba veszi pénzügyi bejegyzéseit és elszámolásait, és a mészárszékek évenkénti kiosztásának rendszerét a nürnbergi mészáros céh működésében megfigyelhető analógia alapján magyarázza. A céhkönyv és a korábban megjelent budai bortizedlajstromok[2] figyelembe vételével próbálja azonosítani a céhhez tartozó mesterek személyét, s e téren hangsúlyozza a polgári névhasználat okozta nehézségeket. A céh vezető testületét vizsgálva, okleveles források bevonásával tizenkét céhmestert azonosít, és feltételezi további hat tisztségviselését az 1420 és 1519 közötti időszakban. A két céhmesterrel és a munkájukat segítő nyolctagú tanács tagjaival – akiket Végh András bevezető tanulmányában esküdtmestereknek nevez –, kapcsolatban megállapítja, hogy bizonyos gazdasági előnyöket élveztek a többi céhtaggal szemben, amennyiben több marhát vághattak le azoknál, s a bortizedjegyzék felhasználásával igazolja, hogy a tízfős csoportot ténylegesen a leggazdagabb mészárosok alkották. A céhkönyvben előforduló „alter maister" tisztség értelmezésénél Kubinyi András az „öreg mester" fordítás mellett teszi le voksát az „oltármesterrel" szemben. A budai mészárszékek számának 16. századi változását újabb nemzetközi analógiák segítségével magyarázza, s nyitva hagyja a kérdés megválaszolását a budai mészárszékek tulajdonjogát illetően.

Kubinyi kiegészíti és módosítja korábban készített statisztikáját, s megállapítja, hogy a céhkönyv rendszeres használatának idején, vagyis az 1500 és 1529 közötti időszakban 86 személyt, köztük 38 nőt írtak össze mészárszékkezelőként. A legtöbb céhtaggal, megközelítőleg évi 41 személlyel 1512-ig számolhatunk, a török első betöréséig tartó második periódusban a tagok száma csökkenést mutat, és 1527–1529-ben létszámuk már csak 31-re tehető. Mindezeket figyelembe véve egy mészárosmester céhtagságának idejét átlagosan 16 évre becsüli. Cikkének lezárásában Kubinyi a céhbe felvett új tagok származási helyét vizsgálva kifejti, hogy elsősorban az ország német nyelvterületeiről kerültek Budára mészárosok, néhány esetben azonban magyar mesterek felvételével is számolhatunk.

A budai német mészárosok munkavégzéséhez kötődő városi helyszínek azonosítása Végh András tanulmányának elsődleges célja, de a szerző összegyűjti a céh tulajdonában lévő ingatlanokat éppúgy, mint a német mészárosok lakhe-

2 Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából.* Budapest, 2005.

lyére vonatkozó adatokat. Az állatok levágására szolgáló vágóhíd, illetve a hús darabolására és árusítására fenntartott mészárszékek helyének meghatározásakor a szerző a céhkönyvön kívül a Budai Jogkönyvet és egy 1474-es oklevelet hív segítségül. Feltételezése szerint a német mészárszékeknek nem csupán a Szent György piac, de a váralja piactere is otthont adhatott. A céhkönyv, illetve – miként a szerző nevezi – számadáskönyv utal arra a három házra, egy konyhára, valamint a bőrök raktározására szolgáló házra, melyek a német mészáros céh vagyonát képezték. Ezek földrajzi helyzetének pontos meghatározására további források hiányában Végh András nem vállalkozhatott. A mészáros mesterek háztulajdonának és – feltételezhetően – egyszersmind lakhelyének megállapítása összetett forráselemzést kívánt a szerzőtől. A céhkönyvben szereplő céhtagok a korábban már említett budai bortizedjegyzékben történő azonosítása, valamint egy 1504-ben kiállított, házeladást rögzítő oklevél elemzése nem csupán huszonkét mester lakóingatlanának megállapítását tette lehetővé, de Végh eredményei kiegészítik Kubinyi korábban ismertetett kutatásait is, például a céhkönyv olyan jelentős szereplőjének esetében, mint Schreiber Wolfgang céhmester. A szerző rámutat, hogy a német mészárosok lakhelye, ha nem is kizárólagosan, de az esetek jelentős részében a Mészáros utcában keresendő. A középkori Mészáros utca földrajzi helyzetének meghatározásakor, illetve más, a céhkönyvben előforduló helynevek azonosításakor Végh Andrást a középkori Budát érintő, korábbi helyrajzi kutatásai is segítették.[3]

Németh János a céhkönyv nyelvészeti elemzése során mindenek előtt az írnoki kezek elhatárolásának nehézségére hívja fel a figyelmet, hiszen a forrásban gyakran előforduló jelenség, hogy ugyanazon sorban egyszerre több írnoktól származó bejegyzés is felfedezhető. A céhkönyv német anyanyelvű jegyzőinek száma háromra tehető, írásuk a 16. század első felére jellemző délnémet szokásokkal megfeleltethető, de túlzottan igényesnek nem mondható, míg a negyedik írnok anyanyelve nagy bizonyossággal a magyar volt. A szerző az oklevéltárban szereplő, 1494-es kiváltságlevél 17–18. század fordulóján születhetett német fordításának, és az 1696-os céhlevélnek a nyelvezetét vizsgálva megállapítja, hogy azokra a 17–18. századi német kancelláriai nyelv, vagyis a mellékmondati kötőszavak és az elöljárószók sokszínűsége, valamint a jelentésfokozó melléknevek alkalmazása jellemző.

A Budapest Főváros Levéltárában őrzött, a budai német mészárosok céhkönyvét magába foglaló papírkódex bemutatását Rozsondai Marianne bevezető tanulmányában olvashatjuk. A szerző megállapításai szerint a kódex feltételezhetően az 1500-as években, egy budai könyvkötőműhelyben készülhetett, s a kötés – talán a könyvkötő származásából fakadóan – német igazodást mutat, akárcsak a céhkönyv íráshordozójául szolgáló 242 jó minőségű, vélhetően Innsbruckból származó, merített papírlap.

[3] Végh András: *Buda város középkori helyrajza.* (Monumenta historica Budapestinensia 15–16). I–II. Budapest, 2006–2008.

A jelen kiadványban közölt források nem csupán magyarországi, de nemzetközi viszonylatban is kivételes jelentőségűnek mondhatók, éppen ezért fontos, hogy a magyar kutatókon túl minél több történész számára érthetővé és elérhetővé váljanak. Többek között ezért is üdvözlendő, hogy a fent ismertetett valamennyi tanulmány, a forrásokat kísérő magyarázó szövegekkel, valamint jegyzetekkel és az oklevelekhez kapcsolódó regesztákkal együtt a magyar mellett német nyelven is olvasható.

Skorka Renáta

A mágikus közép – avagy tanulhatott-e Faust mágiát Krakkóban?

Láng Benedek: Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe.
Penn State University Press, University Park, PA, 2008. 352 oldal.

A kora újkorra megszilárdulni látszott a középkori Közép-Európának, és azon belül is elsősorban Krakkónak, mint mágikus fővárosnak a híre; II. Rudolf és körének természetfilozófiai érdeklődése pedig Prágát emelte hasonló rangra. Míg azonban ez utóbbi esetben a fennmaradt források egyértelműen bizonyítják, hogy a 16–17. század fordulóján Prága valóban a tanult mágia, és még inkább az alkímia teoretikusainak és művelőinek gyűjtőhelye volt, addig a mágikus Krakkó legendájának eredetéről lényegesen kevesebbet tudunk.

Láng Benedek nemrégiben megjelent angol nyelvű monográfiája ugyanezzel a felvetéssel indul, ám jóval szélesebb körben vizsgálódik: a közép-európai – a szerző meghatározása szerint lengyel, cseh és magyar – könyvtárak mágikus tartalmú kéziratait állítja munkája középpontjába.

Ismeretes, hogy egy fordítási hullámnak köszönhetően Európát a 12. században egyszerre elárasztották az arab alkímia, asztrológia és tanult mágia szövegei, ám ezek csak az 1400-as évekre találtak igazán fogékony hallgatóságra a közép-európai térségben. Bár a 15. században találhatunk már egy-egy német és cseh fordítást is, Láng a latin nyelvű szövegekre koncentrál, és arra keresi a választ, hogy kik voltak a tanult mágia legolvasottabb szerzői Közép-Európában, a kódexekbe gyűjtött kéziratok miért éppen bizonyos szövegek társaságában szerettek „utazni", illetve, hogy kik olvasták, gyűjtötték, másolták ezeket, és hogy milyen közegben tették ezt. A szövegek azonosítása mellett a szerző tehát a kortárs olvasók körét igyekszik feltérképezni.

A könyv első része a fogalom-meghatározásoké. Ez különösen nehéz feladat, ha egyáltalán lehetséges, hiszen a mágia fogalmában keveredik a modern ember számtalan multimédiás prekoncepciója, a televízióban fel-felbukkanó önjelölt „boszorkánymesterektől" kezdve a középkor általánosan torz megítélésén keresztül egészen a Harry Potter-regényciklusban közvetített mágia-képig, mely mellett eltörpül a mágia kultúrtörténetét források alapján rekonstruáló történeti munkák üzenete. Igaz továbbá az is, hogy a mágia – hasonlóan olyan fogalmakhoz, mint a boszorkányság – minden egyes definíciója megcáfolható, nincs üdvözítő, minden mágiatörténészt egyaránt kielégítő meghatározás. A szerző ezért új stratégiát alkalmaz, mely más, hasonlóan problematikus fogalmak (a már említett boszorkányság, az asztrológia, vagy az alkímia) esetében is egyre elfogadottabb:

leveti huszonegyedik századi szemüvegét, előítéleteit, elvárásait, és a szövegek tartalma felől közelíti meg a mágia mibenlétét; vagyis a mágia középkori bírálói, hívei, illetve az arra bármilyen írásos formában reflektáló olvasók szemszögéből próbál meghatározásokat adni. Bár Láng szerint megengedett a kérdés: hogyan is hihettek a középkori tanult mágia hívei abban, hogy méhekből tehenet lehet előállítani, vagy hogy a csillagok ereje talizmánokba zárható, a válaszokhoz bele kell helyezkednünk a középkori ember vallásos és tudományos mentalitásába, ha az igazsághoz a lehető legközelebb szeretnénk kerülni.

A munka második részében a szerző a mágikus szövegek újszerű „szociológiáját" vázolja fel. Túllép az adott értekezés tartalmi elemzésén, és tekintetbe vesz az írott szöveg határain túlmutató szempontokat is: például, hogy milyen kritériumoknak kellett egy mágikus szövegnek megfelelnie, hogy egyáltalán fennmaradjon, akár egy kódex lapjain (melyekről tudjuk, hogy gyakran újrahasznosították őket, megsemmisítve az olvasó számára érdektelenné vagy akár veszélyessé vált írásokat), akár egy könyvtár polcain. A kódexek esetében pedig az egyes mágikus értekezések tartalmi elemzésénél is többet elárulhat az, hogy milyen szövegek a vizsgált olvasmány „szomszédjai", a kódex tulajdonosa milyen szempontok alapján válogatta, illetve másolta egymás mellé a különféle műveket.

A közép-európai könyvtárakban fennmaradt mágikus tartalmú szövegek alapján Láng a mágiát a nemzetközi szakirodalommal összhangban három alapvető típusra osztja: természetes mágiára (a fehér és fekete mágia kifejezéseket a középkorban nem használták), rituális mágiára és talizmánmágiára. A természetes mágia a görög-római hagyományban gyökerező, a világ organikus egységként való felfogására épül, melyben korrespondanciák és harmóniák uralkodnak. Az, aki képes kiismerni, miként hatnak egymásra a világ különböző részei, mint például a csillagok a földi életre, az ezeket a rejtett, okkult erőket akár a saját hasznára is fordíthatja. Ez nem ritkán az orvoslásban mutatkozott meg, és erre jó példa a 14. század első felében élt excentrikus doktor, Nicolaus de Polonia esete, aki egy különös orvosi iskola tanításait követte, amivel számottevő sikert ért el, és nem kevés megbotránkozást keltett. Betegeit nem a korban megszokott uroszkópiával, vagyis vizeletvizsgálattal diagnosztizálta, hanem egy rejtélyes tartalmú bőrszütyő segítségével. Ha úgy látta, hogy a páciensnek esélye van a felépülésre, akkor kétéltűek és hüllők, vagyis kígyók, békák és gyíkok fogyasztására buzdította őket. A kódexben e szöveggel együtt utazó szomszédok vizsgálata során kiderült, hogy Nicolaus szokatlan terápiás módszerének voltak előzményei, és bár igen eredeti, nem ő volt az egyetlen kígyókkal gyógyító középkori szerző. Furcsasága ellenére ez a mágiatípus természetes, vagyis a természetben – a növényekben és állatokban – rejlő erőket, nem pedig démoni segítséget használ. A műfaj legismertebb képviselői közé tartozik például a mágikus hadviselés kézikönyve, a *Bellifortis* Konrad Kyeser tollából, és pszeudo-Arisztotelész *Secretum secretorum* című könyve is. Ez utóbbi királytükörnek készült, s a tudás egészét – beleértve a mágikus praktikákat is – kívánta enciklopédikus formában átadni. Azt, hogy mennyire nem volt marginalizálva ez a mágiával is átitatott tudás,

mi sem bizonyítja jobban, hogy még I. (Nagy) Lajos magyar és lengyel király könyvtárában is megtalálható volt.

A talizmánmágia már ingoványosabb talaj, valahol félúton helyezkedik el a megengedett és a tiltott praktikák között. Egyes típusai az asztrológiától elválaszthatatlanok, mivel a csillagok erejét és tulajdonságait igyekszik talizmánokba, kövekbe, drágakövekbe, gyűrűkbe és egyéb tárgyakba zárni, melyeket rontás, balszerencse és más rossz hatások kiküszöbölése, illetve a jó hatások elérése végett viseltek. Ide sorolható például a X. (Bölcs) Alfonz megrendelésére latinra fordított *Picatrix*. A talizmánmágia más fajtái azonban démoni erőkkel kacérkodtak, és a talizmánok előállítása során gyakran intéztek invokációkat különféle szellemekhez, a szövegek irányultságára pedig gyakran csak a kódexben velük együtt utazó szövegekből következtethetünk.

Ez a mágiatípus azonban közel sem él olyan mértékű démoni segítséggel, mint a harmadik típus, a rituális mágia. Ez utóbbi kategória – szemben az előző kettővel – modern konstrukció, a középkori diskurzusban nem szerepel. Ide tartozik minden olyan szöveg, melyben a mágus szellemek, démonok vagy angyalok segítségét kéri imádságokkal vagy megidézéssel, vagyis valamiféle szertartás, a keresztény liturgiára meglehetősen emlékeztető rítus során. Ebbe a típusba tartozik például a nagy hatású *Ars notoria*.

A három alapvető típus mellett egy-egy alfejezetet kapnak azok a „járulékos" tudományterületek, amelyek bizonyos mágia-típusok gyakorlásához elengedhetetlenek, ám ők maguk nem számítanak mágiának. A jóstudományok, és azon belül is a diagramokkal történő jóslás, valamint az alkímia több ponton is kapcsolódhattak egy-egy mágiatípushoz, ahogyan arra a talizmánmágia esetében már utaltunk. A járulékos tudományterületek körébe tartozik a kristálymágia is, és ahogyan azt Láng munkájából megtudhatjuk, ennek a típusnak érdekes magyar vonatkozása is van: Jagelló Ulászló királyunk ugyanis rendelkezett egy olyan imakönyvvel, amely kristálymágikus imákat tartalmaz. Az alkímiai fejezet szintén tartogat kuriózumot a magyar olvasó számára: részletesen ismerteti azt a 16. században keletkezett szöveget, melynek feltehetően erdélyi származású szerzője katolikus mise formájában írja le a különféle alkímiai eljárásokat, említi az alkímiai menyegzőt, a bölcsek kövének előállítását, s amely sokrétűségével és megfoghatatlanságával a legkülönfélébb értelmezéseknek adott és ad teret mind a mai napig.

A könyv harmadik részében a szerző az emberi tényezőt veszi górcső alá: a második részben klasszifikált mágikus szövegek olvasóinak kilétét kutatja, és ennek kapcsán három közegre, a klérus, az udvarok és az egyetemek körére fókuszál. Munkájában Láng gazdag képanyagot vonultat fel, hiszen a középkorban a legkülönlegesebb, nem művészi ábrázolások elsősorban tudományos tárgyú kéziratokban bújnak meg. A tudományterületek osztályozásához például gyakran használtak fadiagramokat (*arbores*), míg a jóslási kézikönyvek gyakori kísérői a színes kerékábrázolások (*rotae*), a talizmánmágiát pedig sokszor kísérik titkos jeleket tartalmazó pecsétek (*sigilla*).

A szerző a konklúzióit, melyeket tehát egyrészt a Közép-Európában fennmaradt mágikus szövegek katalogizálására és elemzésére, valamint a szövegekhez köthető személyek körének meghatározására és jellemzésére alapozza, hét kérdés köré építi fel. Ezekből többek között kiderül, hogy a középkori Közép-Európa nem csupán a nyugatról érkezett hatások befogadására rendezkedett be. Amellett, hogy itt találhatók meg olyan kézirat-kincsek, mint a hihetetlen népszerűségre szert tett *Picatrix* hosszú változatának egyetlen (fennmaradt) illusztrált példánya, ez a régió önálló terméssel is büszkélkedhetett. Műhelyeiből került ki többek között a mágikus hadviselés módozatait boncolgató *Bellifortis*, mely egész Európát meghódította, vagy a kígyók és békák fogyasztását propagáló *Antipocras*, és olyan formabontó alkotások is, amilyen a Nicolaus Melchior nevével jelzett, mise-formába öntött alkimista értekezés volt. A megmaradt kéziratok alapján úgy tűnik, hogy míg a mágikus szövegek nagy részét nyugati eredetik alapján másolták, kompilálták vagy bővítették, addig az alkímiában „eredeti" munkákkal is találkozunk. Ami pedig a szövegekhez köthető személyeket illeti, Láng arra a megállapításra jut, hogy közülük szinte senki sem igazán „kívülálló", a társadalom peremére sodródott figura, hanem egyetemi tanárok, szerzetesrendek tagjai, egyházi vagy udvari tisztségviselők, orvosok, mérnökök, és hozzájuk hasonló személyek tartoznak közéjük.

Az egyik legérdekesebb kérdés éppen az, hogy ezek az egytől-egyig tanult, kritikus gondolkodásra, önreflexióra képes emberek hogyan is hihettek a mágikus praktikákban. A szerző figyelmeztet rá, hogy a korabeli ember tudományos-vallásos világképébe természetesen illeszkedett a mágia, ahogyan az asztrológia vagy az alkímia legitimitását sem vitatták, legfeljebb hatáskörüket- és mechanizmusukat illetően tértek el a vélemények. A középkori ember továbbá bízott a tapasztalatban (*experimentum*), mely alatt nem a hipotézisek szisztematikus tesztelését kell érteni, hanem sokkal inkább gyakorlati észleléseket, illetve (ókori) szaktekintélyek véleményének feltétel nélküli elfogadását. A földön állva például valóban úgy látszik, mintha a csillagok haladnának körbe, akárha mindegyikük egy-egy kijelölt, rögzített pályán haladna, miközben a Föld mozdulatlan, ezért a ptolemaioszi világképet a legtöbben fenntartások nélkül elfogadták. A mágia ugyanígy „működött": a praktikák alkalmazása után bizony voltak olyanok, akik csodálatos módon meggyógyultak, akiknek szerelme végre viszonozta odaadásukat, akik ostrommal bevettek egy-egy várat – ezeket az eseteket a korban nyugodtan lehetett a mágia sikerének elkönyvelni. A sikertelenséget pedig a hiányos felkészüléssel, az alapanyagok silány minőségével, a kedvezőtlen bolygóállásokkal magyarázhatták. A mágikus módszerek hatástalansága a legritkább esetben merült fel azokban, akik alkalmazták őket.

A végére marad az a kérdés, amit ismertetőnk elején már idéztünk: voltak-e kifejezetten mágikus helyek Közép-Európában, olyan egyetemi vagy más körök, ahol a mágiát intenzíven, vagy éppen szervezetten tanulmányozták és művelték, és vajon Krakkó ilyen mágikus helynek számított-e? Tanulhatott-e Faust mágiát Krakkóban? Láng válasza határozott nem. A forrásokból kirajzolódik ugyan

egy-egy kapcsolatrendszer, melyben a mágia iránt érdeklődők információt, esetleg könyveket cseréltek, a történeti Faust azonban mégsem tanulhatott mágiát Krakkóban, mert azt – szemben az asztrológiával – intézményes vagy szervezett keretek között nem oktatták sem ott, sem pedig más európai egyetemen.

Láng Benedek filológiai precizitással és történeti szigorral közelít meg egy olyan hatalmas, összetett és nehéz témát, mint amilyen a középkori tanult mágia. Képes a legapróbb részleteket áttekinthető egésszé formálni, mindezt úgy, hogy közben a téma jellegéből adódó játékosság, és az intellektuális kíváncsiságot csiklandozó történetek sem bagatellizálják a munkát. Ez a monográfia nem csupán a hazai közönség számára unikum, hiszen itthon ebben a témában egyedül a szerző magyar nyelvű munkája jelent meg (*Mágia a középkorban*. Budapest, 2007), hanem nemzetközi viszonylatban is, mivel olyan forrásanyagot mozgat meg, melyhez nemcsak be kellett járnia egész Európát, hanem le kellett küzdenie a szakirodalom soknyelvűségéből fakadó nehézségeket is. Ebben rejlik a könyv mágiája.

Bobory Dóra

A 16–17. századi Sopron mindennapjai egy politikusi önéletrajz tükrében

Tóth Gergely (s.a.r.): Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid életrajza / Vitae Christophori Lackner I. U. D. Hominis, brevis consignatio

(Sopron Város Történeti Forrásai, C sorozat, 5. kötet / Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg Reihe C, Band 5.)

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára / Ödenburger Archiv des Komitats Győr-Moson-Sopron, Sopron, 2008. 219 oldal.

Lackner Kristóf Sopron történetének legkiemelkedőbb személyiségei közé tartozik, aki Lackner Ádám ötvösmester gyermekeként látta meg a napvilágot a városban, 1571. november 18-án. Iskoláit is itt kezdte meg, majd a térség egyik fontos evangélikus centrumának számító Csepregen folytatta, ahol Nicolaus Gabelmann is tanította. Rövid időre felfüggesztette morvaországi tanulmányait, másfél évig (1588–1589) unokabátyjához csatlakozva Kassán katonaként szolgált, majd kitanulta atyja mesterségét, az aranyművességet. E rövid kitérő után, Gabelmannt követve a gráci evangélikus gimnáziumban tanult tovább, majd a páduai egyetemre iratkozott be, ahol 1595 szeptemberében jogi doktorrá avatták. Sopronba visszatérve szinte rögtön a város politikai életének aktív szereplőjévé vált. Tanácstaggá választása után (1599) hivataltársaival számos követségben járt Pozsonyban, Bécsben, Prágában, ahol kereskedelmi, vallási, és a város kiváltságaival kapcsolatos kérdésekben járt el. Folyamatos szenátorsága mellett 1602 és 1604, valamint 1608 és 1610 között városbíróvá is választották. 1613-tól szinte haláláig (1631. december 31.) többször is elnyerte Sopron Szabad Királyi Város polgármesteri címét (1613 és 1619, 1621 és 1625, valamint 1629 és 1631 között). Nevéhez és tevékenységéhez köthető az is, hogy városvezetése idején két alkalommal (1622 és 1625) is Sopron adott helyt a magyar rendi gyűlés üléseinek.

Lackner nem csak a város irányításából, hanem a védelméből is kivette a részét. 1605-ben Sopront Bocskai dunántúli hadai ostrom alá fogták, s a június 6-i roham visszaverésében Lackner maga is részt vett. A politikai szerepvállalás mellett Lacknernek az irodalom és a tudomány ápolására is maradt ideje és ereje. Fennmaradt művei mellett ennek talán a legjobb bizonyítéka az, hogy 1604-ben megalapította a Soproni Tudós Társaságot, amely mintegy hetven évig működött.

Udvarhűségét, politikai tevékenységeit nem csupán városa közössége ismerte el magas tisztségekbe való emelésével, és újraválasztásaival: 1600-ban armálisért folyamodott II. Rudolfhoz, s a nemesi levelet Pethe Márton győri püspök köz-

benjárására meg is kapta. Húsz esztendővel később pedig a soproni országgyűlésen II. Ferdinándtól a palotagrófi címet is elnyerte.

Rendkívüli személyiségéről és meghatározó szerepéről a várospolitikában a 17. század óta kisebb könyvtárnyi irodalom íródott, illetve gyűlt össze; ez 2008-ban tovább bővült Lackner önéletrajzi munkájának, a *Vitá*nak közreadásával. A szöveget gondozó és fordító, valamint a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt, és a mutatókat készítő Tóth Gergely elsőként betekintést enged a kézirat fellelésének folyamatába. Bél Mátyás *Sopron vármegye leírása* című művében többször is említést tesz egy bizonyos Lackner-önéletrajzról, amelyet, közlése szerint, Lackner saját kezűleg foglalt írásba. A címét is megadja: *Vitae Christophori Lackneri, I. U. D. hominis, brevis consignatio*. A kézirat átiratos formában több mint két évszázadig Bél Mátyás hagyatékában lappangott anélkül, hogy bárki is felfigyelt volna rá.

A mű kapcsán elsőként mindenképpen tisztázásra szorult a szerzőség megállapítása, mivel első látásra egy kései életrajz benyomását kelti: a cím nem sejteti, hogy önéletrajzról lenne szó, néhány részletet leszámítva egyes szám harmadik személyben íródott, és egy 18. századi másolati példányban maradt fenn. Tóth Gergely a kézirat négy olyan sajátosságára hívja fel a figyelmet, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a *Vita* esetében különleges életrajzról van szó. Egyrészt megállapítja, hogy hat alkalommal a szerző „kiesik a szerepéből", azaz átvált egyes szám első személybe. Ez, feltételezi a tanulmány szerzője, teljességgel elképzelhető, ha valaki a külső szemlélő szemszögéből ír magáról. Ezek a váltások ráadásul életének egy-egy izgalmas epizódjánál történnek meg. Másrészt a *Vita* nyelvezete, stílusa, fordulatai tökéletes összhangban vannak Lackner egyéb nyomtatott, vagy kéziratban fennmaradt, latin nyelvű írásaival. Harmadrészt a mű rengeteg olyan apró, „intim" részletet tartalmaz Lackner életéről, amelyet más ember vélhetőleg nem tudhatott. Negyedrészt Tóth Gergely hangsúlyozza, hogy a leírtakat a szerzője mindig igyekszik bizonyítékokkal alátámasztani, kézzelfogható dolgokkal, tanúkkal bizonyítani. Ilyenek például Lackner ötvös korában készített munkái, amelyeket, mint ahogy a kéziratban olvasható, Lackner házában meg lehetett tekinteni.

A bevezető tanulmány szerzője nagy hangsúlyt fektet arra, hogy bemutassa a *Vita* keletkezésének történetét, valamint hogy megállapítsa „műfaját" és szerkezetét. Feltételezése szerint az 1613-ig, azaz első polgármesterré választásáig tartó rész egyhuzamban készült, hiszen ez mindvégig retrospektív jellegű. Ezt a szakaszt zárja le a legmagasabb városi funkcióba történt megválasztásának lejegyzése. Az 1613-as év papírra vetése után a *Vita* jellege megváltozik. A polgármesterré választását követően Lackner már nem visszatekintést készít, hanem folyamatosan, napló- vagy annales-szerűen ír egészen 1618-ig, amikor is a mű befejeződik.

Tóth Gergely tisztázza azt is, hogy miért egyes szám harmadik személyben íródott a *Vita*, s egyáltalán mi késztette szerzőjét a megírására. Véleménye szerint a mű megírásához az ötletet egy 1611-ben, Lackner által előadott és írásba foglalt gyászbeszéd, vagy emlékbeszéd adhatta, amelyet a Soproni Nemes Tudósok Társasága előtt mondott el, az egyik tag, Bucher János halála alkalmából.

A bevezető tanulmány szerzőjének feltételezése szerint a két írás között fellelhető hasonlóság tehát nem írható a véletlen számlájára. Valószínűsíti, hogy polgármesterré történő megválasztása után Lackner úgy döntött, számvetést készít eddigi életéről a Bucher-beszéd stílusában. Tóth Gergely mindezek alapján megállapítja, hogy a *Vita* a szerző szándéka szerint egy emlékbeszédhez készített életrajzi adatgyűjtés, ami azonban a mű szubjektivitása, intimitása miatt önéletrajznak tekinthető. A műfaji meghatározás azonban tovább árnyalható, hiszen az írás néhol az emlékirat vonásait viseli magán (a Bocskai-felkelés eseményeire, és az akkor betöltött, saját szerepére való visszaemlékezés), az 1613 és 1618 közötti rész pedig a városi krónikákhoz hasonlít.

1618 után Lackner nem írta tovább a művet. Tóth Gergely két érvvel is szolgál ennek megmagyarázására. Úgy véli, hogy egyrészt 1619 Szent György napján a város polgárai nem őt választották polgármesternek, így a Vitában 1613 óta követett előadásmód – a hivatal ragyogó eredményeinek felsorolása – már nem folytatódhatott tovább. Másrészt 1619. november 30-án Sopron meghódolt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem előtt, és beengedte falai közé katonáit. Ezzel a város hűtlenné vált az uralkodóhoz, s ez a magyar koronáról és a királyi felségről műveket író, királyhűségét állandóan hangsúlyozó Lackner számára komoly lelki vívódást okozhatott. Mindemellett a város őt küldte Bethlen besztercebányai gyűlésére, vagyis elvei ellenére kellett cselekednie. Tóth Gergely ezért azt feltételezi, hogy ezekről a viharos esztendőkről és saját kétes szerepvállalásáról Lackner nem szívesen írt, ezért maradhatott félbe a *Vita*. Véleményem szerint azonban ez utóbbi gondolatmenet semmiképpen sem indokolhatja a mű írásának megszakítását. A kor embere, és politikusa pragmatikusabban gondolkodott annál, mint amit feltételezünk róla.

Némethy Gergely hajdú-török-tatár serege ellen 1605-ben fegyvert fogott szinte az egész Dunántúl. Kivételt képezett ez alól Nádasdy Tamás és Hagymássy Kristóf. Előbbit a személyes sértettség vezette, míg utóbbi rokonságban állt a bihari nagyúrral. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy mind az Örökös Tartományok (alsó-ausztriai, stájer), mind a cseh rendek pénzt és katonát szavaztak meg Bocskai ellen. Majd tizenöt évvel később azonban alapvetően megváltozott a helyzet. A több, mint tíz éve fizetetlen végvári katonaság Bethlen mellé állt a Dunántúlon is, s velük együtt a főnemesség jelentős része (kivéve Eszterházy Miklóst), valamint az egyébként Alsó-Ausztriához ezer szállal kötődő Sopron is. Utóbbiakat a megváltozott nemzetközi politikai helyzet is erre sarkallta. Az erdélyi fejedelemmel a „mézeshetek" azonban csak a fehérhegyi csatáig, a cseh-osztrák-morva-sziléziai rendek vereségéig tartottak. Ezt követően visszaállt a régi rend, és Sopron is ismét II. Ferdinánd hűségére tért, még ha ennek komoly ára volt is. Lackner pályafutásának legjelentősebb eseményére pedig mindezek után került sor 1622-ben, amikor a Bethlentől visszaszerzett koronával Sopronban megtörtént a királynő koronázása. Ennek, valamint az országgyűlésnek az emlékére az uralkodó új címert adományozott a városnak, megerősítette és kibővítette privilégiumait, Lackner pedig birodalmi palotagrófi címet kapott.

Mindebből egyrészt megállapítható, hogy nem tombolt féktelen bosszúvágy a Habsburg udvarban a „botlók" ellen, hiszen ott is tisztában voltak azzal, hogy a soproni városvezetés döntését az átpártolással kapcsolatban kényszerhelyzet szülte (nem volt udvarhű őrség a városban). Másrészt Lacknert a két, Sopronban megtartott országgyűlés, valamint további polgármesterségeinek eredményei újra írásra sarkallhatták volna, mindezek lejegyzésében halála akadályozhatta meg véleményem szerint.

Szeretném felhívni a figyelmet egy általam szintén kérdésesnek vélt megállapításra. Lackner 1588–1589-ben katonai szolgálatot vállalt Felső-Magyarországon az ott állomásozó vértesek között. Tóth Gergely arra következtet a szövegrészhez tartozó lábjegyzetben, hogy az ifjú vagy a sárgakabátos lovas lövészeknél, vagy az úgynevezett „fekete" vagy „német" lovasoknál állt zsoldba. Véleményem szerint ez a felvetés hibás. Egyrészt a lovasság, elsősorban az utóbb említett csapatnem a korszakban döntően nemesi származásúakból, vagy tehetős patrícius családok (némelykor) kaland- és dicsőségvágyó sarjaiból állt, csak kíséretük tagjai, azaz a *Knecht*ek származtak a közemberek közül. Lackner azonban csak 1600-ban kapott nemességet, mint ahogyan erre már korábban utaltam. Másrészt a *Vitá*ban olvasottak is azt erősítik meg, hogy a szerző nem szolgálhatott lovasok között, hiszen ő maga írja le, hogy „minthogy atyja a soproni föld akkori terméketlensége miatt nélkülözött, gyalogszerrel és szűkös útravalóval bocsátotta el fiát". Lackner tehát ló nélkül érkezett Kassára, s kizárnám annak lehetőségét, hogy bárki is egy harchoz szoktatott mént vagy paripát vásárolt, vagy adott volna kölcsön neki. Akkor tehát hol szolgálhatott az ifjú? Kikre vonatkozik a vértes jelző? Véleményem szerint Lacknert a gyalogságnál, méghozzá a nehézfegyverzetű, úgynevezett duplazsoldosoknál vehették zsoldba, s ide is csak – feltételezésem szerint –, a felső-magyarországi német katonaságnál hitszónokként tevékenykedő bátyja, Johannes Carbo hathatós közbenjárására kerülhetett.

Apró kritikai megjegyzéseim ellenére is úgy vélem, hogy Tóth Gergely munkája nélkülözhetetlen azon kutatók és kutatások számára, amelyek a Magyar Királyság városi elitjével foglalkoznak. Munkája jó kiindulópontot jelent ahhoz, hogy komplex képet alkothassunk a 16. és 17. századi Sopron hatalmi struktúrájáról, döntéshozó mechanizmusáról, és mindennapjainak életéről, történéseiről is.

Bagi Zoltán Péter

Reprezentáció a kora újkorban

Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon

(TDI–Könyvek.) ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 338 oldal.

A Szabó Péter tanulmányait tartalmazó könyv az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolája és a L' Harmattan Kiadó közös sorozatának hetedik kötete. A sorozat két, Erdély kora újkori történetével foglalkozó kötettel indult, majd több, a jelenkor történetét érintő könyv után ismét egy Erdély kora újkori történetét tárgyaló tanulmánykötettel folytatódik.

A szerző az ELTE BTK Történeti Intézete Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének habilitált docense. Tudományos tevékenységét főként az Erdély történetéhez és művészettörténetéhez kapcsolódó munkák fémjelzik. A jelenlegi kötet tanulmányait, amelyek a kor jelképeit, szimbólumait vizsgálják, maga a szerző válogatta, rendezte öt fejezetbe. A kötetben megjelenő személyiségek, események már számtalan történelmi feldolgozásban szerepeltek, most azonban egészen más nézőpontból, teljesen más megvilágításban tárulnak elénk, mondhatjuk azt is, hogy másféle történelem körvonalazódik abban a kontextusban, amelyben a vázolt események mögött rejlő, szimbolikus jelentések, politika- és mentalitástörténeti üzenetek feltűnnek.

A középkori és kora újkori ember számára a szimbólumok, jelvények, jelképek, gesztusok sokkal fontosabbak voltak, mint ahogy azt a klasszikus történetírás tükrözi. Mindezek az elemek az említett korok embereinek magatartásformáit összesítik, és a mentalitásukat tükrözik. Jacques Le Goff klasszikus alapmunkájában, *A hűbériség szimbolikus rituálé*ja[1] című tanulmányában a hűbéri kapcsolatok kialakulásának szimbolikáját elemezve betekintést nyújt mindabba, ami egy szimbolikus cselekvés, reprezentáció mögött állt vagy állhatott, kiemelve mindazt, amit a cselekvésben részt vevők közölni kívántak környezetükkel, és mindazt, ami a rítust szemlélő nyilvánosság számára fontosnak számított.

Szabó Péter jelenlegi kötete a történelmi valóságot a szimbólumok világa felől közelíti meg. Mint ahogy Jacques Le Goff a francia hűbériség szimbolikáját elemzi, Szabó Péter a magyar középkori és kora újkori történelem jelképeit, rítusait, az udvari kultúra világát vizsgálja értő szemmel. A szerző tanulmányaiban egyaránt hasznosítja az írott és a tárgyi kultúra kínálta lehetőségeket, amelyeknek

[1] Jacques Le Goff: Le rituel symbolique de la vassalité. In: *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*. Editions Gallimard, Paris, 1977, 349–420. Angol fordításban: Jacques Le Goff: The Symbolic Ritual of Vassalage, in: *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. The University of Chicago Press, Chicago, 1980, 237–287.

feldolgozásában szerencsés többletet nyújt – a számára otthonos – művészettörténészi látásmód. A kötetben szereplő témák bizonyítják a szerző Erdély története iránti érdeklődését, mivel a válogatott írások zöme Erdélyhez kötődik.

Az öt fejezetbe csoportosított, huszonnégy tanulmány jól körülhatárolja a szerző érdeklődését, történészi munkamódszerét. A kötet tanulmányai a következő fejezetekbe szerveződnek: *A környezet és szimbólumai*; *Jelvény, stigma, jelkép, embléma, gesztus*; *Kultusz és kultuszhely*; *Adalékok az Erdélyi Fejedelemség magyar királysági és nyugat-európai kapcsolataihoz*; *Udvari szokások*.

Annak ellenére, hogy a kötet a jelképek és szimbólumok világán át közelíti meg a kora újkori társadalmi valóságot, számos érdekes adalékot nyújt a hagyományos történetírás számára is, de sajátos megközelítési módja elsősorban újabb értelmezési utaknak nyit lehetőséget. A huszonnégy tanulmányból különösen a történeti-ökológiai elemzések, a fegyvereket, mint jelképet tárgyaló, a Bocskai István és János Zsigmond közötti kapcsolatot elemző, az V. Károly és az erdélyi szászok, valamint a Bethlen Gábor lakodalmára készült ötvösművészeti remekekről szóló tanulmányok keltik fel az olvasó érdeklődését.

A környezet és szimbólumai címet viselő első fejezetben a természeti környezettel kapcsolatos három tanulmány olvasható. Az első két tanulmány vadászati témájú (*„Pannonia ursa". Nagy Lajos király medvevadászata ürügyén*, illetve *„A vad elejtése". A vadászat szimbolikus felfogása a 17. századi Magyarországon*), a harmadik pedig a lakókörnyezetre, és annak szimbólumaira összpontosít (*Államférfiból szerzetes. Az alvinci környezet és Fráter György szerepváltása*). E fejezet tanulmányaiban tetten érhetők a magyar történeti-ökológiai kutatások hatásai és módszerei. A tanulmányokból kiderül, hogy a medvéket például már az ókorban is Pannoniából szállították a római cirkuszi játékokhoz, illetve, hogy a „Névtelen minorita" értelmezésében Nagy Lajosnak 1353 késő telén, Zólyom környékén azért kellett egy medvével szembeszállnia, mert a nagyvadat Isten a gőgös és felfuvalkodott király megleckéztetésére küldte, miközben a ferences felfogás szerint az isteni akarat nem kívánta a király tényleges vesztét. A szerző szerint Fráter Györgyöt nem az alvinci kastélyban ölték meg, az épületet a Szent Korona átadása után a barát Giovanni Battista Castaldonak, a „király képének" kínálta fel szállásul, ő maga pedig a palota előterében még álló, domonkos szerzeteskolostor egyik épületrészébe költözött át. A szimbolikus lakhelyválasztással így utolsó napján visszatért szerzetesi, szellemi gyökereihez.

A második fejezet *Jelvény, stigma, jelkép, embléma, gesztus* cím alatt hat tanulmányt egyesít. *A meztelen kard a vegyes-házi királyok hatalmi szimbolikájában* című tanulmány ráirányítja a figyelmet arra, hogy a meztelen kard a központi hatalom reprezentációjában milyen jelentős szerepet játszott. Ezek a tartalmak, mint ahogy a tanulmány erre jól dokumentáltan rámutat, jelen vannak mind a magyar, mind a nyugat-, illetve közép-európai középkori szertartásokban. A nádor, mint legfőbb hadúr, az igazságszolgáltatás élén álló király, a német–római császári ambíciókkal megjelenő Mátyás egyaránt használták ezt a szimbólumot. Szabó Péter, a kora újkori gyászszertartások kiváló ismerője, munkássága

során több alkalommal is foglalkozott a végtisztességek során felvonultatott fegyverek szimbolikus jelentőségével. Jelen kötetbe olyan tanulmányt választott, amelyben a fegyverek helyét a kor temetési reprezentációjában elemzi. *A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon* című elemzés meggyőzően ábrázolja a kor felfogását a főurak társadalmi és politikai szerepvállalásáról. A gyászmenetek során a fegyverek a tiszteletadás eszközeiként jelentek meg, és általuk a főurak életének emlékezésre, megőrzésre méltó cselekedetei előtt tisztelegtek. Ezt a korabeli ceremóniarendezők azzal hangsúlyozták, hogy a fegyvereket sohasem tették a koporsóba, hanem trófeum-tárgyakként azok fölé helyezték, de előfordult az is, hogy a temetkezési templom hajójának falaira függesztették fel őket.

A *Kultusz és kultuszhely* című fejezetben szerzőnk érdekes oldaláról közelíti meg a Bocskai István és János Zsigmond közötti viszonyt, mégpedig a politikai emlékezet szemszögéből. A „*Princeps pacis*" szerepet mindkét fejedelem mindenek felettinek élte meg, következésképpen minden cselekvést, gesztust ennek rendelt alá. Erre a lelki affinitásra, politikai rokonságra Szabó Péter meggyőző érveket sorakoztat fel, amelyek árnyalják a Bocsairól alkotott fejedelmi portrét, és magyarázatot adnak a végtisztességtevők azon akaratára nézve is, hogy Bocskait János Zsigmond mellé kell temetni.

Az *Adalékok az Erdélyi Fejedelemség magyar királysági és nyugat-európai kapcsolataihoz* című fejezetben olvasható, *V. Károly és az erdélyi szászok* viszonyát taglaló tanulmány Erdély történetének egy igen érdekes momentumát veszi szemügyre: a 16. század elején, a kialakulóban lévő új országrészben a hatalmi viszonyok elosztásánál a szászok hozzáállása bizonyult a mérleg nyelvének. A kettős királyság korszakának elején az erdélyi szászok I. Ferdinánd és V. Károly oldalára álltak. A császár számára az erdélyi sójövedelem feletti felügyelet nagyon fontosnak bizonyult. 1530-ban az augsburgi birodalmi gyűlésen a Fugger kereskedőcsaládtól kapott kölcsönök fedezetéül például ezt a jövedelmet jelölte meg. Ugyanakkor sok papíron maradt ígéretet is tett, melyek közül az egyik, hogy spanyol elitcsapataival felszabadítja Erdélyt. Szapolyai János az 1530-as évek második felére azonban beletagolta a területet egy alakulóban lévő új állam, az Erdélyi Fejedelemség keretei közé. Ebben a fejezetben szerepel még egy olyan tanulmány, és egy ehhez kapcsolódó forrásközlés, amely merőben újat hozott Zrínyi és körének vitatott eredetű, úgynevezett *Nádori emlékirata* ügyében. Eddig úgy tudtuk, hogy az állítólag 1653 novemberének végén, II. Rákóczi Györgyhöz eljuttatott emlékirat, amely Pálffy Pál halála után közvetett módon a fejedelem támogatását kérte Zrínyi nádorrá jelölésével kapcsolatban, esetleg Thaly Kálmán „költeménye." A II. Rákóczi György keze által 1653. december 30-án kelt – és az ismertetett kötetben közölt –, Lippay György esztergomi érsekhez intézett levélben azonban szó szerint visszaköszönnek a *Nádori emlékirat* mondatai. A *Nádori emlékirat* egy szövegváltozatának ismeretében mégis úgy tűnik, hogy II. Rákóczi György a nádorság ügyében – Zrínyi helyett – inkább Nádasdy Ferencet támogatta.

Az *Udvari szokások* című fejezet tanulmányai között a szerző a *Bethlen Gábor lakodalmára czinált ékességek* címet viselő írásában arra hívja fel az olvasó

figyelmét, hogy a kortársak a kora újkori társadalmi reprezentáció minden részletét pontosan kimunkálták, végiggondolták, és – noha az utókor ezt nem mindig ismeri fel – ezek az elemek mindig komoly jelentéstartalommal bírtak. Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjét 1626. március 1-jén és 2-án rendezték meg Kassán. Ezen a ponton a szerző az efemer emlékek vizsgálatát helyezi a középpontba, és rámutat arra, hogy még a lakodalmi asztal tésztadíszei is olyan alakokat formáltak meg – Ádám és Éva, a leányszabadító Szent György, és a többi –, amelyek mind a férfi-nő kapcsolatról, a házassággal feltárulkozó „bőség paradicsomi" világáról, s az olyannyira áhított törvényes utód eljöveteléről árulkodtak.

Szabó Péter könyvében a jól megválasztott fejezetcímek mögött logikusan sorakoznak az írások, érdekes, újszerű megközelítésben tálalva térségünk késő középkori és kora újkori történetét. A kötet nem kizárólag a szakemberekhez szól, a laikus olvasó számára is érdekfeszítő olvasmánynak bizonyulhat.

Rüsz-Fogarasi Enikő

Egy középkori kereskedő-polgár emlékei

Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Skorka Renáta[*]

(História könyvtár. Elbeszélő források 1.)
História Alapítvány – MTA TTI, Budapest, 2008. 444 oldal.

Az utóbbi évek történeti irodalmában szinte már közhelyszámba menő megállapítás, hogy Luxemburgi Zsigmond személye, magyar, német és cseh királysága, valamint német-római császársága a középkorászok figyelmének középpontjába került az elmúlt két évtizedben (igaz, Magyarországon már ennél jóval korábban). Mint ahogy az is, hogy ezen újabb kutatások a „hosszú ideig a történésztársadalom mostohagyermekének számító",[1] és tévesen megítélt uralkodót[2] fokozatosan rehabilitálták, aki „így végre elfoglalhatta az őt joggal megillető helyet a középkor kivételes személyiségei között".[3] E megnövekedett érdeklődés bizonyítéka számos tanulmány és kötet mellett[4] a Luxemburg-mecenatúrának emléket állító kiállítás (*Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden: Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437*),[5] amelynek előbb – 2005-ben – a New York-i Metropolitan Museum, majd 2006-ban a prágai vár adott helyet, illetve a budapesti Szépművészeti Múzeum és a luxemburgi Musée National d'Histoire et d'Art 2006-ban rendezett közös kiállítása (*Sigismundus rex et imperator*)[6] is. Az utóbbi előkészítéseként 2005-ben Luxemburgban nemzetközi konferencia foglalkozott Zsigmond uralmának különböző vonatkozásaival,[7] amelyet 2007-ben két, egy Nagyváradon (*Sigismund de Luxemburg şi timpul său*), és egy Brnoban (*Kaiser Sigismund (†1437) – Herrschaftspraxis, Urkunden und Rituale*)[8] rendezett tudományos találkozó követett. S hogy a témát övező figyelem továbbra sem lankad, mi sem jelzi jobban,

* Az Arcanum Kiadó gondozásában 2009 áprilisában megjelent *Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról* című CD-n található szöveg nem egyezik meg a fordítás könyv formátumban megjelent végső változatával.

1 Frenken 2007.

2 Hoensch 2000: 9.

3 Dvořákova 2009 [2003]: 15.

4 Többek között lásd Wefers 1989; Baum 1993; Beinhoff 1995; Hoensch 1996; Kavka 1998; Kintzinger 2000; Dvořákova 2009 [2003].

5 A kiállítás katalógusára lásd Fajt (Hrsg.) 2006.

6 A kiállítás katalógusára lásd Takács (Hrsg.) 2006.

7 Lásd Uhrmacher 2005. A konferencia előadásait tartalmazó kötetre pedig Pauly – Reinert (Hrsg.) 2006.

8 Lásd Schenk 2008. A konferenciakötet előkészületben.

mint hogy Konstanz városa a zsinat 600. évfordulója alkalmából 2014 és 2018 között nagyszabású rendezvénysorozatnak ad majd otthont.[9]

A Luxemburgi Zsigmonddal foglalkozó kutatónak viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező korszakkal és területekkel van dolga. Magyarországon és külföldön egyaránt több, egymással párhuzamosan futó projekt célja, hogy hozzátegyen valamit az ezen időszakban keletkezett , illetve az erre a korra vonatkozó, szinte mérhetetlen mennyiségű okleveles anyag feldolgozásához,[10] de a palettáról a narratív források tudományos igénnyel történő elemzése sem hiányzik. Ezek közül talán a legfontosabb a király szolgálatában hosszú éveket eltöltött mainzi polgár, Eberhard Windecke Zsigmond-biográfiája.[11] Emlékirata korának kiemelkedő történetírói teljesítményei közé sorolandó, hiszen a késő középkorban nem keletkezett más olyan krónika, amely egy német-római király, illetve császár életének bemutatását választotta volna témájául, s ezzel „az uralkodó életét a birodalom és Európa történelmének kontextusába helyezte".[12] Nem véletlen, hogy ez a mű áll a mainzi egyetem több projektének is a középpontjában: a német kutatók 2003 és 2008 között *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG)-projekt keretében (*Eberhard Windecke und sein ‚Buch von Kaiser Sigmund'. Die Darstellung von Herrscher und Reich im früheren 15. Jahrhundert*) gyűjtötték a szerző személyére és életére vonatkozó információkat, és foglalkoztak a krónika kézirati hagyományának rekonstruálásával. Az alapos és körültekintő kutatásnak, és persze némi szerencsének köszönhetően Prof. Dr. Joachim Schneider 2004-ben Írországban rábukkant a mű egyik eddig lappangó, röviddel Windecke halála után az elzászi Diebold Lauber műhelyében illusztrált kéziratára.[13] Jelenleg a szöveg újabb, kritikai kiadásán dolgoznak,[14] de a munka alapvető forrásként szolgál egy másik téma, a történetírás és a késő középkori politikai kultúra viszonyának (*Geschichtsschreibung als Zeugnis der politischen Kultur im Spätmittelalter*) tanulmányozásához is.

Amint az a fentebb elmondottakból talán meggyőzően kiderül, Eberhard Windecke emlékirata, amelynek fordítására Skorka Renáta, az MTA TTI tudományos segédmunkatársa vállalkozott, alapvető forrás a 15. század eleji Európa történelmének tanulmányozásához. Windecke nem csak a korszak fontosabb eseményeiről, mint például a százéves háborúról, a konstanzi zsinatról, az itáliai és a huszita háborúkról, vagy a Lengyel Királyság és a Német Lovagrend

9 http://www.konstanzer-konzil.de/cms/front_content.php?idcat=3&lang=1 (Letöltés: 2009. július 24.).

10 A Zsigmond uralkodása alatt kiállításra került oklevelek regeszta formában való megjelentetését vállalta az immár két évtizede változó keretek között, de folyamatosan működő magyar Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, amíg az Osztrák Tudományos Akadémia Középkorkutatási Intézetének *Regesta Imperii* munkacsoportja (*ÖAW Institut für Mittelalterforschung, Arbeitsgruppe Regesta Imperii*) az uralkodó német királyként, majd császárként kiadott okleveleinek regesztázását tűzte ki célul.

11 A műfajra vonatkozóan lásd lentebb, valamint Skorka 2009.

12 Schneider 2006: 433.

13 Schneider 2005.

14 A projekt munkacíme: *Reichshistoriographie zwischen Heimatstadt und Königshof: Die Chronik des Eberhard Windecke aus Mainz.*

viszályának egyes epizódjairól számol be, de segítségével „betekinthetünk Németalföld, a Római Birodalom és Itália fejedelmi udvaraiba, részt vehetünk […] a birodalmi gyűléseken, […] kedvünkre olvashatjuk, hogy a husziták milyen alapelvek és tanok mentén képzelték el a katolikus egyház megújulását, […] s európai utazásunk végén a Földközi-tenger arabok uralta keleti medencéjén, és a mamelukok Egyiptomán át megérkezhetünk Jeruzsálembe, ahol a zarándokok és a ferences barátok társaságában résztvevői lehetünk a Szent Sír-templomban tartott hagyományos húsvéti körmenetnek" (14.).

A mainzi kereskedő emlékiratát, mint azt maga írja, „fejedelmek és más urak sürgető kérésére" (19.) mondta tollba szolgájának, „nürnbergi Henriknek szóról szóra, pontról pontra német nyelven" (19.) – a 357. fejezet tanúsága szerint 1437 körül.[15] Az, hogy Windecke tulajdonképpen „botcsinálta" történetíró, nem csak a műfaj meghatározásánál állítja nehézségek elé a kutatót. A lendületes, talán lazának is nevezhető stílus visszaadása nagyfokú rugalmasságot követel a fordítótól, ugyanakkor a rengeteg pontatlanság, tévedés, az időben való ide-oda ugrálás nagyon is aprólékos munkára kényszeríti. Nem véletlen, hogy a 381 *caput*ot a fordító 1130 – kis részben fordítástechnikai kérdéseket érintő, döntően azonban a történeti adatok korrigálását, pontosítását célzó – jegyzettel látta el.

A krónikát Johann Gustav Droysen óta a kutatók aposztrofálták már „koncepció nélkülinek",[16] „nyitott szerkezetűnek (*offene Werkstruktur*)"[17] és „szerkezet nélkülinek"[18] egyaránt. És valóban, a mű egyes részeit a puszta asszociáción túl nemigen kapcsolja más egymáshoz. Így például a 32. *caput*ban Zsigmond testvérének, Vencelnek a haláláról értesül az olvasó (37.), valamivel később, az 59. fejezet elején (54.) viszont váratlanul a „Zsigmond római király megbékél Vencel cseh királlyal" mondattal találkozik. Következő fejezetekben (59–65.) azonban kibékülésről nem esik szó: Windecke „mindössze" Vencel azon manifesztumát idézi, amelyben az a Zsigmondtól elszenvedett károkat sorolja fel. Jól példázza Windecke koncepciótlanságát az is, hogy míg közvetlenül az említett *caput*ok előtt az észak-itáliai politikai helyzetet bemutatván egy Lancelotto nevű férfi sorsáról emlékezik meg (58. fejezet), utána rögtön a konstanzi zsinat eseményeire tér át. Hasonló asszociatív kapcsolások a műben lépten-nyomon előfordulnak, így egy idő után már aligha lepődik meg bárki is azon, ha az Azincourt-i csata említését követően (89–90. fejezet) egyszer csak egy 120 tonnás bálna elejtéséről olvashat (91. fejezet). A szerkesztés és a koncepció hiányát mutatja az is, hogy Windecke több alkalommal hivatkozik dokumentumokra, illetve utal eseményekre (22., 157., 170., 236., 266. fejezet), amelyekről „alább" kíván szót ejteni, s amelyek később mégis kimaradtak az emlékiratból.

15 „Mindezt pedig akkor mondom tollba, amikor Krisztus születésének 1437. esztendejét írják"; illetve „Mindez azonban az 1437. évben íratik" (312.).

16 Droysen 1857: 151.

17 Johanek 2006: 152.

18 Skorka 2009: 1.

Ugyanakkor valószínűleg épp ennek a „spontaneitásnak" köszönhető a megannyi értékes részlet és anekdota, amelyeknek egy „mintaszerűen" szerkesztett krónikában talán nem is – vagy legalábbis ilyen formában nem – jutott volna hely. Windecke elejtett megjegyzései alapján az olvasó képet alkothat Luxemburgi Zsigmond jelleméről, természetéről, szokásairól, de alkalma nyílik megismerni Windecke életének főbb állomásait is. Betekintést nyerhet az uralkodói hétköznapok – a királyi fogadások, a fényűző ajándékok (14–16., 79., 81. fejezet), a vadászatok (92. fejezet), vagy épp a vizahalászat (93. fejezet) – világába, hallhat a mindig pénzszűkében levő uralkodó zálogügyleteiről, a Zsigmond elleni merényletkísérletekről (56., 70., 95., 100. fejezet) éppúgy, mint Milánó urának a férfiak iránti vonzalmáról (96. fejezet). S megtudhatja azt is, hogy a felséges úr bizony nem mindig viselkedett uralkodóhoz méltón, és nem mindig válogatta meg a szavait sem. Amikor az angol királytól kapott, és a szükségben Brügge-ben (szokás szerint) elzálogosított ajándékok és ékszerek kiváltására került sor, Windecke sürgető kérleléseire Zsigmond „hirtelen haragra gerjedt, és megfenyítette[e a mainzi kalmárt], hogy megbecsteleníti" az anyját. Igaz, „ugyanezen haragjában […] adott négyezer-ötvenegy koronát és egy levelet arról, hogy a lübecki kereskedők küldjenek a brügge-ieknek további kilencezer rajnai aranyat" (72.).

A Wilhelm Altmann 1893-as kritikai kiadása[19] alapján készült, és a *História Könyvtár Elbeszélő Források* újonnan induló sorozatának első köteteként megjelent Windecke-krónika pontos, ugyanakkor a mű hangulatát maradéktalanul visszaadó, a szöveg említett nehézségei ellenére is könnyen olvasható fordítás. A munka nagy erénye, hogy a fordítónak sikerült a Windeckénél általában torzult formában szereplő magyar személyneveket azonosítania. Ezek – az eredeti szövegben előforduló névváltozatokkal és természetesen a többi személynévvel együtt – a kötet végén külön személynévmutatóban is kiemelésre kerültek. Hasonló a helyzet a magyarországi földrajzi- illetve helynevekkel is (17.), míg a cseh tulajdonnevek esetében ez a munka még várat magára. A kötet végén található kétoldalas bibliográfia ugyan érdekes ízelítőt nyújt a Zsigmondra és a Zsigmond-korra vonatkozó szakirodalomból, „funkciója" azonban a recenzió írója számára nem teljesen világos. A kutatók számára az itt helyet kapott 21 (a forráskiadásokkal együtt 27) tétel – különösen a konkrétan Windeckére, és a műre vonatkozó munkák tekintetében – bizonyosan kevés, míg a fordítást nem tudományos igénnyel forgatók a Zsigmond-itineráriumokat, Magyarország világi archontológiáját vagy a *Lexikon des Mittelalters* köteteit aligha fogják kézbe venni.

A bevezető rövid áttekintést ad a mainzi kereskedő életéről (7–12.), a mű keletkezési körülményeiről, annak főbb jellemzőiről (12–16.), a Windecke által felhasznált forrásokról (16–17.) és kitér a szövegvariánsok[20] és a kézirati hagyomány problematikájára (17.). E helyütt mindössze azt szeretnénk megjegyezni, hogy talán érdemes lett volna Windecke személyét kontexusba helyezve is

19 Altmann 1893.

20 A Windecke-kéziratok listáját lásd http://www.handschriftencensus.de/werke/1958 (Letöltés: 2009. július 24.).

bemutatni, vagyis kitérni arra, milyen szerepet játszott tulajdonképpen a (dél-) német kereskedelmi és gazdasági életben, illetve – döntő részben az így szerzett tapasztalatainak, kapcsolatainak és pozíciójának köszönhetően – Zsigmond környezetében. Ugyanakkor utalni kell arra, hogy a bevezetőben érintett kérdésekkel Skorka Renáta részletesebben „A kalandor krónikás – Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról" című PhD-disszertációjában foglalkozott, s ebben Windecke itineráriuma mellett egy, a krónikásra vonatkozó, eddig fellelt iratok magyar nyelvű regesztáit tartalmazó okmánytár is helyet kapott.

Windecke művének megítélése éppen olyan ambivalens, mint Luxemburgi Zsigmondé. Ottokar Lorenz a 19. században igencsak leszedte a keresztvizet Windeckéről és az emlékiratról, és azt egyszerűen „a mainzi tőzsdespekuláns éves pénzügyi beszámolójaként" emlegette.[21] Peter Johanek viszont okkal mutatott rá, hogy a történész a munka pontatlanságai és megbízhatatlansága ellenére minduntalan arra kényszerül, hogy hivatkozzon a könyvecskére,[22] vagy ahogy azt maga Windecke nevezte, „*das keiser Sigesmundus-büch und was bi sinem leben eins teils gescheen ist* (Zsigmond császár könyve, s az életében történt dolgok egy részének elbeszélése" (337.).[23] A krónika valamelyest betölti a „valódi" udvari történetírás hiánya okozta űrt, amennyiben az nem más, mint „egy könyv [Zsigmond] politikájáról […], amelynek – Windecke szándéka szerint – a tehetséges és erényes uralkodó dicsőségét és emlékét kell megőriznie".[24] A 381 fejezet ugyanakkor egyben a szerző biográfiája is: saját – azaz a délnémet polgárság és városi elit befolyásos, uralkodóbarát köreinek – világa és tettei ugyanolyan súlylyal kerültek megörökítésre, mint a császáré. Ezt a rendkívül színes, életteli narratívát veheti most, Skorka Renátának köszönhetően, kezébe az olvasó.

Kondor Márta

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altmann, Wilhelm 1893: *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Berlin.

Baum, Wilhelm 1993: *Kaiser Sigismund. Hus, Konstanz und Türkenkriege*. Graz.

Beinhoff, Gisela 1995: *Die Italiener am Hof Kaiser Sigismunds, 1410–1437*. Frankfurt am Main.

Droysen, Johann Gustav 1857: Eberhard Windeck. *Abhandlungen der philoligisch-historischen Classe der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* (3.) 149–229.

Dvořákova, Daniela 2009 [2003]: *A lovag és királya. Stiborci Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony. [Első, 2003-as szlovák kiadása: *Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboríc a Žigmund Luxemburský*. Budmerice.]

21 Lorenz 1886: 294–301.

22 Johanek 2006: 145.

23 Altmann 1893: 449.

24 Johanek 2006: 145.

Fajt, Jirí (Hrsg.) 2006: *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437*. München.

Frenken, Ansgar 2007: Rezension zu: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. (lásd Pauly, Michel – Reinert, François (Hrsg.) 2006) *H-Soz-u-Kult,* 24.01.2007. Interneten: http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2007–1-054 (Letöltés: 2009. július 24.).

Hoensch, Jörg K. 2000: Schwerpunkte der Sigismund-Forschung nach 1945. In: Schmidt, Tilman – Gunst Péter (Hrsg.): *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Debrecen, 9–28.

Hoensch, Jörg K. 1996: *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München.

Johanek, Peter 2006: Eberhard Windecke und Kaiser Sigismund. In: Pauly – Reinert (Hrsg.) *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005.* Mainz, 143–155.

Kavka, František 1998: *Poslední Lucemburk na českém trůně*. Praha.

Kintzinger, Martin 2000: *Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischem dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigimunds*. Stuttgart.

Lorenz, Ottokar 1886: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts.* Bd. 1. Berlin.

Pauly, Michel – Reinert, François (Hrsg.) 2006: *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005.* Mainz.

Schenk, Gerrit Jasper 2008: Tagungsbericht: Kaiser Sigismund (†1437) – Herrschaftspraxis, Urkunden und Rituale / Císar Zikmunda (†1437) – Vládní praxe, listiny a rituály. Brno, 2007 Dezember 6.-8. H-Soz-u-Kult, 31.01.2008. Interneten: http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/ tagungsberichte/id=1861 (Letöltés: 2009. július 24.)

Schneider, Joachim 2005: Das illustrierte 'Buch von Kaiser Sigmund' des Eberhard Windeck: Der wiederaufgefundene Textzeuge aus der ehemaligen Bibliothek von Sir Thomas Phillipps in Cheltenham. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* (61.) 169–180.

Schneider, Joachim 2006: Herrschererinnerung in Text und Bild: Zu Besonderheiten des wieder aufgefundenen illustrierten Exemplars von Eberhard Windeckes Sigmund-Buch. In: Takács (Hrsg.) *Sigismund – Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437*. Mainz, 433–437.

Skorka Renáta 2009: *A kalandor krónikás – Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról.* (Ph.D. disszertáció) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest.

Takács Imre (Hrsg.) 2006: *Sigismund – Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437*. Mainz.

Uhrmacher, Martin 2005: Tagungsbericht: Sigismund von Luxemburg, König von Ungarn und Kaiser, 1387–1437. Luxemburg, 2005 Juli 8.-10. *H-Soz-u-Kult, 21.09.2005*. Interneten: http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/ id=874 (Letöltés: 2009. július 24.)

Wefers, Sabine 1989: *Das politische System Kaiser Sigmunds*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 138.) Stuttgart.

A hírek útja a középkorban

Novák Veronika: Hírek, hatalom, társadalom: információ-áramlás Párizsban a középkor végén.
(Információtörténelem 4.) Gondolat–Infonia, Budapest, 2007. 400 oldal.

Az újító számára a történettudományban nem csak az a lehetőség adódik, hogy új, korábban nem kutatott forrásokat von be a vizsgálódásba, hanem az is, hogy régen ismert forrásokat olvas újra, vallat új szempontok alapján. A források közismerten nem mesélnek történeteket maguktól, hanem kérdésekre válaszolnak. Mást mond egy politikai céllal írt levél a diplomáciatörténet kutatójának, aki a tartalmára kíváncsi, és mást a hírtörténésznek, aki arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyi idő alatt érkezett meg a feladótól a címzetthez.

Novák Veronika könyvében bevon ugyan egy pár eddig nem elemzett kéziratos forrást a kutatásba, erőssége azonban nem egyszerűen ebben áll, hanem abban, hogy a Párizzsal foglalkozó szaktörténészek által jól ismert forrásoknak tesz fel olyan kérdéseket, amelyeket ennek a korpusznak így még senki sem tett fel: hogyan terjednek az információk egy, a város életét meghatározó, forrponton lévő politikai helyzetben.

Az időszak kiválasztása különösen szerencsés: Franciaországban a 15. század első három-négy évtizedében polgárháború súlyosbítja a százéves háború miatt amúgy is épp eléggé bonyolult viszonyokat. A könyv elején részletes leírást kapunk arról, hogy a király, VI. Károly mentális „távollétei" következtében kialakult politikai vákuumban hogyan vált az ország az uralkodóval egyaránt rokonságban lévő burgundi és armagnac párt gyűlölködésének és harcának a színterévé. Bár a szerző mindent megtesz azért, hogy az olvasó a későbbiekben jól értse, hogy egy adott politikai gyilkosság melyik pártot is erősítette, a helyzet bonyolultságára és a politikai kapcsolatok képlékenységére jellemző, hogy néha vissza kell lapozni ehhez az áttekintéshez, ha nem akarunk belezavarodni, melyik oldalon állnak az angolok, hova húz Párizs városa, melyek az egyetem preferenciái, kinek az érdekeit szolgálja Jeanne d'Arc feltűnése, és nem utolsó sorban: mikor, hol áll a trónörökös. Az olvasó mentségére legyen mondva: ebbe néha a kortársak is belezavarodtak, pedig nekik az életük múlt azon, hogy helyes válaszokat adnak-e a fenti kérdésekre, és hogy időben jutnak-e hírekhez. Éppen ez a zavaros helyzet teszi szerencsés kutatási tereppé a helyszínt és a korszakot. Egyrészt majd minden vizsgált területen bőséggel maradtak fenn források (és ahol mégsem, ott éppen ez a hiány válik vizsgálandó kérdéssé): városi krónikák, parlamenti írnokok naplói, követjelentések, peranyagok, rendelet-kikiáltás szövegek, levelek és irodalmi alkotások. Másrészt e források rejtette információk ezer izgalmas részletet tartalmaznak a hírek áramlását illetően: milyen gyorsan, és milyen úton terjednek, ki a feladó, és ki a közönség, mekkora tudatosság feltételezhető

egy (rém)hír terjesztése során, milyen stratégiák állnak a világi vagy az egyházi hatalom rendelkezésére a hallgatóság befolyásolására, és mennyire élnek ezek az intézmények e stratégiák nyújtotta lehetőségekkel. Milyen következményekhez vezet egy-egy megalapozatlan hír terjedése, hogyan elégíti ki híréhségét az a szereplő, akihez nem jutnak el az alapvető információk, mit ért a koldus a korszak politikai változásaiból, és így tovább. E kérdésekre adandó válasz változatos eszközökkel nyerhető ki a forrásokból: néha egyszerű szövegelemzéssel, máskor azonban a térhasználat vizsgálatával, a rítusok elemzésével, a történetek konstrukciójának vizsgálatával, vagy a visszaemlékezések felhasználásával.

A könyv szerkezete a hírek kibocsátóinak és terjesztőinek (akik nem mindig azonosak a hírek elsődleges forrásaival) társadalmi és politikai kategóriái alapján szerveződik. A szerző sorra veszi a királyi hatalom, az ezt sokszor képviselő, időnként azonban a maga külön útjait járó városi vezetés, valamint az egyház (és benne a különös politikai hatalommal bíró egyetem) kommunikációs stratégiáit, és megcélzott hallgatóságát. Ezt követően az eddigi szerkezetet szándékosan keresztbe vágó kérdéseket tesz fel: vizsgálja a rémhírek terjedésének útjait az informális kommunikáció terein, és esettanulmányokban elemzi az 1411-es kettős (burgundi és armagnac) propaganda-hadjáratot, a hírszerzés eszközeit, és egy asztrológus perét, amelynek fennmaradt forrásai különösen életszerű képet kínálnak a kor párizsi információ-áramlásáról.

A vizsgált korszak minden jel szerint éppen az az idő, amikor a központi hatalom ráébredt arra, hogy a tájékoztatás és a propaganda eszközeivel miként tudja alattvalóit irányítani, befolyásolni, sőt manipulálni. A központi hatalomnak azonban nem csak tájékoztatnia és kihirdetnie, hanem tájékozódnia is kellett, és mivel a postaszolgálat kiépülésére még néhány évtizedet várni kellett, ennek inkább egyedi eszközei voltak: hírszerzés kémkedéssel, egyedi megbízással rendelkező (gyakran a mozgásban lévő címzett után bolyongó) küldöncök, vagy *ad hoc* követek. Ahogy a szerző bemutatja: bár a királyi *tájékozódás* meglehetősen sok embert foglalkoztatott, az egész rendszernek volt valami eseti és nem professzionális jellege, főként, ha összevetjük a királyi *tájékoztatás*, legfőként a kikiáltás jól szervezett és tudatosan használt intézményrendszerével. Különös módon azonban ez utóbbi műfaj tartalma csak kisebb részben vonatkozott a nagypolitika fejleményeire, a békékre, a támadó angolokra vagy az összeesküvésekre, a központi hatalom az alattvalókat nagyobb részben az új köztisztasági szabályokról, és hasonló jellegű döntéseiről kívánta tájékoztatni. A kikiáltó tevékenységét a lakosság érdeklődése kevéssé befolyásolta. A tájékoztatott híréhségét egyébként sem tartották tiszteletben; Poitiers városa például egy kissé későbbi időszakban átlagosan négyévente kapott egy tájékoztató levelet az uralkodótól. A hivatalos üzenetek inkább az uralkodó és a hatalom érdekeit szolgálták. Sokkal inkább mentek az alattvalók érdeklődésének (ha nem is részletes tájékoztatásának) elébe a nagyszámú ceremóniák, kivégzések, megszégyenítések, uralkodói temetések, közös lovaglások és egyéb rítusok, amelyek meglehetős tájékoztatási jelleggel is bírtak az aktuális politika eseményekről.

Bár számos vidéki francia város helyi vezetésének kommunikációjáról maradtak fenn iratok, ez a forrástípus Párizs esetében nem kellően kutatott. Ez alkalmat ad arra, hogy a főváros hatóságainak hírközlő színtereit, eszközeit és szereplőit más – francia és német – városok alapján modellezzük. Másrészt pedig arra a következtetésre vezet, hogy lehet, hogy Párizsnak, mint legfontosabb és megkerülhetetlen politikai tényezőnek talán nem is volt szüksége arra, hogy élénk levelezéssel, és küldöncök által szerezzék be az információkat, mert azok maguktól is eljutottak hozzájuk – így a más városok esetében oly gazdag forrásanyag egy része Párizs esetében talán meg sem született.

Párizs becslések szerinti 200.000 lakosából mintegy 10.000 tartozott valamilyen módon az egyházi rendbe. A klerikusok információkezelési stratégiái tehát külön vizsgálatot igényelnek. Ide tartozott a hatalmas befolyású párizsi püspök, de a látszólag nem is annyira egyházi jellegű párizsi egyetem is, a maga gyakran különutas politikájával, és ide tartoztak a plébániatemplom falai közt prédikáló papok is, akik ugyan nem rendelkeztek jelentős politikai erővel, mégis ők voltak azok, akik együttesen az alattvalók legszélesebb körével álltak kapcsolatban. Az egyháziak, a szó mesterei és a tudomány emberei, meglehetősen tudatában voltak kivételezett szerepüknek az információk terjesztésében, és nem ritkán csempésztek politikai mondanivalót egy mégoly vallásos műfaj, a prédikáció vagy a körmenet keretei közé is.

Az információk kibocsátóinak áttekintése után megnézünk egy jóval kevésbé dokumentált, de a hírek szempontjából nem kevésbé jelentős területet: a kommunikáció informális csatornáit. Különös jelentőséggel bírnak ezen a téren a hírek spontán hordozói és terjesztői, az utazók, a kereskedők, a koldulórendi szerzetesek, a katonák (akik vagy egy nyelvet beszélnek a helyi lakosokkal, vagy – ha éppen angol katonákról van szó – egyáltalán nem), az elfoglalt városok menekültjei, az egyetemi peregrinusok, a kényszerűségből vándorló bűnözők, és a koldusok, azaz a hatalom által olykor nem is látott marginális elemek. Ez a fajta információ-áramlás – a korszak utazási sebességéből fakadóan – persze kijelöl egy közelebbi, 30 kilométeres, beágyazottabb, valamint egy távolabbi, 50–60 kilométeres, esetlegesebb kört mint potenciális információforrást, amihez csatlakozik egy egészen távoli, akár a Szentföldig vagy Lengyelországig nyúló, egészen esetleges és bizonytalan hírforrás. Történetek, legendák, csodás eseményekről szóló hírek, és persze hadi és politikai tudósítások mindenünnen érkeztek, és olykor a közeli források sem eredményeztek megbízható információt. Tanúság erre a számos rémhír, amelynek forrása inkább valamilyen félelem és fenyegetettség-érzet volt, mint a valóság; ez azonban nem zárja ki, hogy hatására egészen drasztikus események, akár gyilkosságok következzenek be. Az informális híráramlás vizsgálatának különösen izgalmas fejezete, amikor a szerző egy sokak által örökre elveszettnek hitt témát, a kocsmai beszélgetések tartalmát igyekszik rekonstruálni a fennmaradt források alapján.

Végül néhány fejezet arra vállalkozik, hogy az eddigieket mintegy integrálva, konkrét események kapcsán mutassa be a fenti mechanizmusok összjátékát. Ilyen

az 1407-ben történt gyilkosság 1411-i utóélete, amely az armagnac–burgundi konfliktus első összecsapása az információs térben. Ennek a propaganda-hadjáratnak megvoltak a maga hivatalos – levél alapú – csatornái csakúgy, mint az informálisak. Egyik párt sem ment a szomszédba, hogy egy kis szóbeszédet, rémhírt terjesszen a másik rovására, aminek persze rögtön meglett a válaszreakciója; az ellenséges szóbeszéd korlátozására és hatástalanítására tett intézkedések Párizs városában.

Az utolsó fejezet a francia társadalom különféle csoportjainak információs ellátottságát, információhoz jutási stratégiáit vizsgálja. A hírek nem egyszerűen felülről lefelé áramoltak, ahogy a hatalom szerette volna, a társadalom alsóbb rétegei igénnyel léptek fel, és ezen igényüket kielégítették autonóm forrásaikból, akár kaptak hírt az ellenőrzött csatornákon, akár nem. Ezek a források nagyban függtek attól, hogy ki milyen helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában, hogy ki tudott olvasni, vagy hogy ki volt nő. A megszerzett információ persze nem feltétlenül egyezett tartalmában a döntésben részt vevők által elfogadottakkal, és igaz sem mindig volt. A parlamenti írnokok helyzete különös volt: hivatásukból fakadóan egészen közel voltak a tűzhöz, a politikai híreket első kézből kapták, ugyanakkor nem voltak döntéshozók, a társadalom középső rétegeit képviselték. Az asztrológus Jean de Fusoris perének fennmaradt dokumentációja pedig arra világít rá, hogy az ártatlan információszerzés és fontoskodás, valamint a halálbüntetéssel járó kémkedés nem is álltak olyan messze egymástól. E peranyag, ahogy lenni szokott, igen bőbeszédű forrása a mindennapok történetének, jelen esetben a kommunikáció szándékaira, lehetőségeire vonatkozó kérdéseknek. Végül pedig külön vizsgálat illeti a társadalom peremén élők (koldusok, alkalmi munkások, tolvajok, menekülő gyilkosok) érdeklődését, és információ-forrásait, azokét az emberekét, akik gyakran azt sem tudták, ki a király, de akik ugyanakkor meglehetősen élénk híráramlás és pletykálkodás fókuszában élték dinamikus életüket.

Az eddigiek alapján nem meglepő a szerző következtetése, hogy a társadalom teljes palettáját vizsgálva információszerzési és -terjesztési stratégiák meglehetős gazdagságával szembesülünk. Ez az áramlás pedig a legkevésbé sem volt egyirányú, kizárólag felülről lefelé terjedő. Ugyanakkor a korszak tapasztalatai részben abba az irányba hatottak, hogy a hatalom felismerje a tájékoztatásban rejlő kontrolláló és manipulációs (más szóval politikai) lehetőségeket, és a következő uralkodó generációk fokozottan éltek is ezzel a lehetőséggel, miközben, a nyomtatással együtt járó információs forradalom a befogadók lehetőségeit is robbanásszerűen gazdagította.

A könyv erényeként kiemelném, hogy figyelembe vesz egy számos szakmunka által elhanyagolt tényezőt: az olvasó érdeklődését. A szöveg kifejezetten érdekes elemeket tartalmaz a nem a korszakkal foglalkozók számára is, az olvasó mintegy részévé válik az eseményeknek, képes belehelyezkedni a történelmi kontextusba, segítséget kap, hogy elképzelhesse, hogyan nézett ki egy késő középkori nyugat-európai polgár környezete. A 15. század Párizsának leírása (50–62.), amelyből megtudjuk, hány kapuja *nem* volt éppen befalazva a városnak a konfliktusok idején, hol voltak a stratégiailag fontos kikiáltási és gyülekezési pontok,

vagy az akasztófák, és egyáltalán, hogyan néztek ki azok a 15. századi, utcanév nélküli utcák, amelyek utódjai ma is sokszor középkori vonalukon haladnak – mindez különösen érdekes része a könyvnek egy olyan olvasó számára, aki nem csak a nagypolitika eseményeire, hanem a kor mindennapi életére is kíváncsi. Jó lett volna azonban, ha az izgalmas leírást egy kicsit jobb minőségű és nagyobb felbontású térkép szemlélteti a kötet végén, mint a mostani, kissé mondvacsinált ábra Párizs utcáiról. Ezen az egy kritikai megjegyzésen kívül azonban úgy gondolom, a könyvnek be kell vonulnia a történész képzés tananyagába, de ugyanakkor laikus olvasók szórakozását is jól szolgálja.

Láng Benedek

Az orvostörténet forrásai

D. Szakács Anita (s.a.r.): 16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai. / Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit.

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára / Ödenburger Archiv des Komitats Győr-Moson-Sopron, Ödenburg/Sopron, 2008. 265 oldal.

Amint azt D. Szakács Anita 2008-ban megjelent forráskiadvány-kötetének kétnyelvű címe is jelzi, a munka részben nemzetközi együttműködés eredménye. A már közel húsz esztendeje működő Osztrák-Magyar Akció Alapítvány, valamint a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával 2005–2006-ban a Soproni Levéltár két főlevéltárosa, D. Szakács Anita és Dominkovits Péter a nyugat-magyarországi orvostörténeti forrásfeltáró program részeként megkezdték a kora újkori Sopron városában működő, különböző rendű és rangú gyógyítók végrendeleteinek kutatását, és kiadásra történő előkészítését.

A többéves munka végtermékeként napvilágot látott, D. Szakács Anita által jegyzett kötet több szempontból is úttörő vállalkozás. Hazai viszonylatban a 19. század utolsó évtizedeitől jelentek meg forráskiadványként végrendeletek, amelyek egyrészt főúri családok végakaratát, másrészt városi polgárok utolsó rendeléseit tartalmazták.[1] Egy adott szakmai közeg, mint jelen esetben a társadalmi ranglétra különböző szintjein helyet foglaló, úgynevezett hivatalos gyógyítók végrendeleteinek tematikus kiadására azonban mindezidáig nem került sor. A 16–18. században Sopron városában működő orvosló személyek végakaratát tartalmazó kötet úttörő munkának számít a szűken vett orvostörténeti forráskiadványok körében is. Magyarországon az orvostörténeti forráskiadás a 19. század második felében indult el, amikor a budai születésű Franz Xaver Linzbauer orvosdoktor, bécsi császári tanácsos 1852 és 1861 között három nagy kronologikus egységben, hét kötetben megjelentetett monumentális munkájában a Szent István korától a 19. század közepéig terjedő időszakban az egészségügy területén kibocsátott normatív rendeleteket, szabályzatokat és törvényeket közreadta.[2] A két világháború között Magyary-Kossa Gyula orvosdoktor, akadémikus ötkötetes orvostörténeti adattárában, az államalapítástól 1800-ig, időrendben jelentette meg a magyarországi és a környező külföldi levéltárakban fellelhető, orvoslással, a különböző gyógyító rétegek

1 Mátay Mónika a testamentumok kapcsán kialakult nemzetközi historiográfiai vitákról szóló tanulmányában számba veszi a magyarországi kora újkori végrendeleteket közlő forráskiadványokat. Mátay Mónika: Historiográfiai viták a testamentumról. *Korall* 2004. május, 15–16. 266.

2 Linzbauer, Franciscus Xaver: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae ab incunabulis Regni usque ad nostra tempora*. Tom. I–III. (Sec. 1–5.) Buda, 1852–1861.

társadalmi viszonyrendszerével, egészséggel illetve betegséggel, közegészségüggyel, stb. kapcsolatos, különböző műfajú kéziratok regesztáit, vagy egykorú nyomtatott kiadványok vonatkozó adalékait.[3] A Magyary-Kossa Gyula körül kialakult szellemi műhelyből indult a II. világháború utáni időszak jeles orvostörténésze Daday András, aki a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában fellelhető, szinte kimeríthetetlen anyagból az 1740 és 1790 közötti időszakra gyűjtött össze meglehetősen terjedelmes anyagot. Az egyes hivatalos és nem hivatalos orvoslók (kuruzslók, bábák, kirurgusok, patikusok, orvosdoktorok) személyét, munkavégzését, a járványügyet, gyógyvizek és gyógyforrások használatát, az orvosképzést érintő iratok a 18. század második felében sorra egymás után kibocsátott helytartótanácsi rendelkezések végrehajtásának, vagy éppen be nem tartásának útját követik nyomon.[4] Linzbauer, Magyary-Kossa és Daday forráskiadványai alapvetően országos hatáskörű intézmények által kibocsátott, nagyobb részt országos jelentőségű orvostörténeti iratok tematikus és kronologikus gyűjteményének tekinthetők. D. Szakács Anitának a soproni hivatalos gyógyítók végrendeleteit közreadó kötete azonban lehetőséget kínál arra, hogy hosszú időtartamban, mintegy két és fél évszázadon keresztül egy város mikroközegében kövessük nyomon az egészségügyi struktúra meghatározó szereplőinek társadalmi, gazdasági, kulturális körülményeit, illetve ezek változásait.

A kötet elején a két bécsi orvostörténész, Sonia Horn és Monika Grass bevezető tanulmánya igen érzékletesen mutatja be a középkori és a kora újkori Nyugat- és Közép-Kelet-Európára jellemző egészségügyi struktúra szereplőit. A következő forrásközlő részben összesen 95 német és egyetlen magyar nyelvű végrendelet szöveghű átiratát találjuk. A 15 orvosdoktor, 13 sebész, 25 gyógyszerész, 22 borbély, 13 fürdős és 3 bábaasszony testamentuma hűen leképezi a kötet bevezetőjében is jellemzett egészségügy erősen hierarchizált, az idők folyamán egyre látványosabban hivatalos és nem-hivatalos gyógyítókra osztódó, kora újkori szerkezetét. A 16–18. századi Sopron egészségügyi kultúráltság és igényesség szempontjából a korabeli Magyarországnak – néhány felvidéki város mellett – a legfejlettebb területei közé tartozott. A potenciális végrendelkezők a hivatalos gyógyítóknak a 18. századra számban egyre növekvő táborából kerültek ki. A diagnosztizáló, gyógymódokat előíró, recepteket összeállító orvosdoktorok mellett ott találjuk a manuális, vérrel járó beavatkozásokat végző „operatőröket", a vizsgázott sebészeket és borbélyokat, akik egészen a 18. század utolsó harmadáig céhes keretek között dolgoztak, majd az 1770-es évektől kezdtek el önállósulni. Ugyancsak céhekbe tömörültek a köpölyözést, fürdőterápiát végző fürdősök. A hivatalos gyógyítók csoportjába tartoztak

3 Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I–V. Reprint kiadás. Magyar Orvosi Könyvkiadó, Budapest, 1929–1940.

4 Daday András (1889–1975) a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában végzett kutatómunkája során készített latin és német nyelvű kéziratait a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai Gazda István szerkesztésében, magyar nyelvű fordításban 2005-ben poszthumusz adták ki. Lásd Daday András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.

továbbá a szintén formális képzésben is részesült, vizsgázott patikusok és a bábák. Az orvosok testamentumából is kirajzolódik, hogy a patikusok mindenkor szorosan együttműködtek a helyi doktorokkal, akik a megrendelt gyógykészítményekért sokszor tetemes összegeket hagytak maguk után adósságként. Ami pedig a bábákat illeti, Sopron azon városok közé tartozott, amelyek a legkorábbi időktől kezdve fontosnak tartották, hogy legyen legalább egy szakszerűen képzett, fizetett bábájuk. Minden bizonnyal Sopron városát sem kerülték el a nem-hivatalos gyógyítók igen népes táborába tartozó vándorgyógyítók (olejkárok, sérv- és kőmetszők, foghúzók, szemorvoslók, stb.), akik rendszerint a heti, havi, éves vásárok színes forgatagát gazdagították, s az itt felállított sátraikban kínálták „szolgáltatásaikat", de kérésre akár házhoz is mentek. Sopron egészségügyi piacának szolgáltatói között kimutathatóan még a 18. század végén is igen népszerűek voltak ugyanakkor a helybéli gyógyító „specialisták": füvesek, javasok, csontkovácsok, női bajokat orvosló, szüléseket levezető képzetlen parasztbábák.[5] Ez utóbbi, már a 18. századi dokumentumokban is „kuruzslóknak" aposztrofált személyek mindennapjaiba, munkavégzésébe csak áttételes forrásokból nyerhetünk bepillantást, hiszen ők maguk nem leveleztek, nem készítettek naplót, vagy jelentést, s a legkevésbé írtak végrendeletet.

A kötetben közölt 96 végrendelet sokoldalú kvantitatív és kvalitatív vizsgálatokat tesz lehetővé, és nemcsak az orvostörténet, hanem a gazdaság-, a mentalitás- és a társadalomtörténet számára is fontos adalékokkal szolgál. Hosszú időtartamban, 1544 és 1787 között a társadalmi ranglétra különböző szintjein helyet foglaló gyógyítók körében nyomon követhetjük a testálás jogi körülményeinek és formáinak alakulását. Ugyanakkor plasztikus képet kaphatunk a végrendelkezők vagyoni helyzetéről, családi- és lakáskörülményeiről, tárgykultúrájáról, karitatív szokásairól is.[6]

A végrendeletek kedvezményezetti körének vizsgálata több esetben súlyos egyéni tragédiákra, zilált, konfliktusokkal terhelt családi kapcsolatokra világít rá. Susanna Blix bábaasszony 1676-ban kelt testamentumában például három fivérét gyakorlatilag kizárja az öröklésből, mivel sem egészségében, sem betegségében semmiféle hűséget vagy szeretetet nem tanúsítottak irányában, sőt az egyik fivér annak idején mindent megtett annak érdekében, hogy Susanna ne részesüljön az anyai örökségből. A legtöbb esetben a testálók a legközelebbi családtagjaikat, férjeket, feleségeket, gyermekeket nevezik meg örökösül, a tehetősebbek ugyanakkor kedvenc munkatársaiknak, barátaiknak, esetleg a távolabbi rokonságnak is próbálnak kedvezni.

5 Conrad András és Czepecz János, Sopron város hivatalos, akadémikus orvosdoktorai 1786-ban a Helytartótanácshoz küldött egészségügyi jelentésükben arra panaszkodtak, hogy a városban 1785-ben regisztrált, összesen 410 halálesetnek kevesebb mint a felénél vettek igénybe képzett gyógyítót. Az emberek inkább választják a képzetlen, ám magukat kiválóan reklámozó gyógyítókat, mint a tudós doktorokat, vagy tanult sebészeket, bábákat. Erről részletesebben lásd Krász Lilla: Életképek a születés kultúrtörténetéből a 18. századvégi Sopronban. *Soproni Szemle* 2004. (58.) 1. 16.

6 A végrendelet, mint forrás használatáról újabban a középkor vonatkozásában lásd Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. Az újkor vonatkozásában lásd Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.

A végrendelet-gyűjtemény külön érdekessége, hogy a közölt testamentumoknak csaknem a fele orvos-, sebész-, borbély-, fürdőmester-feleségektől származik, akik általában tehetségük, anyagi lehetőségeik mértékében a helyi polgári kórháznak, lazarettnek, és a helyi evangélikus gyülekezetnek, vagy éppen katolikus plébániának is juttatnak némi pénzadományt. A pomerániai származású David Dreskhy orvosdoktor 1582-ben kelt végakaratában javait anyjára, annak halála esetén két testvérére testálja. A végrendeletből emberi konfliktusok is kirajzolódnak, így megtudjuk, hogy a már korábban elhalálozott felesége Hans Distler pozsonyi városi borbélyra hagyott egy arany bevonatú ezüst övet, valamint egy arany gyűrűt. A férj azonban feleségének ezen akaratát arra hivatkozva nem teljesítette, hogy ő a nevezett borbélyt már nem szereti, s ezért csupán két értékesebb követ szán neki. Az orvosdoktor végrendeletének további kedvezményezettjei között több soproni polgár, a városi írnok, a helyi kórház lelkésze, a város diákjai és szegényei szerepelnek.

A hátrahagyott vagyontárgyak tekintetében a különböző társadalmi rétegekhez tartozó gyógyítók meglehetős eltéréseket mutatnak. A legértékesebb vagyonnak – s ez Sopron esetében nem meglepő – a város közelében fekvő kisebb-nagyobb szőlőterület számított. Rendelkeztek továbbá a házaikról, esetleg műhelyeikről, amit több esetben a túlélő asszony vitt tovább. A hátrahagyott vagyontárgyak értékét illetően közvetlen kapcsolat fedezhető fel a testáló életkora, a város helyi társadalmában betöltött státusa és pozíciója, valamint családi állapota között. Az orvosdoktorok, vagy a népszerűbb, a városi tanács tagjaként közszerepet is vállaló sebészek hagyatékában gyakran értékes ékszerek (aranygyűrűk, ezüstövek, értékes kövekkel díszített ékszerek), használati tárgyak (üvegpohár, ezüstkanál), bútor- és ruhadarabok szerepelnek. A mintegy két és fél évszázad alatt láthatóan egyre növekedett a pénz jelentősége. Feltűnően kevés viszont a testáló szakmai működéséhez kötődő tárgyakról való hagyatkozás, de ugyanígy meglepő a kutató számára, hogy még a legképzettebb, s feltehetőleg szellemileg a legigényesebb közeget képviselő orvosdoktorok végrendeleteiben sem találunk említést könyvekről, esetleg könyvtárról.

A forráskiadvány használatát személy- és földrajzi névmutató könnyíti meg. Jelen kötet nagy szakmai alapossággal és körültekintéssel összegyűjtött, és kiadásra előkészített anyagot tartalmaz. Az itt közölt végrendeletek segítségével a kutató árnyaltabb képet kaphat a kora újkorban működő hivatalos gyógyítók életkörülményeiről, de ez a forrásbázis kitűnő kiindulópont lehet mindenekelőtt a környező külhoni területeken tevékenykedő orvosló személyekkel való összehasonlító vizsgálatokhoz is.[7]

Krász Lilla

7 Bécs városban 1720 és 1780 között működő orvosok, sebészek és bábák végrendeleteinek, hagyatéki tárgyalásainak és házassági szerződéseinek felhasználásával Karin Walzel végzett mintaértékű elemzést. Lásd Walzel, Karin: Bücher und Besitz. Verlassenschaftsabhandlungen als Quelle zum Vermögensstand von Ärzten, Chirurgen und Hebammen. In: Grössing, Helmuth – Horn, Sonia – Aigner, Thomas (Hrsg.): *Wiener Gespräche zur Sozialgeschichte der Medizin*. Erasmus, Wien, 1996. 97–108.

SZERZŐINK

Bagi Zoltán Péter (1974) főlevéltáros
(Csongrád Megyei Levéltár)
zoliszeged@gmail.com

Bobory Dóra (1977) történész, junior fellow
(Collegium Budapest)
dora.bobory@gmail.com

Csukovits Enikő (1961) történész
(MTA Történettudományi Intézet, Középkori Osztálya)
ecsukovits@tti.hu

G. Etényi Nóra (1969) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék)
etenyino@t-online.hu

Kondor Márta (1976) tudományos munkatárs
(Bécs, ÖAW Institut für Mittelalterforschung)
marta.kondor@gmail.com

Körmendi Tamás (1977) történész
(ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék)
kormendi@ludens.elte.hu

Krász Lilla (1971) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
krasz.lilla@chello.hu

Láng Benedek (1974) történész
(Budapesti Műszaki Egyetem, Filozófia és Tudománytörténeti Tanszék)
lang@filozofia.bme.hu

Nagy Balázs (1962) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
nagybal@elte.hu

Radek Tünde (1968) irodalmár
(ELTE BTK Germanisztikai Intézet Német Nyelvű Irodalom Tanszék)
tradek13@gmail.com

Reed Papp Zsuzsanna (1975) PhD-hallgató
(Leeds, Leeds University, Institute for Medieval Studies)
libzmp@leeds.ac.uk

Rüsz-Fogarasi Enikő (1966) történész
(Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem)
enikorf@gmail.com

Seidler, Andrea (1955) irodalmár
(Bécs, Universität Wien, Finnugor Tanszék)
andrea.seidler@univie.ac.at

Skorka Renáta (1976) történész
(MTA Történettudományi Intézet, Középkori Osztálya)
rskorka@tti.hu

Weisz Boglárka (1975) történész
(MTA Történettudományi Intézet, Középkori Osztálya)
bweiss@tti.hu

CONTENTS

THE HUNGARIAN KINGDOM WITH EUROPEAN EYES

BOOKS

ABSTRACTS

Csukovits, Enikő: Sources, Genres, Possibilities: The Elements of the Medieval Image of Hungary

There are numerous sources providing insight into the medieval image of Hungary and Hungarians: in addition to geographical writings, books, and travel literature, there is a wealth of geographical-ethnological information contained in historiography, an increasing number of literary works, and in documents originally not intended for the public, such as legatine reports. Examining these sources, the present study addresses two questions: first, the extent to which modern historians use different sources than their medieval colleagues; second, the possibility of an insight into the perceptions and knowledge of Hungary and Hungarians in medieval Western Europe.

Surviving sources provide information to varying depth and degree. Medieval travel accounts seldom include reports about Hungary, and often at a tangent. The first modern geographical descriptions written in the fifteenth century were not yet proper geographical works, and contained limited information about the country and its inhabitants. The richest source of consistent information about the medieval image of Hungarians is historiography. There is significantly more information concerning Hungarians in the historiography of neighbouring countries than in more remote regions of the continent. In these remote countries, Hungarians featured in the news in two cases only: either when an event of historical dimensions happened in Hungary itself or when Hungarians appeared in large numbers in the land of the chronicler. Historical crises appeared in narrative sources almost immediately. Thus, contemporary historical writings precisely reflect which Hungarian historical events were of European consequence, drawing the attention of the wider public: the raiding campaigns of the Hungarians, the founding of the Christian state, the Mongol invasion and the Ottoman threat.

As for the image of Hungarians, medieval diplomatic sources, primarily the large number of reports by papal legates and ambassadors of Venice, provide the largest pool of information. From the 1390s, proper legatine reports began to be written. These reports, however, informed a limited number of people and their content was inaccessible for the wider public. The late medieval authors' approach to gathering information was markedly different than that of their modern counterparts: geographers of the Antiquity were considered the primary authorities for geography and ethnology until as late as the fifteenth and sixteenth centuries. Their importance and frequent use is attested by contemporary works and the surviving or reconstructed booklists of medieval libraries. Works

of Strabo, Pliny, Solinus and Ptolemy, as well as Isidore of Seville's *Etymologies*, were definitive sources of medieval geographical knowledge to such an extent that it is impossible to fully appreciate it and avoid misinterpretation without an understanding of these antique authorities.

Although in the fifteenth and sixteenth century the library of classical geography was indispensable for erudite literates, they were keen to complement their readings with practical knowledge. This practical knowledge corresponds to the examples of legatine reports. The information contained in the writings of contemporaneous historians, travellers, and legates is perhaps not dissimilar to the actual information and knowledge of late medieval *literati*.

Körmendi, Tamás: The Representation of Hungarians in Western European Narrative Sources until the End of the Thirteenth Century

This study aims to review the process in Western Christian historiography, whereby Hungarians turned from a pagan tribe, often described by models used for Huns and Avars before them, into a member of the Christian fold. In addition, the study explores those characteristics which differentiated the Hungarians from other Christian peoples in Western historiography between the ninth and thirteenth centuries. Since the medieval European world view essentially divided peoples into Christian and pagan, the representation of Hungarians in Western sources dramatically changed after their successful conversion to Western Christianity. To reflect this change, the study is divided into two parts. The first part explores the characteristics of the representations of ninth and tenth-century pagan Hungarians. The second part focuses on sources about Christian Hungarians between the eleventh and thirteenth century. In the former, the complete body of sources is analysed. However, in the latter, the analysis of the entire body of materials regarding the period after the foundation of the state is not possible due to the large amount of surviving sources, and thus only the main trends are demonstrated.

The sources about pagan Hungarians use the commonplaces describing Huns and Avars in annals and chronicles written centuries before: they emphasise the savage and cruel ways of Hungarians, and at most their skills of warcraft. This is not surprising considering the crippling damages that the raiding Hungarians caused in the Western population and church. The sources mentioning Christian Hungarians contain significantly fewer generalising references, which are explained by three causes in this study. 1. In medieval Western historiography, peoples of Latin Christendom were considered to belong in the same community, and are characterised exactly by this common affiliation alone, without adding further distinguishing details. 2. After converting to Christian-

ity, Hungarians, earlier known only from military conflicts, developed increasingly complex ties with Western European regions. This brought about a better flow of information, which had a significant impact on the increasing precision (and decreasing generalisation) of Western chroniclers about the history of Hungarians from the eleventh century onwards. 3. In medieval Western historiography, conflicts between Western Christian communities were simplified to struggles between one warring party fighting for universal truth and the enemy of these universal values. In these cases, the descriptions were influenced by the political agenda of the chroniclers, rather than the contemporary image of Hungarians (if there was one at all). The materials examined in both parts of this study have one thing in common: Hungarians, most often mentioned as the enemy in the context of military events even after 1000, are described in a negative tone in the majority of the texts examined.

Radek, Tünde: The Image of Hungarians in Medieval German Historiography from an Imagological Perspective (1150–1534)

This study presents the conclusions of research conducted in the field of the Hungarian image in medieval German-language historiography (universal, provincial/regional, monastic/abbatic and city chronicles). The texts were selected along two criteria: the use of vernacular on one hand, and chronological and geographical parametres on the other. The earliest source examined is the *Regensburg Kaiserchronik* (c. 1150), the latest is Hans von Haug zum Freystein's *Hungern Chronica* (1534). The study aims to explore the image of Hungarians, shaped by the contacts between the two peoples and subsequently integrated into sources, as well as its manifestations in available materials. The methodology is based on imagology, focusing on those 'images' of nations and peoples, which are contained in texts either explicitly or implicitly, and which have the capacity to become the means to typify those. This methodology entailed the survey and collection of 'imagotypical' elements concerning Hungarians in the selected texts, which was followed by the descriptive phase of research, whereby these elements were organised and analysed thematically. Adapting Reinhart Koselleck's theory of 'assymetrically contrary conceptual pairs', the analysis of the imagotypical elements of these texts revealed three assymetric and mutually opposing pairs: Western–Eastern, Christian–Pagan, and moral–amoral.

Nagy, Balázs: Medieval Hungarian Towns in Foreign Travel Accounts

The study examines reports of foreigners who travelled in, or are well-informed about, Hungary, as well as other relevant documents from beyond the borders. Specifically, the focus of the study is medieval Hungarian urbanisation, and data about the composition of urban population.

The Raffelstetten Customs Regulation (903–906) and the accounts of Ibrāhīm Ibn Yaʿqūb are valuable sources of information about contemporary Hungarian urban development in the tenth century, both with regard to information recorded and omitted. Following these early examples, an increasing number of foreign authors reached Hungary in the crusader campaigns. Several different types of accounts survive from the middle of the twelfth century onwards. Information about contemporary Hungarian urbanisation was recorded by Westerners like Odo of Deuil (1147), Otto of Freising (1147), Arnold of Lübeck (1189), and Muslims such as the traveller Abū-Hāmid al-Garnātī (1153) and Al-Idrīsī, the author of a geographical gazetteer (1154). Rogerius's account of the Mongol invasion in Hungary (1241–1242) reports important information about the town of Esztergom. The author of the *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* (1308) summarises everything a fourteenth-century foreigner may have deemed important at the beginning of the century. Bertrandon de la Broquière (1433) recorded his observations primarily about Late Medieval Szeged, Buda and Pest.

The accounts of foreign authors about Hungarian towns suggest that these sources contribute valuable information to our present understanding of urbanisation in medieval Hungary. Despite the fact that none of the authors cited wrote with the expressed aim to describe contemporary urbanisation, their writings often precisely reflect the characteristics of urban centres, the multiethnic nature of towns, the role of foreigners in trade, as well as the relationship between town and trade. While early texts reveal few shared characteristics between Hungarian and Western European towns, the sources from the post-Árpádian era suggest that Hungarian cities were increasingly similar to European urban models: instead of emphasising the differences, fourteenth- and fifteenth-century texts tend to view Hungarian towns as integral parts of the European urban network.

Reed Papp, Zsuzsanna: Hungary in a Neglected Source: Lists of Papal Provinces in Medieval England

The aim of the study is to bring into the limelight a type of source that shows little textual variation and user interference across the dissemination process, and thus is generally not included among the usual sources of changing percep-

tions of the Kingdom of Hungary. *Libri provinciales*, lists of papal provinces, were in fact typically immutable documents used all over Latin Christendom for centuries. The English examples presented in this study, however, suggest that some of them reflect the practical knowledge that insular copyists possessed about medieval Hungary.

The Appendix provides an overview of the relevant passages of four manuscripts. The lists reveal information about the relative geographical position and size of the Hungarian province in Christian Europe. Despite the obvious orthographical variation suggesting the scribes' unfamiliarity with foreign placenames, the information about the Hungarian province seems to have remained relatively consistent and precise throughout repeated copying. Besides addressing the textual contexts, as well as the possible purpose and medieval use of this type of document, the study examines the idiosyncracies of two identifiable authors who included these lists in their works: Matthew Paris and Gervase of Tilbury.

Both Matthew Paris's and Gervase of Tilbury's versions attest to an active authorial and editorial approach towards *Libri provinciales* as integral parts of their major works. On one hand, Matthew's copy reveals an acute sense of the need to update and correct the traditional text by later generations. One the other hand, Gervase's version, thus far never examined as a useful medieval English source about Hungary, is unique because it contains passages and reorganisation of material not found elsewhere. It is one of the few surviving pieces of textual evidence of the precise and up-to-date nature of pragmatic knowledge of an English author about the relations between Slavonia and Hungary. The unique details of this rare example, as well as the number of other surviving manuscripts suggesting a relatively wide dissemination of these lists, shed light on the complexity of actual medieval English perceptions of Hungary. They offer an insight into pragmatic English knowledge and perceptions which seem to have been more informed than is usually reflected in historiography or other surviving sources often strongly anchored in traditional narratives and bound to the conventions of their genre.

G. Etényi, Nóra: Topoi and Innovation in the Early Modern Image of Hungary in the Mirror of Seventeenth-Century German Publications

The political, economic and military capacity of Early Modern Hungary, the battleground in the struggles with the Ottomans, was a definitive question for the contemporary European public. The interest in German pamphlets, historical and geographical gazetteers and travel accounts about Hungary is strongly tied to current military events in the Ottoman wars. The Habsburg Empire had vested interest in the dissemination of news to the widest public possible from the

frontline of fighting against the common enemy, both through traditional and modern channels such as printed newspapers and illustrated newsletters. The lay and clerical centres of the Holy Roman Empire also actively participated in the propaganda about of the role of the Empire in the fight against the Ottomans. Parallel to this, the increasingly powerful public in the Empire was informed in detail about the economic, political and cultural assets, natural characteristics and resources of the territory at stake. Although the illustrated newsletters reporting on military operations, as well as printed pamphlets and weeklies, retained the topoi about the country's treasures and customs, they were beginning to report about the political, military and cultural elite of the Kingdom of Hungary, the relations between the ruler and the Estates, the courts of higher nobility, towns of political and economic consequence, and the military significance of castles and fortresses, in an increasingly complex and informed manner.

In the illustrated reportage of newsletters, the strategic position of castles was depicted by layouts, siege plans and maps prepared by military engineers, and they also contained recognisable and authentic portraits of nobles and major military commanders. It was in the publishers' business interest to present a more intricate image of the castles and towns in the focus of attention in a growing number of genres providing valuable and captivating background information, such as calendars, historical treatises, chronicles, travel accounts, fairground pamphlets, and biannual diaries. Recognising the significance of printed press, Early Modern intelligentsia considered it important to interpret and organise the voluminous flow of information in hindsight; parallel to perpetuating earlier traditions, they also integrated new information into historical and geographical works. Under the spell of the new theory of the state, the reconquered territories in the war against the Ottomans were mapped, and the resources and opportunities of the Kingdom of Hungary assessed, in order to serve the best interests of the efficient running of the state.

Seidler, Andrea: A Theatre Director on Business Trip: The Eighteenth-Century Description of Hungary by Christoph Seipp

The paper deals with eighteenth-century travelogues written either by Hungarians travelling to western parts of Europe, or by foreigners visiting the Kingdom of Hungary in the second part of the century. The main focus, however, lies on the works of Christoph Seipp, alias Johann Lehmann, born in Worms. Seipp at that time worked at the theater in Preßburg – he was the director of the institution – and undertook at least two travels to Upper Hungary and the Zips as well as to Moldavia and Silesia. Seipp published two volumes (in 1785 and 1793) on his travels that can be approached in manifold ways. The

author, on the one hand, aimed at analysing the political judgement of Seipp on the echo that Joseph II's politics provoked among the Hungarian population. On the other hand, the paper shows how Seipp's works fit into the new genre of eighteenth-century travelogues not longer written as general descriptions of a land or country based on old books but more as personal travel diaries.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, [ ]-ben megadva azt. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV. 401. b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)
  Alte Feldakten (AFA)
Vas Megyei Levéltár (VML)
  IV. 401. b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.
Nemzeti Sport, 1925–1935.
Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)
Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim.* Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]
  Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya.* Budapest.
  Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai.* Budapest.
  [A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:
  Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century.* Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]
  Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]
  Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel.* Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]
  Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]
  'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]
  Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
  [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön.* (Ph.D. disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed.* (http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacskai.html – Letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjunk! Idézeten belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat […] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége
1113 Budapest, Valkói u. 9.
E-mail: korall@korall.org
Megrendelés: terjesztes@korall.org
Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő
Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com
Klement Judit, eperfa@hotmail.com
Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com
Lengvári István, lengvari@gmail.com
Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com
Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Pécs, Ifjúság utca 6.

A hagyománytisztelet nem vaskalaposság: a megújult Századvég ezentúl digitális formában olvasható. Az új, dinamikus és modern karakter mégis az örökség megőrzésének vértjébe öltözik, egy régi Századvég külső megjelenését idézi meg. Akárcsak a szimbólumunkul választott főnix. A motívum jelképezi a „régi" és a megújult Századvégek viszonyát, a természet, az idő körforgását, a gondolatok és mítoszok örök visszatérését – de ébren tartja a reményt is: ha elvesztettük a politikát (lehetnek olyan korok, amelyekben mintegy megszűnik, mert nincs, nem lehet politika), bölcsesség, intellektuális kíváncsiság, nyitottság, bátorság, azaz átfogó reflexió révén méltóságát mégis visszaszerezhetjük magunknak. Ehhez pedig „csak" tenni kell a dolgunkat. Szándékaink egyértelműek: a politika méltósága mellett állunk.

G. FODOR GÁBOR • főszerkesztő

SZÁZAD V·É·G

GONOSZ(SÁG)

A „gonosz" a legkomolyabb és legtömörebb erkölcsi elítélést fejezi ki, ami sokkal súlyosabb az egyszerűen erkölcsileg rossznál. […] A gonosszal szembenézve ráébredünk, hogy ha emberi lények ilyen érzéketlenek, kegyetlenek, elvakultak és kíméletlenek tudnak lenni, akkor nincs határa ember ember iránti embertelenségének. Olyan mélység nyílik meg előttünk, amelybe beletekinteni elborzasztó. Érthető, ha nem szívesen nézünk szembe a gonosszal. Ha azonban feladjuk a távolságtartásunkat, és belegondoljuk, beleérezzük vagy beleképzeljük magunkat az elkövető és áldozata helyébe, mélységesen felkavaró, alantas indítékokkal és elképesztő szenvedéssel találkozunk.

53

JOHN KEKES a gonosz szekuláris problémájáról

MEZEI BALÁZS a politikai gonosz fogalmáról

TÓTH J. ZOLTÁN a halálbüntetéssel kapcsolatos érvekről

LÓRÁND ZSÓFIA a nemi erőszak motívumairól a délszláv háború példáján

NAGY PÁL a „cigánykannibalizmusról" az impériumváltás árnyékában (1927–1940)

PÁL GÁBOR a gyűlöletbeszéd fogalmáról a 2001-es magyar politikai vitákban

BALOGH LÁSZLÓ a Voegelin–Arendt-levélváltásról

VOEGELIN és ARENDT levélváltása a totalitarizmusról

BÉKÉS MÁRTON a hadihungarizmusról

www.szazadveg.hu/szazadveg

Ára 1000 Ft

ISSN 1586-2410

9 771586 241002